

D 2643

BOREC

8-9

AVGUST-SEPTEMBER 1978

BOREC, YU ISSN 0006-7725

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Revija Borec izhaja ob finančni pomoči Kulturne skupnosti Slovenije

Vsebina

- 417 **Tončka Kavčič-Sašek:** Spomini na partizansko šolo
- 434 **Fani Okič:** Obračun, pesem
- 435 **France Škerl:** Prihod britanskih obveščevalcev na Primorsko
- 455 **Franc Hvala:** Dva glasova o nemški junijski ofenzivi 1944 na Cerkljanskem
- 461 **Andrej Pagon-Ogarev:** »Dva od njih so obglavili s sekiro«
- 467 **Boris Višnovec:** Smrt v Barkovljah
- 478 **Črtomir Šinkovec:** Janičar, pesem
- 479 **Tone Kebe:** Podoba notranjske partizanske družine
- 492 **Ivan Vidali:** Popravek k prispevku Kostanjska planina
- 493 **Marc Hillel:** Pričevanje iz arhivov upanja
- 498 **Črtomir Šinkovec:** Požgana vas, pesem
- 499 **Boris Mlakar:** Primorski domobranci in Italijani
- 505 **Iztok Durjava:** Narodni muzej delavskega gibanja v Londonu
- 508 **Miroslav Slana-Miros:** Kurirji Pohorskega bataljona

Književnost — ocene

- 509 **Dušan Željeznov**
Ivan Sulič-Iztok: Rafali za svobodo
- 510 **Slavko Rupel**
Sedma knjiga Župančičevega zbranega dela

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-833-31002, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celotna naročnina naša 100 dinarjev, polletna 50 dinarjev. Za inozemstvo 140 dinarjev. Posamezna številka 10 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Tončka Kavčič-Sašek

Spomini na partizansko šolo

Slamna vas in Boldraž

Pripovedovala bom o življenju in učenju ter delu pionirjev dveh belokranjskih vasic, Slamne vasi in Boldraža, med NOB. Govorila bom o razmerah in okoliščinah, v katerih so ti pionirji živeli, o njihovih domačih in o partizanih.

Podobno kot ti pionirji so tedaj delali in se učili tudi pionirji v drugih vaseh osvobojene Bele krajine in seveda v drugih krajih Slovenije, kakor tudi na ostalih osvobojenih ozemljih Jugoslavije. Vendar so ti pionirji doživljali vsak dan toliko drobnih posebnosti, veselja in razočaranj, vznemirjenja in skrbi, da je prav, če se spomnimo nekaterih njihovih doživetij.

Slamna vas ima nekoliko nenavadno ime. Verjetno so bile nekdanj strehe vaških hiš pokrite s slamo, kot marsikje, pa se je le tu obdržalo takšno ime. Danes v vasi ni več slamnatih streh. Hiše so lepe, zidane.

Razporejene so na obeh straneh ceste, ki pelje iz Metlike skozi Slamno vas na Radovico. Za hišami so gospodarska poslopja, še bolj v ozadju so vrtovi in sadovnjaki, za njimi pa se razprostirajo polja in travniki. Na spodnji strani vasi, pod klancem, se dvigajo vinske gorice z vinogradi, ki dajejo dobro grozdje in cenjeno vino. V vinogradih so zidanice, ki jih danes spreminjajo v počitniške hišice. Prebivalci Slamne vasi so bili že nekdanj trdni kmetje, kot so še danes.

Lahko bi rekli, da je Slamni vasi nekoliko podobna vas Boldraž, le da je manjša in bolj odmaknjena. Tudi Boldraž je prava kmečka vas, njeni prebivalci pa se poleg s kmetijstvom ukvarjajo tudi z vinogradništvom.

Prebivalci obeh vasi živijo v lepem sožitju in prijateljstvu. Obe vasici ležita na rahlih vzpetinah. Nad Slamno vasjo se zemlja, ki zgoraj prehaja v gozd, počasi dviga proti Bojanji vasi. Tudi vas Boldraž leži na brežuljkastem pobočju. Nad vasjo se svet rahlo vzpenja proti Radovici in dalje proti gorski vasici Krašnjem vrhu oziroma Ostrižu. Te vasi povezujejo dovolj lepe ceste, le med Slamno vasjo in Boldražem je pot kolovozna.

Te in druge belokranjske vasi, ki se nahajajo na severovzhodnem obrobju Bele krajine, v glavnem težijo proti Metliki. Metlika je malo staro podeželsko mestece, kjer je šola, občina; tam so še nekateri drugi uradi, trgovine in gostilne. Vasici Slamna vas in Boldraž sta od Metlike oddaljeni komaj tri četrť ure hoda. Vaščani

obeh vasi se danes že precej vključujejo v delo v razne gospodarske organizacije v Metliki. Tu je razvita predvsem tekstilna industrija. In tako samoupravljalci z novimi izkušnjami in novim načinom dela prinašajo precej sprememb tudi v svoje vaško življenje.

V nadaljevanju pripovedi bom verjetno nekoliko več govorila o Slamni vasi kot o Boldražu. V tej vasi je bila med NOB šola. Tu je bilo živahno organizacijsko in politično delo vaščanov in aktivistov. Tu se je združevalo delo obeh vasi. V šoli je bil tudi terenski odbor.

Partizanska učiteljica

V Beli krajini se je pričelo živahnejše prosvetno delo po kapitulaciji Italije, jeseni 1943. V novembru je Komisija za osvobojeno slovensko ozemlje nastavila več belokranjskih prosvetnih delavcev kot partizanske učitelje v Metliki in Črnomlju ter na celotnem ozemlju osvobojene Bele krajine. Zaradi nevarnosti zračnih napadov sovražnikovih letal je bilo treba učence metliške in črnomaljske šole razmestiti po nekaterih bližnjih vaseh, kjer je bilo varneje. V teh vaseh je bilo zato treba tudi odpreti nove šole. Najprimernejši prostor zanje smo navadno našli v kakšni večji kmečki hiši.

Tudi sama sem ves čas med NOB preživela kot partizanska učiteljica v Beli krajini. Poučevala sem v Metliki in po okoliških vaseh.

V novembru 1943 sva bila z možem nameščena v Slamni vasi pri Metliki. On naj bi poleg poučevanja prevzel tudi upraviteljstvo šole. Toda že drugi dan so ga vpoklicali na komando v mesto Metliko, tako da sem na šoli ostala sama. Od prosvetnih oblasti sem dobila naročilo: »Skušaj čim prej organizirati šolski pouk! Po možnosti takoj. Pomagaj si, kakor veš in znaš!«

Prvi vaški sestanek

Takoj naslednji večer so prebivalci sklicali vaški sestanek. Udeležili so se ga vaščani Slamne vasi in Boldraža. Na sestanek so prišli predstavniki iz sleherne hiše. Seveda so to bili večinoma starejši moški, nekaj deklet in matere z otroki, kajti vsi mladi, sposobni in zdravi prebivalci teh vasi so bili v glavnem že v partizanih.

Sestanek je vodil predsednik vaškega odbora OF tovariš Franc Slobodnik. Pričel je nekako takole:

»Tovariši in tovarišice, vaščani! Otvarjam današnji sestanek in vam sporočam veselo novico, da smo v naši vasi dobili šolo. Prišla je tudi tovarišica učiteljica, ki bo poučevala naše otroke. Prvič bomo odprli šolo za učence Slamne vasi in Boldraža, doma v naši vasi. Ker pa nimamo šolskega poslopja, moramo takoj najti primeren prostor za poučevanje. Poskrbeti bomo morali tudi za stanovanje in hrano za našo tovarišico učiteljico.«

Po krajšem razgovoru so na sestanku odločili, da bo za šolo najprimernejša manjša pritlična hiša na spodnji strani vasi, ki je že pol leta prazna. Hiša ima večjo sobo in kuhinjo. V njej je prebival nek belogardist, ki je pobegnil iz vasi. Vaščani so se te hiše izogibali.

Sestanek smo nadaljevali. Rusova družina, ki ima hišo sredi vasi, mi je ponudila sobico za stanovanje. Tega sem bila zelo vesela. Že drugi dan sem se vselila vanjo skupaj z dveletno hčerko, ki sem jo imela pri sebi. S pridno gospodinjo Rezko sva pozneje kuhali na skupnem štedilniku in druga drugi pomagali.

Metlika je belokranjsko mesto na južnem podnožju Gorjancev. Nad mestom še danes dominira zgodovinska zgradba gradu, kjer je našlo streho vrsta ustanov

Vaščani so se dogovorili tudi glede zbiranja hrane za učiteljico. Čeprav so že sami imeli malo hrane in vsega drugega, ker so vse, kar so mogli, dali partizanski vojski, so vendar le našli nekaj tudi za svojo partizansko učiteljico. Pričeli so se oglašati: »Mi ji bomo dali mernik krompirja in tri litre fižola. Pri nas bo tovarišica dobila lonček masti, mi ji bomo dajali dnevno po pol litra mleka, mi pa ji bomo dali nekaj drv.« In še so se oglašale vaše mamice: »Pri nas bomo včasih imeli tudi kakšno jajce ali košček mesa. Soli pa tako nimamo. Če jo bomo pa kaj dobili, jo bomo skupno delili. Veliko partizanov smo že nahranili, mnogim smo že pomagali, bomo pa tudi zanjo poskrbeli. Če bo za nas, bo tudi za našo učiteljico. Ker so že mrzli dnevi, bomo kmalu potrebovali tudi drva za šolo. Za to bosta morali poskrbeti obe vasi, Slamna vas in Boldraž.«

Neka mladinka iz vasi se je prostovoljno prijavila za čiščenje šolskih prostorov. Pozneje so to delo opravljale mladinke izmenoma. Najvažnejši del razgovora je bil tako zaključen, vendar so si ljudje imeli še dosti povedati in sestanek je trajal še nekaj časa.

Hiši, kjer je bila šola, sta pripadala tudi majhen vinograd in sadovnjak. Vinograd je bil opuščen, sadje pa ta leta tudi ni posebno obrodilo, ker ni bilo negovano.

Vendar smo s pionirji ob jesenih nabrali nekaj jabolk, ki smo jih nekaj porabili zase, nekaj pa smo jih poslali Partizanski vojni bolnišnici v Žumberku.

Glede šolskih prostorov in preskrbe učiteljice je bilo torej hitro urejeno, že na prvem sestanku.

Kako smo opremljali šolo in se oskrbovali z učili

Naslednje jutro po sestanku so na vse zgodaj iz metliške šole pripeljali tablo in nekaj šolskih klopi ter večjo klop, ki je služila za kateder. Pozneje pa smo pritrdili na sprednjo steno sobe sliko maršala Tita. Šolski prostor je bil tako urejen.

Nekoliko težje je bilo s šolskimi knjigami. Nekaj smo jih dobili iz metliške šole, nekaj so jih prinesli učenci sami. Dobili so jih od starejših bratov in sester. Za vsak razred smo imeli komaj po par knjig. Celo za prvi razred smo imeli le tri čitanke, čeprav bi knjigo nujno potreboval vsak učenec. Nekaj papirja in zvezkov smo dobili od naših terencev. Domačih zvezkov skorajda nismo imeli, zato so si učenci sami pomagali na razne načine, kot so vedeli in znali. Tudi črnila nam je kmalu zmanjkalo. Pionirji pa so si ga sami pripravljali s kuhanjem črnih jagod nekega grma, ki je rastel za šolo. Vendar tudi s tem črnilom kasneje nismo mogli več pisati, ker nam je zmanjkalo še peres, novih pa nikjer nismo mogli dobiti. O nalivnih peresih, kemičnih svinčnikih in podobnem takrat seveda ni bilo niti sledu. Pač, en sam učenec je imel nalivno pero, ki ga je dobil od svojega strica partizana, ta pa ga je dobil v neki borbi z Italijani. Vsa šola mu je zavidala to dragocenost.

O kakršnih koli barvicah se nam ni niti sanjalo, ker jih nismo mogli od nikoder dobiti. Tedaj v Beli krajini namreč ni bilo nobene trgovine. Par let nismo mogli nikjer ničesar kupiti, ker smo bili odrezani od vseh večjih središč.

Pa vendar smo pisali domače in šolske naloge. Saj smo imeli svinčnike, čeprav je bil tudi navaden svinčnik prava redkost in dragocenost. Kdor ga je imel, ga je čuval kot zaklad. Spominjam se, da smo nekoč dobili od partizanov ducat svinčnikov. To je bilo veselja! Toda kaj, ko jih ni bilo dovolj za vse učence. Nekateri svinčnike smo razdelili na dva dela, druge pa celo na četrtine. Pozneje smo dobili od okrožnega odbora iz Črnomlja nekaj zvezkov in svinčnikov, da nismo bili več v tako veliki stiski.

Šola je bila za silo opremljena, tudi s šolskimi potrebščinami smo se nekako oskrbeli. Z okrožja v Črnomlju smo dobili še najnujnejše šolske uradne knjige. Lahko smo pričeli s poukom. Šola se je vključila v vaško življenje. Pionirji so pomagali vaščanom, vas je pomagala šola.

Ko se je pozneje v malo šolsko kuhinjo, ki je bila poleg razreda, naselil še terenski odbor, smo tudi z njim tesno sodelovali. Marsikdaj so nam terenci pomagali iz težav. Obveščali so nas o nevarnosti, kadar se je vasi bližal sovražnik. Tako smo lahko vselej pravočasno izpraznili šolo. Učenci so se v takšnih primerih urno razkropili na svoje domove. Meni pa je tudi vedno ostalo še toliko časa, da sem se s svojim otrokom še pravočasno umaknila iz vasi. Nikoli me ni sovražnik dobil v svoje roke.

Kako smo se učili

Kljub vsemogočemu pomanjkanju in nevarnostim, ki so nas pestile, je bilo učenje na naši partizanski šoli kar prijetno.

Belokranjska narodna noša je vsa v belem, zato tudi poimenovanje Bela krajina

Učenci prvega razreda so tekom šolskega leta prav dobro spoznali veliko in malo tiskano ter pisano abecedo. Naučili so se tudi brati in pisati ter računati. Znali so obnavljati zgodnice iz berilca, naučili pa so se tudi marsičesa drugega. Knjige so si pridno izposojali.

Pri vsem pomanjkanju knjig in ostalih šolskih potrebščin so se prav tako pridno učili tudi učenci drugega, tretjega, četrtega in višjih razredov. Učili so se slovenski jezik, domoznanstvo, matematiko, zemljepis in zgodovino. Najbolj pridno pa so se seznanili z narodno osvobodilno borbo. Saj so se vsak dan srečavali s partizani, se z njimi pogovarjali in jim pomagali, kolikor so mogli. Pionirji so veliko vedeli tudi o tovarišu Titu, ki so se ga spominjali ob vsaki priložnosti. Zelo so si želeli, da bi ga kdaj videli. Vendar so ta srečni dan dočakali šele po končani vojni, ko je tovariš Tito obiskal Črnomelj. Skratka, v partizanski šoli so se učenci učili vsega, vendar po skrajšanem učnem načrtu. Na naši šoli smo tudi posebno veliko prepevali. Učenci so se naučili mnogih partizanskih pesmi.

Iz zapiskov nekega takratnega šolskega poročila okrožnemu šolskemu nadzorniku za Belo krajino, ki sem ga našla med drugimi stvarmi, je razvidno, da je jeseni leta 1944, obiskovalo šolo 40 učencev. V nižji skupini, ki je obsegala prvi in drugi razred, je bilo 21 učencev in sicer 10 učencev v prvem razredu ter 11 učencev v drugem razredu. V višji skupini pa je bilo tedaj 19 učencev. Obsegala je učence tretjega, četrtega, petega, šestega in sedmega razreda. Tu so prevladovali dečki. V vsej višji skupini je bilo 11 dečkov in komaj 5 deklic.

Po posameznih razredih je bilo stanje učencev naslednje:

1. razred	5 dečkov in 5 deklic	= 10 učencev
2. razred	6 dečkov in 5 deklic	= 11 učencev
Skupaj nižja skupina:		21 učencev

3. razred	6 dečkov	=	6 učencev
4. razred	4 dečki in 4 deklice	=	8 učencev
5. razred			
6. razred	3 dečki	=	3 učenci
7. razred	1 deček in 1 deklica	=	2 učenca
Skupaj višja skupina:			19 učencev
Skupaj vseh:			40 učencev

Pionirji

Na šoli v Slamni vasi je bila dobro organizirana pionirska četa. V tej četi so bili pionirji iz Slamne vasi in iz Boldraža. Vsi pionirji, od najmlajših do najstarejših, so se hoteli odlikovati. Vsi so si priskrbeli lesene puške. Naredili so si jih sami, ali pa so jim pri tem pomagali domači. Kot vsi otroci so tudi ti radi telovadili. Včasih je pionirska četa korakala skozi vas pojoč partizanske pesmi. Starši so bili nadvse ponosni na svoje otroke. Pionirji so prihajali v šolo s posebnimi pionirskimi čepicami — titovkami, ki so jim jih naredile njihove mame. Na čepicah so nosili rdeče peterokrake zvezde.

Da smo se lahko varno učili, smo imeli pri šoli stalno pionirsko stražo. Izmenoma sta stražila po dva in dva stražarja, starejša pionirja. Vsakogar, ki ga nista poznala, sta ustavila in vprašala, kaj išče pri šoli. Če se je straži kdo zdel le količkaj sumljiv, sta to takoj sporočila meni ali terenskim tovarišem. Pogosto so namreč poskušale čez Kolpo vdreti na naše osvobojeno ozemlje manjše sovražne skupine ustašev.

Sovražna vojska ni bila daleč od šole. Včasih je bila oddaljena le par kilometrov. Kadar so se pionirji v šoli učili, se je dostikrat slišalo grmenje topov in regljanje strojníc ali pokańje pušk. Partizani so branili Belo krajino z vsemi močmi, ker je bilo tu tudi vodstvo slovenske partizanske vojske.

Kadar se je streljanje približevalo vasi, ali če se je partizanska vojska premaknila na višje in varnejše položaje, smo v trenutku izpraznili šolo. Učenci so se hitro razbežali na svoje domove. Nekateri pionirji pa so imeli pri tem še posebne dolžnosti. Odnegli so sliko tovariša Tita, šolske zvezke in druge potrebščine ter vse skrbno poskrili pod steljo v svislih ali pod lesenim podom v hiši. Sama pa sem odnesla uradne zapiske, za kar sem tudi imela določeno skrivališče. Le tako smo lahko ohranili najnужnejši arhiv. Sovražnik je ob vdorih namreč šolo razdejal in pobral vse, kar mu je prišlo pod roke.

V vasi je bilo življenje vedno zelo razgibano, posebno med pionirji in mladino, pa tudi starejši so se dokaj aktivno vključevali. Pionirji so pisali lepake in gesla, ki so govorila o zmagi partizanov in uničenju sovražnika. Pisali so vabila za vaške sestanke in mitinge. Popisali so zidove z znaki OF in z raznimi napisi, ki so ljudi bodrili in navduševali.

Pionirji pomagajo obdelovati polja

Večina mladih, zdravih in sposobnih belokranjskih mož in žena se je tedaj že borila v brigadah, ali pa so kot terenci sodelovali v boju. Premalo je bilo doma ljudi, ki bi lahko obdelovali polja, kar pa je bilo zelo potrebno. Ker je primanjkovalo delovne sile, so pri delu na polju pomagali tudi pionirji. Kot v drugih vaseh, tudi

Belokranjska narodna noša s svojimi običaji — kruh in vino

pionirji iz Slamne vasi in Boldraža niso hoteli zaostajati. Spomladi so pomagali pri oranju, pometavali in sadili krompir in fižol. Nekateri so pomagali tudi pri okopavanju in pletju. Posebno pridno so pomagali pri spravljanju jesenskih pridelkov in pri trgatvi. Sodelovali so posamezno, včasih pa so šli na delo tudi v organiziranih skupinah.

Živo mi je v spominu jesenski dan, ko se je večje število starejših pionirjev zbralo pred šolo. Organizirano smo nato odšli v trgatve k ženi iz Slamne vasi, ki ji je pred kratkim padel mož v partizanih. Bila je še vsa strta od bolečine. Na kmetiji je bilo ogromno dela, za vse pa je bila sama. Tudi grozdje je bilo že zrelo, trgačev pa nikjer. Ko smo ji ponudili pomoč, se je zelo razveselila. Vse popoldne so pionirji pridno delali. Trgali so zrelo grozdje in ga pridno nosili v zidanico. Med pionirji sta bili tudi hčerki nesrečne žene. Zvečer po končanem delu je vsak pionir dobil plačilo — košarico grozdja. Skoraj vsi pionirji so to grozdje drugo jutro prinesli v šolo. Zase so dobili grozdje doma, saj je sleherni hiša v vasi imela svoj vinograd.

Tako se je v šoli nabralo precej grozdja. Napolnili smo dve košari in nabrano grozdje po mladinkah poslali slovensko-hrvatski partizanski bolnici v Žumberak na Gorjance. Pionirji so bili veseli in zadovoljni ker njihov trud ni bil zaman.

Tedaj so pionirji radi pomagali, kjer je bilo potrebno. Skrbeli so, da šola nikoli ni bila brez kurjave. Pridno so sekali drva. Pa tudi doma so pomagali pri delu. Marsikatero skrb so prevzeli z ramen svojih staršev in starejših vaščanov.

Pionirji zbirajo obleko, hrano, obutev in zdravila za partizane

Spominjam se raznih zbiralnih akcij, ki smo jih imeli v Beli krajini med NOB zelo pogosto. Za partizane smo zbirali: hrano, obleko, obutev, zdravila in drugo.

Večja zbiralna akcija je bila tudi od 10. do 20. oktobra 1944. Ta akcija je zajela vse prebivalstvo. Najbolj so se pri tem odlikovale žene, mladina in pionirji. Ko so pionirji na sestanku zvedeli vse potrebno, so hodili od hiše do hiše in obveščali vaščane. Vsi ljudje so vedeli, kaj se bo dogajalo v vasi.

Pionirji so tekmovali med seboj. Vsak bi bil rad najboljši. Obiskali so vse hiše v Slamni vasi in na Boldražu. Kljub splošnemu pomanjkanju je akcija dobro uspela. Od te akcije sem našla nekaj originalnih zapiskov, ki jih je pošiljal ekonomat slovensko-hrvatske vojne partizanske bolnice iz Žumberka našim pionirjem in mladincem vsakokrat, kadar so ranjenci prejeli hrano in razne predmete. Prilagam par takšnih zapiskov s položaja (glej prilogo zadaj), ki so jih prejeli pionirji Osnovne šole Slamna vas. Teh pisem smo imeli precej, ker so pionirji pogosto zbirali darove za ranjence.

Partizani so se vedno prisrčno zahvalili za poslane predmete. Pionirji so bili pošte iz vojne bolnice zelo veseli. Pisma ranjencev so pritrdili na stenski časopis, da so jih lahko brali tudi drugi. To jim je bila vzpodbuda za nadaljnje delo. Škoda, da se nam je ohranilo le par takšnih zapisov. Drugi so se nam izgubili med hajkami.

Dobro se spominjam, da so zbrali več vreč krompirja in jabolk. Poleg tega so zbirali še moko, jajca, suhe hruške, jabolčne krljce in drugo. Prinesli so celo nekaj masti in prekajenega mesa. Starejši pionirji so zbrali tudi nekaj litrov žganja, ki je bilo tedaj za bolnišnico dragoceno zdravilo.

Iz poročila, ki smo ga poslali okrožnemu šolskemu nadzorniku za Belo krajino, pa je razvidno, da so pionirji poleg hrane zbirali in izdelovali razne predmete. Za partizansko bolnico so izdelovali predpražnike iz suhih koruznih listov, iz sirka so naredili nekaj metel in ščetk za ribanje. Pionirke so spletle volnene čepice in nogavice. Zbrali so nekaj parov nošenih čevljev in copat, ki smo jih poslali ranjencem. Pionirji so za ranjence naredili celo zložljive zasilne postelje. Nabirali so tudi zdravilna zelišča, posebno med počitnicami. Med akcijami smo zbirali tudi staro železo. Zbrali smo ga precejšnjo količino, med drugim tudi nekaj sto praznih metkov in šaržerjev. Ob večjih zbiralnih akcijah je tekmovalo vse staro in mlado. Vsi so se zavedali, da tako pomagajo svojim sinovom in hčeram, možem in ženam, svojim bratom in sestram, svojim partizanom.

Na predvečer, preden so odpeljali ali odnesli zbrane dragocenosti v partizansko bolnico, so žene in mladinke spekle svež kruh, skuhale meso, ali kar so pač imele pri hiši, da so ponoči vse skupaj odnesle našim ranjencem daleč na Gorjance, proti Žumberku, v spremstvu terenca ali partizana, ki jim je kazal pot. Tam so jih že čakali partizanski kurirji, ki so od njih prevzeli zbrano blago. Nihče ni namreč smel brez posebnega dovoljenja v partizansko bolnico, nihče ni smel vedeti, kje se bolnica nahaja. To je bila velika skrivnost. Partizanski ranjenci so morali biti na varnem.

Pozno ponoči so se ob takih dnevih dekleta zadovoljna vračala domov z zavestjo, da so s tem pomagala našim borcem za svobodo.

Vdor Nemcev

Tiste čase je sovražnik večkrat poskušal vdreti na osvobojeno ozemlje. Nekajkrat se mu je to tudi delno posrečilo, toda le za kratek čas. Najhujši vdor je bil julija 1944, ko so od vasi Drašiči prihrumeli Nemci in vlasovci z zločinskimi nameni. Na osvobojenem ozemlju pa so plenili, požigali in morili le nekaj dni.

V letih narodnoosvobodilnega boja se je tudi belokranjska mladina vključila v učenje in v narodnoosvobodilni boj...

To so bili hudi dnevi. Nemci so pritiskali vedno huje. Partizanska vojska se je umaknila na varnejše položaje pri Slamni vasi. Hud sovražni pritisk so nekaj časa zadrževali maloštevilni gojenci oficirske šole iz Metlike. Nato pa je prišla na pomoč Cankarjeva brigada, Gubčeva brigada pa je udarila od Radovice in prišla sovražniku za hrbet. Tako so bili partizani, čeprav maloštevilni, v premoči. Kmalu pa so se vrstile tudi bratske brigade iz Korduna, ki so prej sodelovale na veliki partizanski proslavi v Dragovanovi lozi nad Metliko in so odhajale proti Liki. S skupnimi močmi so partizani pognali sovražnika v divji beg. Vsi smo se oddahnili.

Ob vdoru Nemcev so me terenci obvestili o nevarnosti. Prav tedaj sem se mudila v šoli na terenskem odboru. Doma pa sem imela tedaj že dve hčerki. Večja je bila stara tri leta, mlajša pa komaj par mesecev. Ko sem zvedela za nevarnost, sem imela še toliko časa, da sem skočila domov in pograbila svoja otroke. Z njima sem zbežala v gozd nad vasjo. Imela sem srečo, da me Nemci niso dobili.

Nemška vojska je silovito tolkla. Partizani so jim odgovarjali še huje. V gozd sta za nami pribežali dve mladinki iz vasi. Pomagali sta mi pri begu. Tekle smo v hrib. Tudi za nami in poleg nas so udarjale mine in vžigali mitraljezi. Bila je velika sreča, da nas ni zadelo. Ščitil nas je gozd, s katerim je bil porasel hrib. Ko smo prišle na drugo stran, je streljanje utihnilo in nato prenehalo. Naša vojska je sovražnika zadržala za hribom.

Poiscale smo zavetje v vasi Suhor. Bile smo zelo izmučene in lačne. Takoj smo dobile hrano iz partizanskega kotla. Mene z otrokoma so nato dodelili k znani partizanski družini v Ravnacih pri Suhorju. Tu sem ostala štirinajst dni.

Ko sem se čez štirinajst dni vrnila v Slamno vas, so mi vaščani povedali, da je po odhodu sovražnika bilo v šoli pravo razdejanje. Šolska omara, tabla in klopi so bile razbite. Tla so bila posejana z raztrganimi in pohojenimi šolskimi zvezki in risbami. Vse je bilo pomendrano in uničeno. Šola je bila popolnoma opustošena. Seveda je sovražnika jezilo, ko je našel spise in risbe učencev, ki so govorili o zmagovitosti partizanske vojske, o junaštvi maršala Tita, o tem, kako vaščani in vse belokranjsko ljudstvo pomaga svoji ljudski vojski. Pisali so tudi o krutosti in hudobijah fašističnega sovražnika.

Solo smo s pomočjo vaščanov kmalu obnovili. Ker ni bilo več šolske table, smo si pomagali sami. Pionirji iz Boldraža so prinesli v šolo večji črn papir, v katerem je bil nekdanj zavit stožčast sladkor. Z žeblički smo ga pritrdili na prednjo steno in tako za silo nadomestili šolsko tablo. Ker nismo imeli več zvezkov in papirja, so učenci prinašali v šolo papirnate vrečke od živil, ki so jih njihove matere skrbno hranile zanje. Pozneje smo že še od kod dobili kakšno pomoč. S prvenčki in učenci drugega razreda pa smo si pomagali s šolskimi tablicami in črtali. Učenci so jih dobili od dedkov in babic, pa od stricev in tet. Tudi šolske knjige smo spet zbrali od vsepovsod. Nekaj časa je bilo težko, pa se je zopet obrnilo na bolje. Ko so nam pozneje iz Okrožja za Belo krajino poslali nekaj zvezkov in knjig, smo lahko v jeseni zopet pričeli z rednim šolskim delom.

Ranjenci

Med NOB je bilo mnogo trpljenja in gorja. Posebno hudo je bilo za naše ranjence. Težko je bilo poleti, še mnogo hujše pa je bilo pozimi v snegu in mrazu.

Naša vojska se je vedno borila za zadnjega ranjenca. To je bilo osnovno načelo partizanov. Za ceno svojih življenj so reševali ranjene tovariše. To so bili težki trenutki, pa obenem najlepši, ker so se prav v dneh najhujšega trpljenja kovale najtrdnješe prijateljske vezi.

Nekega mrzlega zimskega dne se je pomikala kolona ranjencev skozi Slamno vas. Shušjani, sestradani in prezeblji obrazi so gledali z lojtrnih vozov z volovsko vprego. Ranjenci so bili slabo oblečeni in lačni. Počivali so na slami. Nekateri so sedeli, večinoma pa so ležali in ječali v bolečinah. Najtežje ranjence pa so partizani nosili na nosilih.

Sredi vasi se je kolona ustavila za kratek čas. K ranjencem so prihiteli vaščani in pionirji iz šole. Pionirji so se nato razkropili po svojih domovih. V trenutku so se vrnili s svojimi domačimi. Prinašali so topel čaj in hrano. Stregli so ranjencem z velikim sočutjem. Vaščani so jim prinašali tudi tople odeje, obleko, čevlje, copate, čeprav so že sami živeli v velikem pomanjkanju.

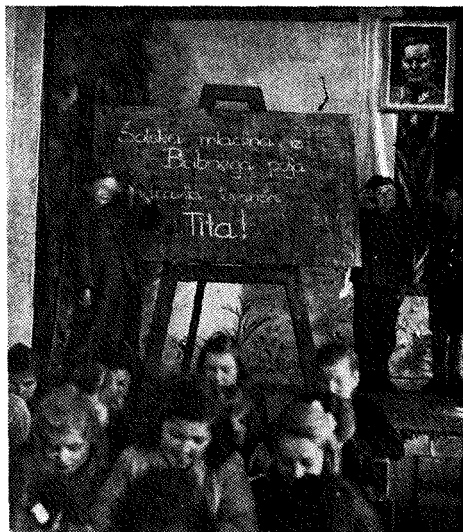
Ranjenci in njihovi spremljevalci so s hvaležnostjo sprejemali pomoč, ker so občutili toplo ljubezen in sočutje. Vedeli in občutili so, da niso sami. Nekdo je povedal, da je na vozu umrl nek težji ranjenec. Rodila se je želja po maščevanju in uničenju sovražnika.

Kolona z ranjenci je počasi krenila na pot. Pomikala se je proti Žumberku. Z nami je ostala praznina.

Ranjeni pionir Tonček

Med NOB je bil pionirski pozdrav nekoliko drugačen kot danes. Učenci so pozdravljali s stisnjeno pestjo desne roke ob sencih z besedami: »Smrt fašizmu!«

Mladina v zelo preprosti sobi partizanske šole se uči za vedno zahtevnejšo prihodnost

Učitelji pa smo odgovarjali: »Svobodo narodu!« To je bil lep pozdrav. Pomenil je, da želimo uničiti fašizem in se boriti, dokler sovražnika ne bomo pregnali iz domovine in si priborili svobodo. Pionirji so zelo resno pozdravljali, saj je to bil njihov pozdrav in pozdrav vse naše vojske in vseh narodov Jugoslavije.

Le naš pionir Tonček, ki je bil zelo šaljiv učenec drugega razreda, je povsod našel nekaj, čemur so se otroci smejali. Namesto: »Smrt fašizmu!«, je pozdravljal: »Smrt v čišmu!« Vsi opomini, da to ni lepo, niso nič zalegli. On je vselej in vedno povzročal smeh med pionirji. Nekega dne po končanem pouku je prav tako pozdravil in stekel iz šole pred drugimi učenci. In prav tisti hip se je v bližini šole razpočila sovražnikova granata. Drobec granate je Tončka zadel v glavo in mu odnesel majhen košček lobanje na temenu. K sreči možgani niso bili poškodovani. Tonček je obležal v krvi. Takoj smo mu nudili prvo pomoč, nato so ga hitro odpeljali v Metliko in poklicali zdravnika. Tončka je zdravnik poslal v Vojno partizansko bolnico v Kanižarico pri Črnomlju. Vsem je bilo hudo za ranjenim Tončkom, ki smo ga imeli radi. Po operaciji je okreval in se vrnil domov.

Harmonikaš

V partizanski šoli ni bilo nikoli dolgčas. Pionirji so se pridno učili in tudi veliko prepevali. Poleg vsega pa so opravljali še veliko nalog za partizane. Partizani so nas včasih obiskali tudi v šoli.

Nekoč je pionir obveščevalec stopil v razred in povedal, da bi rad prišel v šolo nek partizan in z njim tovariš iz našega terenskega odbora. Povabili smo ju, naj vstopita. S terencem je vstopil mlad partizan s harmoniko. Terenec ga je predstavil in povedal, da je partizan član kulturniške skupine in nam bo zaigral nekaj partizanskih pesmi.

Z veseljem smo ga sprejeli. Zaigral nam je pesmi: Kovači smo, Povej, kam greš, črnolaska, Slovenci kremeniti in še nekatere. Harmonikaš nam je nato razdelil tudi tipkano besedilo pesmi Mateja Bora: Hej, brigade.

Nekatere teh pesmi, ki smo jih prepevali, so nam bile že znane, druge pa smo se nanovo naučili. Pevska ura je bila zelo prijetna. Ob spremljavi harmonike smo peli veselo in sproščeno, vendar ne preveč glasno, ker so nedaleč od naše šole drdrala strojnica in pokale puške.

Bela krajina je bila sicer osvobojeno ozemlje, vendar smo bili v stalni nevarnosti pred sovražnikom. Poskušal je vdreti na naše ozemlje z raznih strani. Od vzhoda so pritiskali Nemci in vlasovci, iz Hrvaške čez Kolpo ustaši, čez Gorjance so poskušali vdreti Nemci in domobranci. Pogosto so se ponavljali manjši ali večji vpadi sovražnika. Poleg tega pa je Bela krajina preživela tudi dve veliki nemški ofenzivi, vendar je obakrat po kratki borbi sovražnika pognala v beg domača partizanska vojska skupno s podporo brigad iz sosednjih republik.

Kljub vsemu je bilo v partizanski šoli osvobojenega ozemlja v Beli krajini lepo. Že ena sama pevka ura ob spremljavi partizanske harmonike je prinesla v šolo novo veselje in navdušenje za nadaljnje šolsko delo.

Mladega partizana smo prosili, naj nas še obišče in nam prinese novih pesmi, da jih bomo skupno prepevali. Obljubil nam je, da bo še prišel, vendar ga nismo videli nikoli več.

Volitve v NOB odbore in pionirji iz Slamne vasi in Boldraža

Spomladi leta 1944 so bile v Beli krajini volitve v narodnoosvobodilne odbore in okrajne skupščine. Istočasno, ko se je naša NOV borila s sovražnikom, da bi ga uničila in osvobodila slednji košček naše zemlje, je tudi gradila ljudsko oblast, ki se je pozneje razrasla in razživila do kraja.

Volitve! To je bilo za Slamno vas in Boldraž, kot za vse druge kraje, novo doživetje. Ljudje so se pričeli pripravljati na volitve z vso resnostjo. Aktivisti so sklicevali po vaseh sestanke, da so ljudem obrazložili važen pomen volitev. Pri tem delu so jim pridno pomagali pionirji. Obveščali so ljudi po hišah in jih vabili na sestanke.

Dan pred volitvami je bilo še posebno veliko priprav. Pionirji niso hoteli zaostajati za odraslimi. To so bili zanje praznični dnevi. V šoli so pisali velike napise in gesla o volitvah, napovedovali so zmago partizanske vojske in bodrili ljudi k vztrajnosti. Lepake so razobesili na vidnih mestih. Z gozda so prinesli smrečja in šope bršljana ter z njim okrasili volišče. Sliko maršala Tita so ovili z zastavo.

Iz papirja so izrezovali slovenske in državne zastavice ter jih vtikali med zelenje. Povsod so pomagali mladinci in odrasli, ki so na vsako stran pred volišče postavili mlaj. S trakovi, ki so jih naredili iz padal, so okrasili veje zelenih mlajev. Okrog volišča se je razlegala pesem pionirjev. Šele, ko je bilo vse pripravljeno za volitve naslednjega dne, so bili zadovoljni tudi pionirji.

Kot povsod drugod po Beli krajini, so bile tudi v Slamni vasi in v Boldražu v glavnem izvoljene žene in dekleta, kajti vsi za vojsko sposobni fantje in moške so bili tedaj večinoma že v partizanih. Tudi mnoge žene in dekleta so se borile s puško na rami. Poleg tega so morale obdelovati polja, kopati vinograde, kositi travnike in pripravljati krmo za živino, ki je bila tedaj še kako potrebna. Le iz domačega hleva so kmetje lahko dali živinče partizanski vojski. Od nikoder drugod ni bilo mogoče pričakovati pomoči. Od zaveznikov je pričela pomoč prihajati šele jeseni leta 1944.

Težko je bilo breme, ki so ga tedaj nosile naše žene. Bile so borke, nosilke ljudske oblasti in delavke. Vse to pa so zmogle, ker so se zavedale, da delajo za svoje moške, sinove, hčere, očete in matere — za našo partizansko vojsko.

S H. V P B - SS

Ekonomat

Na položaju dne 17. 10. 1944

Eks. stev. 486.

u pioniriji
Mladini in gostilni,

Slamne vas.

Potrjujemo prejem prostovoljnih prispevkov in sicer v slede-
cih zivilih:

Jabolka	64.-	kg
Zelja	4.-	kg
Cebula	7.50	kg
Kostanj	9.-	kg

Za poslane se najlepše zahvaljujemo in se priporočamo!

Smrt fašizmu - Svoboda narodu!

Ekonom - kapetan:

[Signature]

Potrnilo in pohvala za nabiralno akcijo belokranjske mladine

Proslave

Ob obletnicah naših velikih pisateljev in pesnikov kot so Prešeren, Cankar, Gregorčič, Levstik in drugi smo imeli v šoli šolske proslave.

Bile so sicer preproste in skromne, vendar doživete. Pionirji Slamne vasi in Boldraža so se jih vedno veselili in se pridno pripravljali nanje.

Vedeli so, da se po teh umetnikih imenujejo naše partizanske brigade. Zavedali so se tudi, da so pesniki in pisatelji tisti, ki so od nekdaj ljudi bodrili in jih navduševali ter jih vodili k svobodi in lepšemu življenju.

Pionirji so še posebno radi nastopali na proslavah zato, ker so se jih z veseljem udeleževali njihovi starši in drugi domači. Prepevali in recitirali so pesmi in nastopali kot partizanski pionirji. Zelo radi so tudi zaplesali Titovo kolo.

Spominjam se, s kakšnim navdušenjem so se ob obletnici Franceta Prešerna leta 1944 učenci višjih razredov naučili Zdravljico. Vsi brez izjeme so jo znali gladko povedati. Na šolski proslavi je po končanem govoru stopil na oder učenec Ivan in ves prevzet deklamiral to pesem. Ko je recitiral predzadnjo kitico:

»Žive naj vsi narodi,
ki hrepene dočakat dan,
da, koder sonce hodi,
prepir iz sveta bo pregnan,

da rojak
prost bo vsak,
ne vrag, le sosed bo mejak!« ...

so spontano v zboru pričeli deklamirati pesem vsi učenci šestega in sedmega razreda. Vaščani so bili navdušeni in ploskanja ni bilo konec. Nato so sledile druge točke, ki so tudi vse navdušile.

Tudi ob Cankarjevi in Levstikovi proslavi so se prebivalci vasi zbrali v lepem številu. Vedno so napolnili majhen razred in stali tudi v veži. Na teh proslavah nas je najbolj družila pesem. Vselej se je po končani proslavi razlegala pesem, čeprav ne popolnoma ubrano, vendar je prinašala veliko veselja.

Proslave so bile vedno ob nedeljah popoldne, ker ljudje drugače niso imeli časa.

Ob obletnici rojstva Simona Gregorčiča, Goriškega slavčka, 15. oktobra 1944. leta je bil lep jesenski dan. Zato je bila proslava na prostem na trati ob šoli. Zbralo se je veliko vaščanov.

Iz govora so zvedeli, kako so nekateri pesniki in pisatelji že vnaprej slutili usodo svojega naroda. Tako je tudi Simon Gregorčič videl bližajoči se čas, ko bo prišel sovražnik v našo deželo. V preroški pesmi Soči je napovedal, da bo ta lepa slovenska reka tekla krvava. Naša kri jo bo pojila in kalila. Že v prvi svetovni vojni so se uresničile Gregorčičeve prerokbe. Ob Soči so bili strašni krvavi boji.

Na proslavi so pesem Soči učenci deklamirali v zboru. S pesnikom so pozivali reko, da naj tedaj, ko bo trpljenje najhujše in najstrašnejše, naraste v strašen tok in naj utopi tujca, ki je lačen naše zemlje. Učenci so nato še deklamirali pesem Naš narodni dom. Ko so izzveneli Gregorčičevi verzi:

»Dom znova vstati mora,
oj dom krasan, tako prostran,
da bo za vse prostora.«,

so vaščani pričeli vzklikati: »Smrt fašizmu — svobodo narodu! Živel tovariš Tito!«

Nato je prišla na oder starejša vaščanka Marička in zelo pogumno povedala Kajuhovo Pesem matere treh partizanov. Od pionirjev se jo je bila naučila in jo že deklamirala na partizanski proslavi v Metliki, sedaj pa jo je hotela povedati še v domači vasi. Bila je vsa navdušena in prevzeta ter jo je zelo lepo recitirala, čeprav prej še nikoli ni javno nastopala. Sledile so še razne točke.

Pionirji in vaščani so nato še skupaj zapeli več partizanskih pesmi. Petje je bilo slišati iz nekaterih vaških hiš še po končani proslavi. Poleg temnih in žalostnih dni smo imeli torej marsikdaj tudi vesele trenutke, ki so nam jih pripravili prav pionirji.

Partizanski mitingi

Partizanska vojska se ni samo bojevala s sovražnikom in utrjevala svoje oblasti, istočasno je skrbela tudi za razvedrilo in zabavo ter dobro razpoloženje vseh svojih preutrujenih tovarišev. S pesmijo na ustih in s harmoniko na čelu brigade so borci dostikrat odhajali v borbo. Kadar pa je bilo nekaj ur ali par dni mirno, so partizani po vaseh prirejali partizanske mitinge.

Tedaj se je vse vzradostilo. Po kmečkih domovih je prijetno zadišalo po sveže pečenem kruhu in toplih jedeh. Gospodinje so pripravljale za partizane boljšo hrano. Istočasno so vaščani skupaj s partizani že postavljali oder za miting. Mladina in pionirji so oder okrasili s svežim zelenjem in zastavami.

Slamni vasi - 431

Slamni vasi 19. 10. 1944.

Slamni vasi 431.

Pionirjem

Slamni vasi.

Potvrjujemo prejem prostovoljnih prispevkov v sledečih količinah:

Jabolk ----- 8. - kg

gronja ----- 7. - kg

Za poslane se Vam najlepše zahvaljujemo in se priporočamo.

Spartakizma - Svobodno narodu!

Ekonom - kapetan:

[Signature]

Potrdilo in zahvala za prejem prostovoljnih prispevkov

Spominjam se dneva, ko je nek partizan prišel v šolo v Slamni vasi in povedal, da bo partizanska vojska zvečer priredila miting. Med pionirji je kar završalo, vsi bi radi sodelovali. Na hitro smo ponovili nekaj partizanskih pesmi in se pripravili za nastop. Sestavili smo načrt za večerno prireditev. Ponovili smo par deklamacij, ki so govorile o junaštvu tovariša Tita in o zmagoslavni partizanski vojski. Pionirji so še ponovili Titovo kolo in spored je bil pripravljen.

Zvečer so nastopili z velikim veseljem in uspehom. Na mitingu so sodelovali v glavnem partizani in mladinci, zlasti dekleta iz vasi. Miting je dobro uspel. Še po končanem mitingu sta se dolgo razlegala pesem in harmonika. Mladina je tudi zaplesala. Toda to je bil le kratek oddih partizanske vojske, saj jih je že čakalo težko in odgovorno delo. Kdo ve, kaj jim bo prinesel jutrišnji dan. Morda težke in krvave borbe.

Osvoboditev Beograda in svoboda domovine

Nepopisno je bilo veselje, ko smo zvedeli, da je osvobojeno naše glavno mesto Beograd. To je bilo 20. oktobra 1944.

Na hribčku nad Slamno vasjo so pionirji skupaj z vaško mladino pripravili velik kres. Pionirji so zvečer prikorakali s puškami na ramah in prepevali parti-

zanske pesmi. Zbralo se je dosti ljudi iz Slamne vasi in Boldraža. Mladinci so zakurili ogenj, ki je zaplamtel visoko pod nebo. Okrog kresa so zaplesali partizansko kolo. Mlado in staro, vse se je radovalo. Dolgo je odmevala partizanska pesem. Med petjem so odmevali vzkliki: »Živela naša hrabra vojska! Živel njen voditelj maršal Tito! Živela Rdeča armada!« Neki mladinec je nato navdušeno govoril o osvoboditvi Beograda.

Ogenj je dolgo gorel in z velikim plamenom razsvetljeval temno nebo. Pesem je počasi potihnila, tudi rajanje se je umirilo. Ljudje so se prevzeli od navdušenja pričeli razhajati.

Nekaj nas je še ostalo ob ugašajočem ognju. Zrli smo v tlečo žerjavico. Vaščanka, ki je pred kratkim izgubila moža, je tam stala potrta in molčala. Velika je bila njena bol. Vsi smo čutili, kako draga je svoboda, s krvjo pridobljena. Vendar je vredna velikih žrtev. Grenka kaplja bridkosti je skalila veselo razpoloženje. Vendar je v srcu vseh vstajalo veliko upanje na skorajšnjo zmago in težko pričakovano svobodo. Ta trenutek smo še bolj vzljubili to našo drago domovino.

Drugi dan so imeli pionirji šolsko proslavo. Zvedeli so še več o slavni zmagi, ki jo je izbojevala naša narodnoosvobodilna vojska pod vodstvom tovariša Tita in s pomočjo Rdeče armade.

Osvobojen je bil Beograd, prestolnica vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti. Nedićeve in Mihajlovićeve tolpe so skupno z nemškimi fašisti doživele tak poraz, da se ne bodo nikdar več dvignile. Naš Beograd je že osvobojen, za Beogradom bo posijala svoboda Zagrebu, Ljubljani in drugim mestom, v to smo trdno verjeli.

Na proslavi so pionirji nekaj zvedeli o zgodovini mesta Beograda. Že ko je leta 1918 srbska vojska vkorakala v Beograd, so bile oči vseh Jugoslovancev uprte tja. Toda Beograd je tedaj vodil izdajalsko politiko, tu je bilo gnezdo narodnega zatiranja. S paktom dne 25. marca 1941 je bila Jugoslavija izročena fašistom. Beograd pa se je uprl izdajstvu in stopil v odločno borbo proti fašistom in domačim izdajalcem. Tako je 20. oktobra 1944 doživel najslavnejši dan v zgodovini, doživel je svobodo. Beograd je postal središče demokratične federativne Titove Jugoslavije.

Po osvoboditvi Beograda so prišli nad Jugoslavijo težki dnevi. Fašistični sovražnik je dobro vedel in čutil, da se mu bližajo zadnji dnevi. Zato je uporabil vse svoje moči. Še bolj ogorčeno se je boril, še bolj ogorčeno je požigal, ropal in moril ter uničeval. Še so padali naši najboljši borci. Vendar je na vzhodu vstajala zarja svobode, ki je kmalu zasijala nad vso našo domovino. Naši borci so z združenimi močmi gnali sovražnika proti meji.

Končno je prišel mesec maj 1945, ki nam je prinesel svobodo. Mesec maj, mesec zmagoslavja, sreče in veselja. Komaj so ljudje dočakali partizanske borce. Trosili so jim cvetja na pot. Od sreče so jokali, jih objemali in poljubljali. Saj to je bila naša vojska, ki je prinesla svobodo, vojska, po kateri smo tako hrepeneli.

Velika je bila cena za našo svobodo. Milijon in sedemsto tisoč žrtev, milijon in sedemsto tisoč Jugoslovancev je darovalo življenja za svobodo. Zato jo bomo znali ceniti. Ogromen je mozaik človeških žrtev, ki so vanj vgrajene kot rdeči rubini. Med njimi so tudi naši dragi domači. Tudi pionirji so mnoge poznali. Tudi oni so žalovali za njimi. Kot odrasli, tako so tudi oni občutili veliko bridkost. Skupno z domačimi so že kot otroci občutili gorje, strah, lakoto, trpljenje. V vojni so mnogi izgubili starše, brate, sestre. Tudi med pionirji na šoli v Slamni vasi so bili otroci, ki so med vojno postali sirote.

Zato so vojno sovražili. Rekli so: »Nočemo vojne! Nočemo vojne, nikoli več!«

Kot odrasli, so se tudi naši pionirji po osvoboditvi povsod vključevali v obnovo in gradnjo domovine. Pomagali so odraslim. Počasi so odraščali, resni in prezreli za svoja leta. Vojna je v njih pustila svoje sledove.

Tem pionirjem so bili podobni tudi pionirji iz Slamne vasi in Boldraža. Danes so nekateri med njimi na odgovornih delovnih mestih v raznih službah in poklicih, nekateri so ostali na kmetijah. Vsi pa se trudijo po svojih močeh. Vključili so se v samoupravljanje in tako na različne načine služijo svoji domovini.

Ko smo bežno spoznali življenje in delo teh dveh malih belokranjskih vasic in pionirje v njih, naj posebej imenujem le enega od njih, ki je tudi obiskoval osnovno šolo v Slamni vasi med narodnoosvobodilno vojno. Kot ostali pionirji se je učil in veselil, z nami je delal in trpel. Nato pa je odšel v svet. Dosegel je veliko. To je Anton Mavretič. Navedla bom le nekaj skrajšanih naslovov in misli, ki smo jih pred časom čitali v našem Delu: »Slovensko ime v vesolju. Dr. Anton Mavretič je glavni inženir — znanstvenik na oddelku za astronomijo in fiziko na Massachusetts Institute of Technology (MIT) v Cambridgeu in izredni profesor na bostonski univerzi, kjer predava predmete iz elektronike. Zdaj dela na MIT sedem Nobelovih nagajencev. Dr. Mavretič vodi skupino dvanajstih znanstvenikov. Sodeluje tudi pri konstruiranju satelitov in raket za NASA. V satelitu so poleg drugih sporočil NASA na dveh mestih vgravirana imena vseh trideset znanstvenikov, ki so sodelovali pri izdelavi satelita. In med njimi je tudi slovensko ime: ANTON MAVRETIČ.«

Slavo slovenskega imena je ponesel daleč v svet. Mnogo vztrajnosti, veliko truda in trdega dela je bilo treba zato. Vsi skupaj mu čestitamo.

Prej, ko bo mogoče, se želi dr. Mavretič vrniti domov. Mlad je še in hoče čim več koristiti svoji domovini tudi na domačih tleh.

Fani Okič

Obračun

*Gledam
v ogledalu
svoj obraz
in vem:
Čas
je opravil svoje.
Zadnji del poti
grem.
Kam?*

*V neminljivo
naročje narave
iz katerega sem
izšla
v ta prostor,
v ta čas —
v ta svet,
da bi v njem
pustila svojo
sled.*

*Strah?
Otožnost
za tistim,
kar je minilo?
Niti najmanj.
Živela sem
polno življenje,
živela nisem
zaman.*

*Če bi se
znašla še enkrat
na začetku poti
ob istih
vprašanjih dilem —
vem:
Živela bi
še enkrat tako,
šla bi še enkrat
v boj,
da bo človeku lepo,
še enkrat bi
dala mladost,
še enkrat bi
dala kri,
saj oboje živi
v dnevu,
ki je
JUTRIŠNJI DAN.*

France Škerl

Prihod britanskih obveščevalcev na Primorsko

Nadaljevanje

Potem ko so se povezali s partizani, je ta dogodek nanje zelo vplival. Prinesel jim je nova spoznanja, ki so nanje vplivala že pri zaslišanju, kar se je videlo po tem, da so dajali svoje izjave povsem neprisiljeno. V novem položaju so se znašli zelo hitro. Dali so se informirati o tedanjem položaju na Primorskem, o moči narodnoosvobodilnega gibanja, o partizanski vojski ter razpoloženju ljudi. Nedvomno so z velikim zanimanjem brali partizansko literaturo in informativne poslanice. Na preusmeritev so bili sami psihološko pripravljeni na temelju razpoloženja v »jugoslovanskem bataljonu« na Bližnjem vzhodu, kjer se je že dalj časa razvijalo nekakšno trenje med vojaki in oficirji, kar so padavci sami v svojih izjavah priznali. Ta trenja so imela značaj diferenciacije, tako da so se začeli cepiti v dve skupini, v četnike in partizane, če smemo tako reči. Naraščanje diferenciacije ni bilo neznano tudi fantom, ki so odšli v radiotelegrafske tečaje. Ko so primorski obveščevalci prišli naposled domov na teren, jim je bilo zapleteno problematiko zelo lahko razumeti in so konsekvence tudi hitro napravili. Rudolfove besede z njimi pred odhodom so prav tako mogle vplivati spodbudno na hitro odločitev po pristanku v domovino. Ko so spoznali partizane in se dali poučiti o položaju na Primorskem, so pokazali svoje zadovoljstvo, vendar so ostali trezni v svojem ravnanju. Pripisovati jim kaj več, celo nekaj fantastičnega, kakor je napisal Pavel Dobrila na temelju zaslišanj, se mi zdi nerealno.⁴⁷ Realno je pa ocenil začetno stanje padavcev Stanko Petelin, ki je zapisal, da so primorski fantje, potem ko so se spustili na domačo zemljo in prišli v stik z domačimi, zelo hitro ugotovili njihovo razpoloženje in se tudi sami opredelili za Osvobodilno fronto.⁴⁸

Ko so se primorski obveščevalci ustalili na terenu, so morali organizirati od-dajališče, da bi našli zvezo s svojo bazo v severni Afriki. Na razpolago so imeli samo aparat na izmenični tok, medtem ko jim je aparat na baterije ob pristanku po njihovi izjavi padel v Sočo. Koliko je ta izjava bila dvomljiva, je težko reči, ker kakršnega koli drugečnega ravnanja ni mogoče dokazati oziroma ga tudi takrat v

marcu 1943 ni nihče mogel. Kdaj je bilo oddajališče za pošiljanje brzojavk britanski komandi v severni Afriki pripravljeno, je tudi težko reči. Nedvomno so padavci pred rednim pošiljanjem imeli s partizani vse potrebne razgovore, dobili pa tudi potrebne informacije o položaju na terenu. Po tej pripravi verjetno ni bilo nobenega pravega zadržka več, čeprav ni izključeno, da so kako vest o pristanku vendarle poslali.⁴⁹

Kdaj so došli padavci začeli pošiljati brzojavke svojemu ustreznemu poveljstvu, se ne da točno reči. Nedvomno je do politično pomembnih brzojavk prišlo v aprilu 1943, vsekakor pred 27. aprilom 1943, ker je tega dne pokrajinski komite pisal centralnemu komiteju daljše pismo in v njem govoril tudi o prvih telegramih. »Glede padavcev smo morali, kakor smo že od vsega začetka predvidevali, sami zavreti stališče, ker so si med tem oni organizirali oddajališče in so morali odposlati prve telegrame... Zato smo dali padavcem zaporedoma tri telegrame: telegram štaba POZ, telegram tovariša Branka Hrasta (Jaka Avšiča, op. F. Š.) in telegram tovariša Primoža (dr. A. Beblerja, op. F. Š.). Vse tri vam prilagamo v prepisih... Prihodnji telegrami bodo naslovljeni Intelligence Service in bodo vsebovali zgolj vojaške informacije o italijanski oboroženi sili...«⁵⁰

Navedbe iz pisma pokrajinskega komiteja kažejo, da vsi telegrami niso bili poslani sočasno. Pri njih je sodelovalo več ljudi. Posebej naj omenimo Jaka Avšiča, ki je pri svojem telegramu imel posebne želje glede objavljanja njegovega pravega imena. Glede Avšiča je treba dodati, da je mogel sestaviti svoj telegram ali vsaj debatirati ob njem, preden je odšel na Tolminsko v Gregorčičevo brigado. Kakor bomo slišali pozneje, je bil tam že 24. aprila 1943. Po tem dejstvu bi bilo sklepati, da je do pošiljanja prvih brzojavk prišlo nekako sredi aprila. Dodati najbrž moramo, da so bile prve brzojavke takega značaja, da proti njim sicer ni bilo odpora na strani padavcev. Po Hartnerjevih spominih je s padavci že aprila prišlo tudi do trenj, ker je hotel dobiti od njih šifre. Padavci so bili proti temu oziroma je bil to Semulič, ki jih je menda edini poznal. Partizani so hoteli, da bi padavci pri brzojavljanju delali pod partizansko kontrolo. Temu so se padavci upirali.⁵¹ Očitno so imeli o tem kaka posebno stroga navodila, ki so se jih morali držati. Kljub težavam pa je stik vendarle funkcioniral.

Potem ko smo razmotrili vprašanje, kdaj približno so padavci začeli pošiljati brzojavke s Primorske svojemu nadrejenemu britanskemu poveljstvu, nastane še vprašanje, katere brzojavke so bile prve. Logično bi bilo, da bi padavci poslali vsaj kratko sporočilo o srečnem pristanku. Toda konkretno o njej ni nič znanega, čeprav je misel, da so kaj takega napravili, realna. Oporo za to daje eden od telegramov, ki so ga pozneje poslali svojemu poveljstvu. Tej možni brzojavki so sledili pozdravni brzojavi vodstvenih organov. Logični vrstni red bi jih potrjeval.

Ko je bilo urejeno oddajališče, so med uradnimi telegrami bili 3: prvi je bil telegram primorske operativne cone. V njem je štab cone predstavil sebe in izrekel svoje želje v brzojavki vrhovnemu štabu britanskih imperialnih oboroženih sil. Izjavil je, da se primorske enote kot del narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije bore proti italijanskemu fašizmu znotraj kraljevine Italije in sicer v slovenskih predelih goriške, tržaške in videmske pokrajine. Kot njihovi zavezniki bodo padavcem dajali informacije o italijanski oboroženi sili. Sočasno pa so Angleže kot zaveznike prosili, naj jim pomagajo v njihovem boju. Kot najnujnejše potrebujejo lahko avtomatsko orožje, težke minomete z municijo, plamenomete, eksploziv za miniranje, radijske sprejemne in oddajne postaje na baterije ter sanitetni material. Štab cone je sočasno zagotovil, da bo spuščanje vsakršnega materiala zavaroval s svojimi enotami.⁵²

Poseben telegram je vrhovnemu štabu angleške imperialne vojske poslal Jaka Avšič kot namestnik komandanta glavnega štaba slovenske partizanske vojske. Odposlal ga je s pravim imenom, čeprav je sicer želel, da se njegovo ime v Sloveniji iz varnostnih razlogov zaradi družine še ne objavlja. S pravim imenom in starim činom je hotel Angležem povedati, da se na strani partizanov bore ne samo komunisti, ampak vsi resnični slovenski in jugoslovanski patrioti, ne glede na politične in ideološke nazore. Računal je, da bo s tem pospešil odločitev o nujnosti podpore partizanski vojski. V telegramu je povedal, da je trenutno na inspekcijskem potovanju slovenske vojske na Primorskem, pa je izkoristil priložnost, ki se mu je ponudila, da prek njihovih telegrafistov stopi v stik z njimi. Izjavil je, da bi zavezniška pomoč v orožju, ki so jo ponudili prek padavcev zelo koristila obema primorskima brigadama, ki operirata v zaledju italijanske vojske — ki jih pa tedaj praktično še ni bilo oziroma sta bili blizu tega, da se osnujeta. Slovenski partizani premagujejo v tem boju nadčloveške napore, samo da bi prišli do orožja. Čeprav imajo slabo orožje in primitivna sredstva, pa njihova bojevitost in pripravljenost na žrtve povzročata italijanski vojski velike skrbi in vežeta razmeroma velik del italijanske vojske. Glede obveščevalne službe je tudi Avšič obljubil, da bo dajala Angležem dragocena poročila. Zelo koristno bi bilo sodelovanje partizanskih in zavezniških sil proti prometnim žilam ali pri kakih drugih operacijah, ko podjarmljeni narodi že tako težko pričakujejo čim hitrejšo zmago. »Mi potrebujemo moderno oborožitev za ca. 2000 mož. Za naš partizanski način bojevanja najbolj potrebujemo lahke mitraljeze, brzostrelne puške, eksploziv za rušenje in lahke aparate za radiotelefonijo. V stanju smo, da popolnoma zasiguramo mesto, kamor bi se orožje spustilo, določili bi ga takoj, ko bi nam vi določili čas spuščanja orožja. Verjetno, da bo to mogoče izvesti na istem terenu, kjer so bili spuščeni padalci, po katerih smo v zvezi z vami. Prosim, da pošiljko orožja čimprej postavite, da bi žrtve, ki jih naši borci dajejo za skupno zavezniško stvar, bile na čim večjo škodo skupnega sovražnika.⁵³

Poseben telegram je poslal tudi Aleš Bebler v imenu primorskega osvobodilnega gibanja. Za bodoče je tudi PK obljubil pošiljati angleški obveščevalni službi podatke o italijanski oboroženi sili.⁵⁴ Toda ta brzjavka ni ohranjena.

Sklepajoč po dopisu PK centralnemu komiteju z dne 27. aprila 1943 gornje brzjavke niso bile odposlane vse skupaj, temveč zaporedoma. Zanimivo pri njih je, da je samo glede prve znan datum priprave, namreč 12. aprila. O naslednjih dveh ni znan noben datum. Misliti si pa smemo, da nista bili posebno daleč od prve. Če opozorimo na dejstvo, ki ga bomo kasneje natančneje orisali, da je bil tiste dni čas, ko so v štabu cone in PK pripravljali ustanovitev Gregorčičeve brigade, je bilo res treba z brzjavkami nekako pohiteti, čeprav je sama oddaja poznala še svoje okoliščine. Tudi izjava zaporedoma v dopisu PK kaže, da se brzjavke niso preveč zavlekle.⁵⁵

Glede pozdravnih brzjavk, ki smo jih zgoraj navedli, moramo ponovno reči, da niso motile odnosov med partizani in padavci, vsaj trenutno pa tudi ne reda, ki so ga nekateri tehniki hoteli vsiliti padavcem.

Takrat ko so na pokrajinskem komiteju delali načrte o bataljonu jugoslovanske vojske, o možnosti Rudolfovega prihoda itd., došli padavci niso mirovali. Skušali so ne samo dobiti stik s svojim poveljstvom, temveč so se skušali — s pomočjo partizanov seveda — informirati o položaju na terenu in dobiti svoje mnenje tudi o partizanih. O vsem tem so pozneje obvestili svoje nadrejeno poveljstvo v brzjavki, ki ima kasneje pripisan datum 4. maja 1943, po vsebini pa je starejša. Ta vsebina je prenesla v Kairo dragocena spoznanja poslanih primorskih obveščevalcev. V njej so sporočili:

»Dva telegrama nismo uspeli oddati na datum, ki ga nosita. Zato so zakasnili. Kretali smo se več dni po vašem ukazu. Prepričali smo se, da ni mogoče več dalje brez druge pomoči. Tu je ves drug položaj, kot smo govorili tam. Vse boljše bi bilo, da bi ne bile enote desna roka Italijanov, nepoznane v Egiptu. Bela garda hujša od samih Lahov. Zaradi velike nevarnosti smo se pridružili Osvobodilni fronti k našim partizanom, ki se borijo po celem Primorskem. Imajo zanesljive ljudi na licu mesta. Kar se tiče našega dela, smo neovirani. Če rabimo pomoč njihovih ljudi, so nam vedno na razpolago. Prosimo vsemogoče, da bi se oddajalo ob nočnem času.«⁵⁶

Navedena brzojavka odkriva več zelo pomembnih dejstev. Prvo je tehničnega značaja, da so namreč že prej oddajali telegrame, preden so poslali tu navedenega. Koliko so jih poslali, pravzaprav ni jasno. Jasno pa je, da dveh niso uspeli poslati na datum, ki ga sicer nosita, temveč nekoliko kasneje. Drugo dejstvo je, da so hodili okrog po terenu v sporazumu s kairskim poveljstvom. Spoznanja iz potovanja so bila trojna: prvo se tiče moči partizanov in dobrega odnosa z njimi, drugo je bilo, da so enote desna roka Italijanov. Pod besedo enote so razumeli kontrarevolucionarne formacije »redne jugoslovanske vojske«, v Sloveniji torej plavogardiste. Tretje spoznanje se je nanašalo na belo gardo, o kateri so poročali, da je »hujša od samih Lahov«. Iz celotne brzojavke pa je povsem jasno zaključiti, da je v zvezi z njo nemogoče reči, da bi primorske obveščevalce kairsko poveljstvo namenoma poslalo k partizanom. Padavci so z njimi prišli v zvezo sicer po naključju, v katerem so se potem dobro znašli, toda po naključju, ker drugače na Primorskem skoraj sploh ni bilo mogoče.

Z jedrnatimi podatki o enotah »redne jugoslovanske vojske« in »beli gardi« so pravzaprav izpolnili nedvomno bistveno zahtevo kairskega poveljstva in še bolj politikov londonske vlade, ki so želeli vedeti, kaj je s temi nasprotniki partizanov in njihovega narodnoosvobodilnega gibanja na ozemlju jugoslovanskih narodov. Primorski padavci so postregli s podatki, ki se niso razlikovali od bistva četniške akcije v Srbiji in sosednjih pokrajinah. Odpirali oziroma potrjevali so perspektivo, ki londonskim politikom ni bila ljuba.

Druga stran je bila moč partizanskega gibanja. O njem so padavci prav tako dali pomembne podatke, ki so prav tako odkrivali novo znanje o dogodkih na Primorskem. Padavci so sicer prispevali mnogo novih podatkov, so pa vse te informacije vendar bile le bolj temelj za spremembe, ki so nastopile precej pozneje.

Na telegram s takozvanim datumom od 4. maja, dejansko pa je moral biti starejši kakor smo videli, je kairski obveščevalni center odgovoril primorskim padavcem z zelo simpatično brzojavko: »Resnično nam je drago, da ste v Osvobodilni fronti. Izrazite njim vse naše iskrene simpatije. Smatrajte se kot vez med njimi in nami. Seznanite nas malo z njihovim delovanjem in če potrebujete naše pomoči. Kakšne so možnosti vašega informativnega delovanja. Stalno se zavedajte, da je vaša varnost važnejša od informacij.«⁵⁷

Tej brzojavki je sledila brzojavka, ki so jo poslali padavci na Primorskem in je po vsebini bila odgovor na telegram kairskega centra. Primorski padavci so poročali: »Ljudstvo na Primorskem zelo razgibano. Vsaka vas ima svoj osvobodilni odbor. Partizanske čete in terenski zaupniki kontrolirajo vso Primorsko. Mlajši letniki, ki še niso bili vpoklicani, se vsi javljajo v partizane.«⁵⁸

Ob obeh navedenih brzojvkah obveščevalcev na Primorskem nastane vprašanje, koliko sta bili pod posebnim vplivom partizanskih dejavnikov. Toda kar na splošno bi bilo težko reči nekaj gotovega, ker ne vemo, kakšen je bil dogovorjeni znak za primer, da bi morali oddajati prisiljeno. Če bi sklepali po vsebini, bi mogli

*Ko so se Angloameričani vsestransko prepričali, da je jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska edina in tista sila, ki se učinkovito bojuje proti skupnemu sovražniku, je bila tudi njihova vojaška pomoč v orožju in drugem blagu, izdatnejša in pogo-
stejša*

reči, da so bili lahko precej različni. Pri prvi brzojavki s tako imenovanim datumom 4. maja 1943 moremo reči, da so v njej poročali o podatkih, ki so jih mogli dobiti samo od partizanov. Taki so bili podatki o plavogardistih in beli gardi. Toda o obeh vemo, da njihovih oboroženih oddelkov na Primorskem ni bilo, toliko več jih je pa bilo v sosednji ljubljanski pokrajini. Kljub vsemu pa telegram verjetno ni bil posledica nekih trenj, o katerih je poročal v svojih spominih Drago Hartner-Hari. Bolj dvomljivo je bilo pri drugi brzojavki, ki jo je padavcem 5. maja sestavil Hari, »naš kontrolor«, kakor pravijo izvodi v arhivu.

Glede vsebine je bila britanskemu vojaškemu vodstvu v Kairu in politikom v Londonu posebno važna druga brzojavka. V njej je bilo nekaj konkretnjših podatkov o moči v »drugih odporiških gibanjih«, ki so jih v Londonu želeli imeti, kakor vemo z Deakinovih ugotovitev. Brzojavka, ki jo je sestavil Hari, je pomembna še v nekem drugem oziru. Zdi se, da tu še ni prišlo do trenj s Harijem glede oddajanj v Kairo, da torej padavci proti vsebini brzojavke niso protestirali. Iz svojih stikov na terenu so mogli sami spoznati resničnost podatkov, ki jih je Hari navedel v brzojavki.

Da so bili padavci v dobrih stikih z domačini, vemo tudi iz drugih virov. Pravzaprav stiki primorskih padavcev z domačini nekaterim funkcionarjem kanalskega okrožnega komiteja niti niso bili po volji. Sekretar tega okrožja je že 29. aprila v svojem pismu Pirjevcu in Bračiču izrekel pomembno sodbo o padavcih. Po njegovem so se v stikih z domačini kot primorski rojaki počutili kakor doma,

da so bili z ljudmi eno. Sekretar kanalskega OK, Miro Zimic-Miro Brdar je pa izrekel svoj dvom v koristnost takih stikov. Vedel je, da so bili civilisti, ki so padavci bili z njim v dobrih odnosih, »naši ljudje«, se mu pa vendar ni zdelo primerno, da so ti ljudje vedeli, koliko je padavcev bilo, kdaj so prišli, kakšne aparate so imeli, da so elektriko dobili od nekod pri Kanalu, da bi oddajali Angležem in da je bil pri njih celo Drago Flis-Strela.⁵⁹ Sekretarju Zimicu torej ni bila vseh premajhna konspiracija padavcev. Toda kaj je PK ali štab cone ukrenil proti njej, ni znano.

Vodstveni organi osvobodilnega gibanja na Primorskem so po kratkem nihanju glede izkoriščanja padavskih zvez hitro prišli do spoznanja, da morajo ostati na trdnih tleh svojega partizanstva, Angležem pa dajati čim več in čim boljših obveščevalnih podatkov. To se razen v pismu pokrajinskega komiteja centralnemu komiteju KPS z dne 27. aprila 1943 najboljše vidi iz pisma, ki ga je primorsko vodstvo poslalo v Trst Branku Babiču 9. maja 1943: »Največja senzacija pri nas je pač pristanek treh padavcev iz Egipta. So primorski Slovenci, proletarci in so se seveda z navdušenjem priključili nam. Imeli so s seboj radiooddajni aparat in so vzpostavili zvezo s Kairom. Zdaj tja pošiljajo informacije o moči OF in partizanstva, o enotnosti ljudstva in o izdaji bele garde. Mi smo po tej poti poslali nekaj oficinskih telegramov, od katerih najvažnejšega je podpisal štab zone in naslovil na Vrhovni štab brit. imperialnih oboroženih sil. Vsebina: predlog sodelovanja proti fašizmu, obljuba naših informacij o italijanski oboroženi sili in zahteva po pomoči z njihove strani (orožje). Angležem ni preostalo drugega, kakor da nam čestitajo k našemu boju in obljubijo pomoč. Koliko jo pa bodo dali, je seveda vprašanje. Pač pa moramo mi pokazati lojalnost s tem, da pošiljamo res dobre in zanesljive podatke o it. oboroženi sili, zlasti pa o subjektih za bombardiranje. Zato bi bilo nujno potrebno, da izpolniš podatke, ki nam jih je prinesel tov. Blaž o Trstu, dobiš podatke o Tržiču in če mogoče tudi o Udinah. Pri Quintu pa boš z lahkoto dobil tudi podatke o milanski in turinski vojni industriji in o večjih organizacijah. Angleže posebno zanimajo: aerodromi v Ronkah, Trstu (Mirafiore), Gorici in Vidmu, produkcija ladjedelnic v Tržiču, kapaciteta podmorniške baze v Reki, eventualno utrjevanje obale, železniški promet z Nemčijo. Potrudi se! Naj vragi iz zraka čimveč razbijejo!«⁶⁰

Obvestilo Branku Babiču nam sicer marsikatera dejstva ponavlja, ker jih poznamo že iz drugih dopisov (npr. o dogodkih v stavkah v Italiji in podpisa dne 27. aprila 1943) in že navedenih brzojavk, na drugi strani pa nam tudi pokaže približni čas angleških brzojavk, ki so odgovarjale padavcem. Razvidne so tudi obveščevalne potrebe, ki jim je v veliki meri ustreglo že prej pripravljeno delo Ilke Devetakove v Tolminu.

Iz obvestila Branku Babiču je bilo ponovno videti, da sta se bila s prihodom padavcev pojavila dva problema. Prvi je vseboval željo po pošiljanju pomoči v orožju in raztreliivu, drugi pa o dajanju informacij obveščevalnega značaja angleški službi za potrebe vojaških akcij. Organi osvobodilnega gibanja na Primorskem so bili pripravljeni na reševanje obeh, niso pa jih absolutno povezovali med seboj. Vsakega so bili pripravljeni reševati po danih konkretnih okoliščinah. Ni pa seveda dvoma, da je prvi problem bil zelo važen za sprostitev in učinkovitost večje dejavnosti slovenskih partizanov na Primorskem. Zato so prvi stiki z Angleži povzročili veliko lepega pričakovanja, zlasti ker so padavci na svoja poročila o primorskem terenu dobili tako ljubeznive in obetajoče odgovore.⁶¹

V zgodovini primorskih padavcev je bil z gornjimi navedbami končan čas medsebojnega predstavljanja in izražanja medsebojnih odnosov ter obveznosti, ki

naj bi jih drug do drugega izpolnjevali. Nato naj bi nastopil čas dejanj. Toda ta ni nastopil tako hitro ali vsaj ne tako učinkovito, da bi bili zlasti partizani z njim zadovoljni.

V času urejanja stikov in odnosov med padavci in vodstvenimi organi osvobodilnega gibanja na Primorskem pa splošni tok razvoja ni stal. Politično in vojaško se je razvijal po smernicah, ki so jih že zdavnaj določili oziroma sproti prilagajali trenutnim potrebam in zahtevam splošnega okvira. Tu moramo omeniti predvsem vojaški (partizanski) razvoj ker je bil ta najvidnejši in ga je bilo tudi najbolj čutiti. V konkretnih trenutkih gre predvsem za ustanovitev brigad in njihovo pripravo na pohod v Beneško Slovenijo. Moramo opozoriti, da stiki in odnosi s padavci vsaj pomembneje niso vplivali na splošni primorski tok razvoja.

Po želji vodstvenih organov na Primorskem naj bi bili kar najboljše seznanjeni s problemom padavcev centralni organi slovenskega osvobodilnega gibanja. Toda tudi tu so bile rešitve, ki so glavne korenine imele v italijanski hajki na Dolomite, kjer so se stiki prekinili za dalj časa. Primorska pošta o problemu padavcev je dosegla centralne organe šele precej pozneje. Dobili so jo naposled šele s tisto, ki je bila poslana ob koncu aprila 1943 (27. aprila!). Toda razmere na Slovenskem so bile take, da odgovora ni bilo mogoče pričakovati tako kmalu. Osrednji center si je moral urediti svoj sedež in začeti redno funkcionirati. V ta namen je bilo treba urediti tudi redno kurirsko linijo. Kajti zavedati se moramo, da osrednji organi takrat še niso bili povezani s pokrajinskimi brezžično, ker takih aparatov oziroma zvez še ni bilo. Vse je teklo še po kurirskih linijah. Za vse je bilo pa treba zopet dovolj časa. Tako so se sklepi in navodila prenašali počasi in z veliko zamudo.

Ko so osrednji slovenski organi dobili naposled pošto s Primorske, so mogli razpravljati in sklepati na temelju stanja, ki so ga spoznali iz dopisov, čeprav se je tok dogodkov na Primorskem lahko pomaknil že precej naprej in je že marsikaj novega bilo aktualno. Toda osrednjim organom to ni bilo znano.

Tako je izvršni odbor Osvobodilne fronte bil obveščen o skupini primorskih padavcev šele nekaj tednov kasneje, kakor bi moral biti oziroma bi bilo zelo potrebno. O dogodku je razpravljajal na seji 20. maja 1943. Začuden je bil ob novici, da so Angleži pri spuščanju padavcev iz Egipta računali tudi na belogardistične postojanke, češ da je eden od tistih, ki so bili določeni za partizane, padel blizu Vrhnike med belogardiste. Pretresujoč ta dejstva je po Kocbekovem zapisku sklenil, da morajo zavezniki na slovenskem ozemlju razviti svojo dejavnost pod partizanskim nadzorstvom, pa naj gre za posameznike ali za cele skupine. Če bodo zavezniki spoštovali to nadzorstvo, jim bodo dajali vse informacije vojaškega značaja. Noben jugoslovanski državljani ali skupina pa ne more delovati na slovenskem ozemlju samostojno, temveč se mora vključiti v sestav partizanske vojske, sicer ga bo doletela kazen.⁶² Po zapisku se je IOOF navedenega datuma so navzoči sklenili, komu se stališče IO sporoči, prav tako da se prepove uporaba domačih radijskih zvez z zavezniki razen skromne potrditve, kje so morebiti padavci pristali. Angležem naj se sporoči pogoj za informativne usluge, primorski operativni coni pa so sklenili dati navodila, kako naj postopajo z angleškimi padavci.⁶³ Smernice, ki so bile izražene na seji izvršnega odbora OF, so bile silno važne. Res je izvršni odbor drugače gledal na problem padavcev kakor pokrajinski komite in ga drugače ocenjeval, toda tisto, kar je bilo pri vsej stvari najvažnejše, je bilo dejstvo, da je IOOF v celotnem problemu nadvse pazil na suverenost slovenskega naroda in na položaj slovenskega naroda kot celote. V tem se je njegovo stališče bistveno razlikovalo od ravnanja vodstvenih organov na Primorskem. Glede konkretnega ravnanja z britanskimi padavci so na navedeni seji IOOF sklenili poslati posebno pismo Jaku Avšiču⁶⁴ in

primorski operativni coni.⁶⁵ Kakšno važnost je celotnemu problemu posvečal IOOF, je bilo razvidno iz njegovega sklepa, da je izvedbo sklepov glede padavcev prevzel sam Boris Kidrič (tov. Peter).⁶⁶

Rekli smo, da so na seji izvršnega odbora OF sklepali na podlagi poročil primorskih vodstvenih organov, ki so jim dodali še brzojavke, kolikor se jih je do takrat še nabralo v prometu med padavci in njihovo nadrejeno inštanco v Kairu. Celotno gradivo je bilo v času seje IO že dokaj staro. Ko je seja sprejela svoje sklepe, jih je bilo zopet treba prenesti primorskim vodstvenim organom. Ali se je to zgodilo s posebnim kurirjem ali po redni kurirski zvezi, ne vemo. Vsekakor je bilo zopet treba nekaj časa, da so bili primorski vodstveni organi seznanjeni z njimi. Kdaj se je to zgodilo ni znano.

Ne glede na prenašanje poročil in sklepov pa moramo reči, da na Primorskem zveze s padavci med tem niso prenehale. Funkcionirale so naprej. Uravnavala pa jih je uvidevnost pokrajinskega komiteja. O teh zvezah je pokrajinski komite poročal v dopisu z dne 18. maja in nadaljevanju tega dopisa z dne 25. maja 1943. V prvem dopisu je PK ponovil nekaj starejših točk iz stikov s padavci, ki jih že poznamo in jih zato tu ne bomo ponavljali, nekaj je bilo pa novih.

Ko so Angleži dobili prve vesti od padavcev iz Primorske, so bili zelo iznenadeni, kajti sami niso imeli pravih predstav o dogajanju na Primorskem. O padavcih so mislili, da so bila njihova poročila oddana pod pritiskom. Zato so najprej postavili kup vprašanj, da bi se o stvareh prepričali. Ko pa so dobili zadovoljive odgovore, so začeli kazati zelo ljubezniv obraz kakor pravi poročilo PK. Padavcem so čestitali, da so se priključili partizanom, pozdravili so njihov boj in sporočili, da so njihove telegrame takoj poslali v London.⁶⁷

Med obetajočimi brzojvkami se je oglasil tudi Ivan Rudolf z vprašanjem, kdo so »intelektualni glavarji primorske OF«. Za odgovor je dobil ne povsem natančno sporočilo, da v primorski OF sodelujejo Bebler, Bidovec, Bevk, dr. Marjan Brecelj, dekan Kjačić, dr. Drago Marušič, Pirjevec, Premrl, Maks Rejec, dr. Joža Vilfan. Sporočilo je na kratko nakazalo tudi trenutno usodo nekaterih naštetih ljudi. Na brzojavki se je podpisal — Primorski pokrajinski odbor OF.

Po teh sporočilih se Ivan Rudolf ni več oglasil, pač pa je prišlo več telegramov, ki so obljubljali naprošeno pomoč. Zato so bili bolj tehnične vsebine: Tikali so se časa in kraja glede spuščanja materiala, svetlobnih signalov z obeh strani itd. Prvi od njih je npr. sporočil: Štabu PO Slovenske narodnoosvobodilne vojske. Prejeli vaš brzjav z največjim zadovoljstvom in ga poslali v London. Prosimo pazite na naše 3 fante in pomagajte jim v vsem, koder bo zveza sigurnejša. Izrabili bomo vaše ponudbe informacij in italijanske oborožene sile. Hvala. Nadejamo se vam poslati zaproseni material tekom meseca maja. Za prejem materiala treba prižgati ognje v obliki trikota osnovnica 50 metrov in stranice po 100 metrov s špico proti vetru. V sredini vsake stranice priporočljivo še en ogenj, pa to ni neobhodno. Nadaljnje še. Prostor za spuščanje mora biti oddaljen od drugih ognjev in luči. Razporedite vaše patrolje na vse strani okoli trikota zaradi kontejnerjev, ki bi slučajno padli izven trikota. Naj bo prostor daleč od Soče. Svetujemo, da že vnaprej izkopljete jarke, v katere boste zagrebli kontejnerje. Poslali bomo naši ekipi baterijski aparat, s katerim bo zveza sigurnejša. Pozdrave vsem borcem.⁶⁸

Telegram je bil daljnosežen in obetajoč lepe stvari, zlasti glede pomoči, ki so si jo partizani tako želeli. Koliko je bilo z njo še težav, bomo videli pozneje. Bil naj bi med 21 in 23. Javijo naj seveda tudi kraj sprejema. Med materialom so obljubili poslati dva aparata za skupino padavcev enega na baterije, drugega pa naj bi poslali naprej po navodilih, ki jih bodo poslali kasneje.⁶⁹

Zavezniška letala so odmetavala pošiljke v vrečah in posebnih kontejnerjih s padali na oznamenovanih krajih, kjer jih je zbirala posebna partizanska skupina

Primorski organi so medtem pripravili nekaj informacij o italijanski oboroženi sili, o vojni industriji v Trstu, o ladjah v tržaški luki, o tržaški garniziji ter splošnem političnem in vojaškem položaju. Njihov namen je bil, da prikažejo slabosti Mussolinijeve vladavine in spodbudijo Angleže k večji akciji. S svojimi informacijami so se hoteli oddolžiti za orožje, ki bi ga poslali Angleži.⁷⁰

Kljub optimističnim obljubam Angležev in kljub svojim obveščevalnim uslugam pa so vodstveni organi na Primorskem ostali nezaupljivi nasproti celotni padavski zadevi. Centralnemu komiteju so pisali, da jim padavska zadeva kljub upanju na angleško pomoč vzbuja tudi ne malo skrbi. »Kaj bo vse priletelo z neba? Koliko hudolfov in malih Čokov? Kako bomo opravili z njimi? Na mestu, kjer se bo spustil prvi obljubljeni material, bomo imeli le kakih 50 slabo oboroženih mož, zbranih iz karavel in terena«, je zapisal pokrajinski komite.⁷¹ Skrb je bila upravičena. Jedro partizanov je bilo v tistih dneh še vedno v Beneški Sloveniji.

Kljub težavam zaradi odsotnosti večjega dela partizanov v Beneški Sloveniji, so se vodstveni organi že prej, celo v času priprav za pohod v Benečijo pripravljali na sprejem materiala, ki bi ga jim bili Angleži voljni poslati. Že 9. maja je pisal Aleš Bebler Jaku Avšiču in Dušanu Pirjevcu (Branku in Ahacu), da so se po daljših razgovorih z operaterji, to je s padavci dogovorili, da poizkusijo izkoristiti polno luno okoli 20. maja za »pričakovanje« angleškega orožja. Dogovorili so se, da bo partizanski bataljon od 20. maja čakal vsako noč od 11–12 v bližini vasi Nemški Rut. Zapisal je, da so pričakovali vsakršno lahko orožje z municijo, ročne bombe, brizantni eksploziv s pripravami na miniranje, težke minomete z minami in sanitetni

material. Sporočil je, da vsako noč lahko odnesejo orožja za 100 mož. Na najpripravnejšem mestu za spuščanje bodo oddajali svetlobne signale v razdalji približno 1 km, čim bodo slišali motorje. Dogovorili so se tudi kakšne znake bodo dajali.⁷⁸

Partizani so se v smislu teh dogovorov zelo resno pripravili na sprejem angleških pošiljk. Uredili so sprejemališče. Za komandanta operacije na zemlji so določili dr. Marjana Dermastia-Urbana, za komisarja pa Antona Veluščka-Matevža.

Toda vsi pričakujoči so bili zelo razočarani. O dogodku je pokrajinski komite obvestil centralni komite v dopisu z dne 25. maja 1943 z besedami: »Medtem sta potekla dogovorjena dva dneva za spuščanje novega materiala, toda na žalost brez uspeha. Vzrok je bilo slabo vreme. Prvi večer 23. t. m. je angleško letalo prostor za spuščanje verjetno iskalo, kajti naši so opazili signale za alarm v Gorici, zatemnitev Gorice, Tolmina in nekaterih drugih krajev ter ogenj protiaviacijskih baterij iz smeri Trsta. Čakamo novega obvestila oziroma določitve novega datuma. Z naše strani je bilo vse v redu...«.⁷⁹

Okoliščine za izostanek pošiljke orožja po zraku so orisane sicer zelo realno, vendar je zagotovo težko reči, ali se je celotno dogajanje ujemalo tako na obeh straneh. Dokler dokumenti iz britanskega arhiva ne potrdijo omenjenega leta, ni mogoče reči nič o utemeljitvi sedanjega partizanskega pričakovanja. Lahko so bile po sredi kake tretje stvari, ki jih trenutno še ni mogoče razvozljati.

Ne smemo pozabiti, da je bil čas, ko naj bi Britanci začeli pošiljati oboroženo pomoč Primorski, silno važen. Primorska »misija« ni bila edina. Takrat so pripravljali prvo misijo k vrhovnemu štabu NOV in POJ, to je bla znana Deakinova misija, ki pa je imela to smolo, da je padla takorekoč ravno v znano peto okupatorsko ofenzivo proti partizanom na tromeji med Bosno, Srbijo in Črno goro. Takrat so Britanci pripravljali in zvedli misijo Williama Jonesa na Hrvaško, ki je potem odšel v Slovenijo. Takrat so Britanci začeli izvajati prve vidne konsekvence iz spoznanja o zlaganosti Mihailovičeve politike in njegovem odporu proti silam osi, čeprav z njim praktično še dolgo niso pretrgali stikov. Toda prve osnove za to so bile tedaj vendarle položene.

Iz vseh navedenih dogodkov vključno z »misijo« na Primorskem, moremo sklepati, da so morali Britanci vsa spoznanja nekako vskladiti in vzporedno z njimi potem tudi dejanja, ki so se nato izražala predvsem v pošiljanju oborožene pomoči resničnim silam odpora.

Kolikor je bilo slabo vreme samo zunanji razlog za izostanek pošiljanja orožja primorskim partizanom, moramo pravi razlog zanj iskati v okoliščinah, ki smo jih pravkar označili. Ko so se te razjasnile, je nastopil pravi čas za konkretno pošiljanje oborožene pomoči tudi primorskim partizanom. Iz primorskih partizanskih dokumentov je ta vmesni čas »oklevanja« bil zelo jasno razviden.

Lahko rečemo, da so takorekoč takoj po izostanku dogovorjene pošiljke »zveze s stricem« onstran morja zaškripale in oslabele. »Naša zveza s stricem je zadnje tedne zelo slaba« je pisal pokrajinski komite 8. junija Jaku Avšiču. Obljubljale so velike količine eksploziva in priprav za rušenje ter navodila za vskladitev skupnih akcij kar je na Primorskem vzbudilo veliko upanje na velikopoteznejša dejanja,⁷⁴ toda upanje na izpolnitev obljub se ni izpolnilo tako hitro.

Tu vmes je bilo tisto spoznanje britanske vlade in njenega predsednika Churchillja, da kontrarevolucionarne sile v Jugoslaviji, to je Mihailovičevo četništvo, nimajo prave teže, čeprav so jim bile politično in družbeno simpatične, da so se nasprotno le partizani izkazali v boju z okupatorjem, da so postali sila, ki se je z okupatorji ne samo borila, temveč v tem boju tudi rasla in pridobivala na moči. Za Britance ni bilo brez pomena spoznanje, kdo se je z okupatorji resnično boril.

To spoznanje je vplivalo, da so polagoma svoj odnos do partizanov začeli spreminjati v korist partizanov. To pa ni veljalo samo v odnosu do vrhovnega štaba in Tita, temveč se je sprememba prenesla tudi na pokrajine. Praktični rezultat teh sprememb se je pokazal v resničnem odpiranju pomoči partizanskim silam v boju proti okupatorjem. Tako so po dolgem času naposled tudi na Primorskem pričakovali obljubljene večje pošiljke od strica ponoči od 11. na 12. junij 1943,⁷⁵ toda stričeve pošiljke tudi tedaj še ni bilo, javili so jim le, da bodo datum pošiljke povedali čez dva dni.⁷⁶

Spričo takega zavlačevanja so bili pokrajinski organi osvobodilnega gibanja kljub upanju na večjo angleško pomoč zelo skeptični do novih zvez oziroma so jim zbujele skrbi, ker niso vedeli, kaj vse jim bo še priletelo iz zraka od zahoda in kako bi opravili s političnimi ljudmi, ki bi jih morebiti poslali njihovi varuhi in begunski jugoslovanski vladi v Londonu. Zato je PK zlasti aktivistom severne Primorske dal navodilo, kako naj propagandno nastopijo proti nekaterim primorskim emigrantom. Pojasnjeval jim je, da v Egiptu obstoji poseben takoimenovani »jugoslovanski odbor iz Italije«, sestavljen iz primorskih meščanskih nacionalističnih anglofilov, med katerimi je tudi dr. Čok, in da je ta odbor ločen in neodvisen od tistega, kar Angleži imajo za predstavništvo jugoslovanskih narodov. Iz tega da je mogoče sklepati, kako gleda angleška zunanja politika na slovensko Primorsko, češ da še danes priznava njeno pripadnost Italiji, torej tudi meje, ki jih je imela že četrto stoletja. To dejstvo naj bi bilo očitna priprava za novo kupčijo na račun primorskih Slovencev. Proti takemu stališču pa je le Sovjetska zveza itd.⁷⁷ Čisto brez podlage te misli niso bile. Spomnimo se samo na razgovore o reviziji rapalske meje, o kateri je razpravljal D. Šepić in o čemer smo slišali na drugem mestu.

S trenutno ohladitvijo odnosov med primorskimi partizani in britansko organizacijo SOE moremo zaključiti prvo dobo omenjenih stikov. Ko so se čez nekaj tednov obnovili, so se razvijali že v drugačnih okoliščinah, kakršne so bile aprila in maja 1943.

O »misiji« primorskih obveščevalcev, ki so se spustili na Banjško planoto 18. marca 1943, moramo vendarle dodati še to, da o njej ne poznamo ilegalnega naziva, s katerim jo je imenovala organizacija SOE v Kairu. Ni dosti verjetno, da bi bila brez naziva, saj so ga vse kasnejše misije imele, kakor moremo videti iz poročila majorja Darewskega, ki je prišel na Primorsko po zračni poti 13. avgusta 1943. Če je skupina primorskih padavcev dne 18. marca res bila brez ilegalnega naziva, je bil s tem nedvomno izražen njen prehodni značaj, ki je bil enak problemu tipanja v neznano. Delo te skupine je pa nedvomno tudi britanski organizaciji SOE prineslo kup podatkov, ki so bili zanjo konec koncev tako pomembni, da so kasneje tej skupini sledile še nove, ki so jim Britanci nedvomno posvečali še več pozornosti.

Za zaključek pa je dobro, da dodamo še sodbo italijanskega zgodovinarja Elija Apiha, kako je presodil moč in veljavo osvobodilnega gibanja na Primorskem, potem ko so se začeli stiki med njim in britansko oboroženo silo: »Sedaj je rezistenca v Julijski Benečiji dobila svojo težo in svoj pomen, ki sta bila priznana v splošnem vojnem vodstvu in sta se povezala z njim«. ⁷⁸ Mislimo, da to spoznanje ni bilo samo rezultat povojnega ocenjevanja dogodkov, temveč je bilo aktualno že tudi med vojno v ustreznem času, samo da politični dejavniki o njem javno niso govorili.

Junijska britanska pošiljka materiala primorskim partizanom

Po daljšem času, ki je bil dolg bolj zaradi želje po pomoči, je le prišlo do spuščanja britanskih pošiljk, ki so jih že prej pripravljali in celo govorili o dnevih

spuščanja. Toda problem pošiljanja pomoči ni bil tako preprost. Ne smemo namreč pozabiti, da so britanske simpatije bile zelo dolgo na strani Mihailovića in njegovega četništva, ki so ga prikazovali seveda tudi iz svojih političnih interesov za glavnega junaka odpora v Jugoslaviji. Da so bile razmere v resnici zelo zelo drugačne, dolgo niso imeli pravega pojma.⁷⁹ Prav po tednih po prihodu obveščevalcev na Primorsko se je njihovo gledanje začelo bistveno čistiti. Prišlo je do podobne misije na Hrvatsko kakor na Primorsko, ko se je v drugi polovici aprila 1943 spustil kanadski major William Jones s svojim spremstvom. Podobna misija se je spustila v vzhodno Bosno (Stevan Serdar, doma iz Kanade!). Naposled je 27. maja 1943 odletela misija »Typical« pod Deakinovim vodstvom k vrhovnemu štabu, toda prišla je v sredo pete sovražne ofenzive. O tej misiji je avtor knjige »Gora trdnjava« napisal: »Naša misija je bila raziskovalna operacija.« (str. 244). Takega značaja so bile tudi druge misije, ki so bile poslane k partizanom. Spoznanja vseh misij — vključno z misijo na Primorskem, čeprav je Deakin ne omenja nikjer — so bile za organizacijo SOE v Kairu in za britanske politike v Londonu zelo dragocena. Po njihovih poročilih so se partizani pokazali kot najučinkovitejše odporiško gibanje v Jugoslaviji, tako da jim je bila britanska pomoč nujno potrebna in logična. V nasprotju z njimi so bili pa četniki brezupno kompromitirani zaradi svojega razmerja, to je sodelovanja s silami osi.⁸⁰

Gornjim spoznanjem zelo blizu so bila spoznanja, ki so jih vodstveni organi na Primorskem dobili iz zvez med padavci na Banjški planoti in padavci v Dolomitih, ki so odšli k majorju Novaku. Ko so Britanci odgovarjali na poročila o teh zvezah, so odgovorili padavcem na Banjški planoti: »Odobravamo. Nikola šel iskat tovariše. Domnevamo, da so partizani naredili kontakt z Rejcem. Prosimo partizanski štab, da vzame Rejca pod zaščito. Rejc je bil en čas pri majorju Novaku. Verjetno je Vencelj še vedno tam. Ne delajte pod nobenim pogojem kontakta z Novakom in z njegovimi četniki in ne imejte z njim nobenega opravka. Ko se Nikola vrne, pošljite nam točen opis stanja, posebno položaj Venclja. Začasno mora Vencelj ostati s četniki, ker ima od nas posebna navodila, a mi želimo vedeti njegove želje. Toni je z Novakom, a le za pridobivanje vojnih informacij. Njegova prisotnost pri Novaku ne pomeni, da ima angleška komanda najmanjšo simpatijo do Novakovega sodelovanja z Italijani ali do njegove antipartizanske politike«.

Iz poročila britanske obveščevalne organizacije ni razvidno, koliko so tukajšnja navodila razločujejo od prvotnih navodil, ki so jih imeli primorski padavci 18. marca 1943. Jasno pa je, da se v tukajšnji obliki že vidi rezultat spoznanja britanske službe o odnosih četniških organizacij do okupatorjev in partizanov. Reči moremo, da je iz takega spoznanja zraslo drugačno razmerje britanskih politikov do partizanov tudi v Sloveniji. Ovir za pošiljanje materiala partizanom pri Britancih v bistvu ni bilo več. Nedvomno tega ne smemo izpustiti izpred oči pri pošiljanju pomoči tudi na Primorskem.

Tako je do spuščanja materiala naposled prišlo ponoči od 20. na 21. junij. Po poročilu PK se pet poskusov spuščanja poprej ni posrečilo. Ali so ti poskusi bili resnični ali ne, se danes še ne da ugotoviti. Videti bi bilo treba angleške dokumente. Spuščanje ponoči od 20. na 21. junij je potekalo v redu. Bilo je pri Tolminskem Lomu, kakor je sklepati po Bračičevem pošiljanju 3. bataljona tja, kjer je Matevž imel predavanje o pomenu vojne med Sovjetsko zvezo in Nemčijo. To pa je bilo taborišče nad Tolminskim Lomom.⁸¹ Vreme za spuščanje je bilo ugodno, zadeva s signali urejena in partizani so bili na mestu, kakor je bilo treba. Letalo tipa Liberator je spustilo 11 kontejnerjev, ki so imeli okrog 300 kg razstreliva, 5 sodčkov priprav za miniranje, 18 brzostrelk z municijo in še nekaj drugih stvari. Padalo

Padala so bila iz izredno fine in trpežne tkanine, zato so si jo ženske razdelile za obleko in perilo

z aparatom na baterije pa se ni odprlo in se je aparat razbil. Ves drugi material je prišel v partizanske roke v brezhibnem stanju. Večji del razstreliva je komandant Bračič odnesel v brigado, da ga uporabi za nove večje akcije.⁸² Verjetno je operacijo na zemlji nadzoroval Bračič sam, ker se sicer nihče drugi ne omenja.

V zvezi s spuščanjem v noči od 20. na 21. junij oziroma 21. junija, ker je bilo že po polnoči, je prišlo do zanimivega dogodka, do katerega bi pravzaprav moralo priti že ob prihodu primorskih obveščevalcev na Banjško planoto, namreč do metanja letakov nad zahodnim delom Pivke, kakor je poročal Beblerju 22. junija Darko Marušič-Blaž, o dogodku pa so poročali tudi karabinjerji. Darko Marušič je poročal, da so ponoči od nedelje na ponedeljek angleška letala v nizkem letu preletela partizanski logor in na dolnji Vremščici metala letake, v katerih so pozivala Slovence k slogi in vzajemnosti. Zaradi tega metanja je bil po mestih alarm. Fašisti so reagirali zjutraj in temeljito pregledali vse. Med vojaštvom je metanje zelo odmevalo. Od ljudi so si dali skrivaj tolmačiti vsebino letaka. Ko so zvedeli, da napovedujejo konec Mussolinija, so od veselja skakali v zrak.⁸³ Po poročilu goriških karabinjerjev so ponoči od 20. na 21. junija proti tri četrt na dve tri letala preletela območje Hruševja, kjer je bilo poveljstvo posadke št. 9, v smeri proti Ljubljani. Slišati je bilo nenavaden šum, kakor bi bilo nekaj vrženo z višine. Poslali so patroljo, ki je približno 400 m od posadke našla zavoj letakov v slovenskem jeziku... Letake so kasneje izročili poveljniku 59. legije črnih srajc v Sežani...⁸⁴ V letaku je bil najprej omenjen položaj v Sredozemlju in nato britansko-ameriška letala bombardirajo Italijo in kako se v življenju italijanskega ljudstva približuje kritična doba,

zlasti za fašiste. Nato je letak govoril o velikih zaveznikih, Slovence pa je pozival k slogi »Pripravljajte se vsi kot en človek na zadnji odločilni udarec, ki ni več daleč. Strankarske politične boje pustite za čas po vojni«. Te besede so pokazale, da inciatorji letaka niso dobro poznali položaja v Sloveniji oziroma so še vedno živeli v svojih iluzijah glede možnosti sodelovanja partizanov z belimi in plavimi, to je s sodelavci okupatorjev. Najbrž se ne motimo, da je ta letak bil resnično tisti, ki je bil namenjen Slovencem že marca. Bolj zanimivo je, da ga še tri mesece po tem času niso spremenili oziroma opustili, ko so vendar imeli, kakor kaže pismo PK centralnemu komiteju z dne 25. maja (nadaljevanje!) že nekaj novih izkušenj glede četnikov in plavih, da belih niti ne omenjamo.

Ko se je prvo spuščanje posrečilo, je primorsko vodstvo zelo hitro povečalo svoja pričakovanja po novem materialu. Upalo je, da bo nova pošiljka še večja ko prva. Pri tem je računalo na ugoden razvoj dogodkov v svetu, zlasti potem ko so se zahodni zavezniki 10. julija izkrcali na Siciliji. Izkrcanje je imelo kar za začetek druge fronte v Evropi. Ta naj bi na Primorskem povzročila nov in večji pritok ljudi v partizane. Z njihovim številom bi se povečala potreba po orožju, municiji in razstrelivu, kar vse naj bi olajšalo tudi večje operacije. Drugi moment, ki je zbujal lepše upanje za prihodnost, je bil pa prijazen odnos kairskega radia do primorskih partizanov. V svojih oddajah je pozdravljal primorske partizane, ki jih je tudi imenoval s tem imenom, ne pa morda z besedo gverilci, in jim obljubljal vso moralno in materialno pomoč.⁸⁵ Na temelju takega razpoloženja je prišel komandant cone v tistih dneh na misel, da bi oborožil z orožjem, ki naj bi ga poslali Angleži na Primorsko, tudi Gorenjce, ki so poleti 1943 prihajali v partizane v večjem številu.⁸⁶

Po prvem spuščanju je postalo pereče vprašanje moštva, ki naj bi zagotovilo varnost spuščanja. Primorski vodstveni organi so se zavedali, da bi na terenu morale biti znatnejše sile, zlasti pa še, če bi postale pošiljke obilnejše, kakor je PK upal. Kmalu po prvi pošiljki so Angleži v novih telegramih napovedali še dve spuščanji. Vsaka skupina bi imela še svoj oddajnik. Po dva moža bosta telegrafista, po dva pa izvežbana za rušenje prog.⁸⁷

Glede ljudi v pokrajinskem komiteju ob teh telegramih niso bili posebno veseli. Tu je ponovno prišlo do nezaupanja, ki je bilo opravičeno. Zato je PK sklenil, da bo nove padavske skupine enostavno zadržal v brigadah oziroma vsaj pri četah. Na ta način je želel preprečiti da bi kdo ne pristal brez vednosti. Sočasno je zatrdil, da imajo nad prvo skupino strogo kontrolo.⁸⁸

V razgovorih po junijskem spuščanju so določili nov prostor, kjer naj bi prišlo do novega spuščanja materiala. Najprej so mislili na bližino Nemškega Ruta, toda tam se jim je zdel položaj neprimeren zaradi bližine sovražne postojanke. Zato je Mirko Bračič v načrtu premaknil spuščališče v bližino vasi Prapetno pri Šentviški gori. Mislili pa so tudi na čas, ki naj bi bil med 18. in 20. julijem 1943.⁸⁹ Seveda je bil ta čas določen zaenkrat le približno. Dejansko je v danem trenutku prišlo do nekaj sprememb. Toda to spuščanje je bilo naposled pomembnejše, kakor se je kazalo po prvih razgovorih. Bilo je celota zase, zato ga bomo prikazali posebej. Povezalo se je še z nekaterimi drugimi dogodki, ki jih bomo orisali v tisti zvezi.

Prihod druge in tretje britanske misije na Primorsko

Novo spuščanje britanskih letal na partizansko primorsko ozemlje, o katerem so se ustrezni britanski zastopniki dogovorili z vodstvom primorskega osvobodilnega gibanja je naposled bilo v nekoliko drugačnih okoliščinah, kakor prejšnje. V Slove-

nijo je že prišlo s Hrvatske britansko zastopstvo, ki ga je vodil kanadski major William Jones.⁹⁰ Od njega so pričakovali predvsem več pomoči v orožju. V zvezi z dogodki na Primorskem pa bi nas morale zanimati vprašanje, koliko je bilo mogoče Jonesu vskladiti njegovo dejavnost pri glavnem štabu Slovenije z dejavnostjo zastopnikov britanske organizacije SOE na Primorskem. Zdi se, da je bilo vsklajevanje bolj stvar britanske organizacije v Kairu, vsaj v začetku, če ne celo pozneje kakor pa W. Jonesa. Kaj konkretnega pa se ne da reči. Kajti misije so bile predvsem raziskovalne operacije, če smemo Deakinovo sodbo o njegovi misiji posplošiti.⁹¹ Druga okolnost, ki je razvojno bila posledica uspešnih raziskovalnih operacij britanskih misij, pa je bilo spoznanje britanskih političnih krogov o vrednosti partizanskega boja in spoznanje, da je nujno treba pomagati borečim se partizanskim silam ne glede na četniško pasivnost in celo njihovo sodelovanje z okupatorjem oziroma njemu navkljub. Vse to ni veljalo samo v krajih zunaj Slovenije, temveč tudi na Primorskem. Zato je prišlo do spuščanja misij tudi na Primorskem in tudi do pošiljanja pomoči tamkajšnjim partizanom, kakor smo že slišali in bomo še.

Spuščanje na Šentviški planoti, kakor je bilo načrtovano za drugo polovico julija — okoli 18.—20. — je bilo dejansko dobro pripravljeno. Na partizanski strani so za varstvo določili prvi bataljon Gradnikove brigade. Njegova naloga je bila, da sprejme padavce in pobere odvrženi material. Načrtovani datum so nazadnje pomaknili nekoliko naprej, tako da je do spuščanja prišlo 21. julija 1943 ob eni uri ponoči.

Kako so se priprave in napovedi izpolnile?

Priprav in spuščanja materiala se spominjajo Karel Kunsterle, Anton Knapič in Ciril Zupanc. Po Kunsterlovih spominih je prvi bataljon Gradnikove brigade krenil iz Tolminskih hribov (Prodi!), prekoračil železniško progo pri Hudajužni in se utaboril na Bukovem vrhu. Prvi dan so počivali. Naslednji dan pa so dobili naročilo, da se pripravijo, da bodo čim varneje pričakali zavezniško letalo. Poslali so gradnikove vasedo na najbolj nevarna mesta. En del je zavaroval položaj pri Bukovem, drugi pri Šentviški gori, tretji pa med Ponikvami in Poljem. Tako so zavarovali mesto, kjer naj bi letalo odvrгло tovor.⁹² To mesto je bilo pri Pečinah⁹³ oziroma pri domačiji Penčkovih.⁹⁴ Opozorilni znak za letalo je bilo 9 ognjev v vrstnem redu 3 x po 3. Na zunaj so tvorili kvadrat. Točno ob eni ponoči so borci zaslišali brnenje letala, ki je prišlo iz smeri Gorice. V prvem krogu je letelo proti Idriji, v drugem pa tik nad borci oziroma nad pripravljenimi ognji in začelo odmetavati tovor.⁹⁵ Med materialom so partizani dobili lahko avtomatsko orožje, ročne granate, 2 radijski oddajni postaji, bencinski motor za polnjenje akumulatorja in nekaj hrane v konzervah.⁹⁶ Anton Knapič, sam borec prvega bataljona Gradnikove brigade je v svojih spominih v bistvu potrdil navedeni sprejem materiala in ga še natančneje preciziral. Med orožjem naj bi bilo le 22 brzostrelk in municija, okrog 500 ročnih bomb, med radijskima postajama je bila ena sprejemna, druga oddajna in nekaj drugih osebnih potrebščin.⁹⁷

Posebnost navedenega prihoda britanskega letala je tudi bila, da je razen materiala prineslo tudi nove padavce. Po Knapičevih in Zupančevih spominih jih je bilo 4, po Kunsterlu pa so bili samo trije, kar je pomota.⁹⁸ Število padavcev je bilo manjše, kakor so prvotno napovedovali.

Spuščanju iz britanskega letala so po Zupancu prisostvovali Mirko Bračič, Dušan Pirjevec in Danilo Šorović, to se pravi, da so neposredno nadzirali celotno akcijo. Po končanem spuščanju so po Knapiču ljudi odpeljali v štab primorske operativne cone na Vrše nad Čepovanom. Tam so ostali kot radiotelegrafisti. V

skladu s pismom PK centralnemu komiteju z dne 8. julija so nedvomno poskrbeli za dobro nadzorstvo nad njimi. Poskrbeli so seveda tudi za odnos materiala.⁹⁹ Partizani so se po akciji vrnili čez Bačo v Prode, od koder so pozneje avgusta odšli na Vrše in dalje, ko so dobili nove naloge (premik na Dolenjsko!).

Prihod angleškega letala in spuščanje materiala je zelo slabo vplivalo na Italijane okoliških postojank, ker so Angleži prinesli pomoč 'ribelom'. Toda akcije si niso upali ovirati. Ko je bilo vse končano, ko so partizani zapustili sprejemališče in ko so sami dobili še nekaj pomoči iz dolinskih postojank, so prišli na prostor odmetavanja, pa niso nič dobili.¹⁰⁰ Po brzjavki karabinjerjev v Cerknem goriški kvesturi so alpinci iz 6. bataljona v Dolenji Trebuši in vojaki te postojanke dne 22. julija čistili ozemlje v okolici Ponikev. Našli so 4 padala in 9 praznih posod,¹⁰¹ ki so jih očitvidno zavrgli partizani, ko so odnesli dobljeni material.

Došli padavci s pošiljko 21. julija 1943 so bili nedvomno dokaz naraščajočega zanimanja britanskih politikov za Primorsko. Zato je strožja kontrola nad njimi s strani partizanske vojske bila razumljiva in na mestu. Naraščajoče zanimanje britanske organizacije SOE za Primorsko se je pokazalo vsekakor tudi s tem, da so Britanci dali novi misiji ilegalno oznako. Najprej so jo imenovali Crayon, potem pa so jo poimenovali v Livingston I.¹⁰²

Velik korak naprej v zanimanju za Primorsko je napravila britanska organizacija nekaj tednov kasneje, prav tedaj ko je jedro primorske partizanske vojske, združeno v Gradnikovi brigadi, odhajalo na Dolenjsko. Dne 12. avgusta 1943 je iz Derne v severni Afriki poletela na Primorsko nova misija, ki so jo z ilegalno oznako imenovali 'Livingstone II'. Na Primorskem je odskočila 13. avgusta ob 2 zjutraj. Vsi ljudje, ki so odskočili, so imeli srečo. Tudi material so srečno odvrgli. Bila je mesečna noč in vidljivost je bila zelo dobra. Odskočili so severno od Nanosa in Cola, pravzaprav na Javorniku. Po njegovem poročilu se je po pristanku srečal z Ivanom-Turšičem-Iztokom in Dušanom Pirjencem, drugih imenoma ne navaja, očitno si jih ni zapomnil.¹⁰³ Po izkrcanju so šli v taborišče, očitvidno prvega bataljona primorskega odreda, ki naj bi bil blizu Črnega vrha. Tam so tedaj bili Dušan Bravničar-Veljko, Edo Brajnik, Darko Marušič-Blaž in še nekateri.¹⁰⁴ Tudi nekateri fantje, ki so prišli na Primorsko s prejšnjo misijo 21. julija, so prišli na srečanje z njim ob njegovem pristanku na Primorskem.

Prva srečanja majorja Nevilla Darewskega so bila mešanica ugodnih in neugodnih občutkov. Najprej so morali priti iz kraja pristanka na varnejše mesto, kar se je zgodilo v naslednjih 14 dneh, ko so prišli v prostor okoli Senožeč. S seboj so nosili aparate sprejemnih in oddajnih postaj. Na poti so naleteli na italijansko patroljo, vendar so cesto pri Razdrtem srečno prekoračili.¹⁰⁵ Začeli so se kaj hitro tudi informativni razgovori. Glede teh je Darewski kasneje poročal, da je bil velik nesporezum, da »smo se spustili naravnost na Primorsko. Pomanjkanje kooperacije britanskega zveznega oficirja s slovenskimi je naletelo spočetka na veliko nezaupanje«. Pohvalil pa je zelo ugodno možnost brezžičnih komunikacij. Zanimive so bile njegove ugotovitve glede razporeditve ljudi na Primorskem. Civilno ljudstvo je po njegovem spoznanju bilo zelo za partizansko gibanje. Bele garde ni bilo, močna pa je bila italijanska sila. Tako razmerje sil je pogojevalo življenje v gozdovih. Vse premike so zato opravljali ponoči. Darewski je občudoval izredno disciplino partizanov pri premikih, čeprav o številni moči partizanov v tistem času ni imel pravih pojmov.¹⁰⁶

Pokrajinski komite za Primorsko je o dogodku novega pristanka angleških padavcev presojal zelo samostojno, čeprav je hotel o njem čimprej obvestiti centralni komite KPS. Vendar je prvega obvestil o njem Branka Babiča-Vlada v Trstu. Dne 23. avgusta 1943 mu je pisal: »Angleži so v štab primorskega odreda poslali svojega

zastopnika majorja Darewskega. On se mora z nami sporazumeti o pomoči, ki jo potrebujemo od zaveznikov«. Drugih problemov Babiču ni razlagal.¹⁰⁷ Po vojaški plati je o prihodu Darewskega obvestilo osrednje vodstvo vojaško vodstvo na Primorskem. Verjetno je to storilo takoj, čim je moglo, čeprav datum ni znan. Pokrajinski komite je že nekaj več povedal o svojih namenih glede Darewskega 27. avgusta. Pisal je, da ga namerava poslati na Rog, to je k osrednjemu vodstvu. »Ker (pa) ne kaže preveč volje za to, bomo tov. Štefana (to je Eda Brajnika, op. F. Š.) uporabili kot delegata glavnega štaba, ki pa je prišel zato na Primorsko, da mu pove željo gl(avnega) štaba, naj gre tja. Major bo sigurno prišel k vam in pričakajte ga, kakor da ste ga pričakovali in res poslali tov. Štefana ponj.«¹⁰⁸

Toda načrt pokrajinskega komiteja ni uspel. Major Darewski je očitno imel neka posebna naročila glede Primorske, zaradi katerih je želel ostati tam in pomagati partizanom. Natančnejši o teh nalogah je bil pokrajinski komite v pismu centralnemu komiteju dne 5. septembra 1943. V njem je najprej poročal, kako velika je sploh bila angleška delegacija. Razen majorja Darewskega je štela še 10 mož. Med njimi so bili tolmač, sluga, radiotelegrafisti in saboterji. Glede razporeditve celotne delegacije je PK sporočil, da bo v skladu z dogovori vse obdržal »na naši strani« in sicer pri četah. Na sedežu PK bodo obdržali le majorja in tri može. Silno pomembne so bile besede o razpoloženju moštva iz angleške delegacije, češ da je na las podobno »vašim Frenkom in imamo težave z njimi, ker nočejo priznati majorja za svojega šefa, hočejo bili le partizani in prosijo za vstop v partijo. Major je vojak in ima nalogo sodelovati pri organizaciji večjih sabotаж in obveščati Kairo o naših potrebah v orožju in drugem materialu. Na našo željo je naročil tri avione orožja (za naše novince)«. Nato je dodal, da je napovedan še prihod kapetana Intelligence Service. O njem je PK sodil, da bi naj tudi ostal na Primorskem.¹⁰⁹

Vsi navedeni dogovori in sporazumi so bili urejeni že pred kapitulacijo Italije. Ob kapitulaciji sami je major Darewski sodeloval pri razoroževanju italijanskih vojakov.

Ob dopisu pokrajinskega komiteja z dne 5. septembra 1943 moramo še enkrat vsaj na kratko opozoriti na razliko med misijo 3 primorskih obveščevalcev, ki so pristali 18. marca na Banjški planoti in med misijo majorja Darewskega 13. avgusta 1943. Med obema je poteklo skoraj 5 mesecev. Vmes je prišlo tudi do prihoda kanadskega majorja Jonesa v glavni štab slovenske partizanske vojske. Čeprav moramo reči, da so britanske misije v Jugoslavijo po Deakinu bile raziskovalne operacije, moramo vendar opozoriti na vidno spremembo v odnosu britanskih politikov do pomena britanske vojske. Zelo vidno so pokazali, da so začeli spreminjati svoje nazore o moči partizanske vojske in svojem odnosu do nje. Medtem ko so spočetka še kar dosti računali na stik z »redno jugoslovansko vojsko«, se je pa v naslednjih mesecih ta pomen razbistril: pomoč za partizane je postala aktualna. Zavlačevanje pomoči ni bilo več potrebno. Glede Primorske se to pravi, da so Angleži pri prvi skupini padavcev imeli drugačne načrte, kakor so se razvili, ko so padavci bili že dalj časa na Primorskem.

Pri dopisu pokrajinskega komiteja dne 5. septembra je navedeno, da je angleška delegacija z majorjem Darewskim vred štela 11 mož. Vprašati se moramo, ali se ta številka nanaša samo na skupino, ki je prišla z Darewskim, ali pa se nanaša na celotno osebje, ki je doslej prišlo na Primorsko. Misliti je mogoče to zadnje, ker ni mogoče reči, da bi enkratna misija bila tako številna. Če je tako, potem moremo reči, da so v številko enako vključeni 3 prvi primorski obveščevalci, ki so prišli 18. marca, 4 padavci, ki so prišli 21. julija in nazadnje še skupina Darewskega, ki naj bi sama zase štela 4 ljudi, razen majorja še 3. Dva od teh imenuje ob sebi pod točko 3,

četrtega imenuje pa pod točko 7 (Blackburna). Eden od vse misije je bil kanadski Slovenec. Če vse te številke seštejemo, dobimo 11, kar se konec koncev ujema z navdbo PK.¹¹⁰

V dopisu PK z dne 5. septembra je navedeno, da je Darewski, ki so ga name ravali poslati k osrednjim organom, želel ostati na Primorskem in pri tem navedel tudi nekaj razlogov. Ali so bili to vsi razlogi, ki so vplivali na njegov izgovor, ali pa je imel še kake druge naloge, je natančneje težko reči karkoli. Dušan Bravničar-Veljko je o njem rekel, da je bil čisti obveščevavec in je to s svojim ravnanjem na Primorskem tudi dokazal.¹¹¹ Toda kakršne koli so že bile naloge Darewskega, ožje ali širše, dve stvari je pri svojem utemeljevanju pokazal: 1. V očeh britanskih politikov je Primorska, ne glede na to, da je mednarodnopravno bila še del Italije, je zaradi svojega položaja med Nemčijo in Italijo postajala vedno važnejša; 2. Njegovo delo z Jonesovo misijo pri glavnem štabu NOV in POS ni bilo vsklajeno ali vsaj ne njegov del, ki naj bi bil njegova podružnica. Te dve točki sta nekako v tistem času postali nadvse važni tudi za vrhovno vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja. Čeprav bolj počasi, je bilo postopoma vendarle natančno obveščeno o britanskih misijah na Primorskem.

V zvezi s padavci majorja Darewskega je pri izvršnem odboru OF nastal problem posebne vrste. Zaradi jasnosti stališč izvršnega odbora OF moram opozoriti na njegovo sejo dne 20. maja 1943, o kateri je ohranjen zapisnik,¹¹² posebej pa govori o njej E. Kocbek v svoji Listini pod datumom 21. maja 1943, str. 39. Ta seja je sklenila, da morajo zavezniki razvijati na slovenskem ozemlju svojo dejavnost pod partizanskim nadzorstvom, pa naj gre za posameznika ali cele skupine. Zaveznikom, ki bodo to nadzorstvo spoštovali, bo vodstvo osvobodilnega gibanja dajalo vse informacije vojaškega značaja. Noben jugoslovanski državljani ali skupina ne more delovati na slovenskem ozemlju samostojno, temveč se mora vključiti v sestav partizanske vojske, sicer ga doleti kazen.¹¹³ Ta stališča so postala aktualna, ko so se pri julijskih spuščanjih spustili na Primorsko novi angleški padavci, še bolj pa, ko je prišla misija majorja Darewskega brez poprejšnjega obvestila, pri čemer je treba seveda računati z obvestilom IOOF. Pri izvršnem odboru so poklicali na razgovor majorja Jonesa, predstavnika angleške vojne misije in mu predočili dogodek kot neljubo kršitev slovenske narodne suverenosti. Ker je Jones nekaj časa omahoval, so mu odločno izjavili, da zavezniki ne morejo Primorske več imeti za del italijanske države, ki je to najzavednejšo slovensko pokrajino leta 1918 s silo okupirala, sedaj pa se je s svojim uporom pridružila slovenskemu osvobodilnemu boju in se tako vrnila v novo slovensko državo. Major Jones je to stališče razumel, čeprav se ni ujemalo s stališčem angleške zunanje politike, in ga je sprejel. Hkrati z njim je sprejel tudi sklep slovenskega vodstva, da bodo prišli vsakega padavca, ki bi pristal kjerkoli na Slovenskem brez poprejšnje privolitve. Obljubil je, da bo sklepe nemudoma javil v Kairo in skušal doseči pozitiven odgovor. Avtor Listine je tu še dodal: »Vedeli smo, da je to naš prvi odločni nastop pred zavezniki, vendar smo po vzajemnem in docela soglasnem pogovoru spoznali, da je prišla ura, ko moramo začeti tvegati tudi v to smer, da ne zamudimo nobene prilike v integriranju narodnega občestva in njegove zemlje.«¹¹⁴

Pri orisu problema padavcev na Primorskem moramo opozoriti na zelo važno dejstvo, da so bile namreč razmere tudi na Primorskem, ko so partizani začeli dobivati angleško pomoč, zelo drugačne od tistih takrat, ko se je prva skupina padavcev spustila na Primorsko. Vmes je primorsko partizanstvo doživelo velike spremembe in hude boje z italijansko vojsko, predvsem ustanovitev brigad in pohod v Beneško Slovenijo. Primorska se je z njimi dvignila na novo stopnjo razvoja, Be-

neška Slovenija pa se je pridružila borbeni enotnosti slovenskega naroda, čeprav je srečanje z njo pokazalo pri Beneških Slovencih drugačno podobo kakor v kaki drugi slovenski pokrajini. Toda začela se je nova doba.

Opombe

⁴⁷ Pavel Dobrila, cit. delo, str. 187.

⁴⁸ Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 48.

⁴⁹ Po spominih Draga Hartnerja-Harija, ki je sam najbrže marca prišel na Primorsko, je Hari skupaj s padavci odšel v Deskle, kjer so uredili priključek na elektriko za aparat na izmenični tok. Pomagala sta Marica Zidarič in domačin Manfreda, za čigar hišo so aparat tudi namestili, to je približno 200–300 m nad gozdom. Težave so imeli s kablom, ki so ga dobili v Anhovem; ko so ga priključili na izvor električne energije, so ga morali položiti po terenu, kjer pa je bil slabo skrit, ker je po terenu raslo slabo grmičje. Po Hartnerjevih spominih naj bi bila prva zveza na velikonočni ponedeljek 26. februarja 1943. Podatki Draga Hartnerja po Pavlu Dobrilu, cit. delo, str. 197, op. 43.

⁵⁰ PK centralnemu komiteju 27. IV. 1943, fasc. 532/I–2.

⁵¹ Po spominih Draga Hartnerja v razpravi Pavla Dobrila, cit. delo, str. 197, op. 47.

⁵² Dopis štaba POZ 12. IV. 1943, ACK št. 1350.

⁵³ IZDG, fasc. 535/I–8 ali f. 219.

⁵⁴ PK 27. IV. 1943, fasc. 532/I–2.

⁵⁵ Če primerjamo dopis PK in Harijeve spomine, kakor jih navaja Pavel Dobrila, moramo reči, da analiza dopisa PK kaže nujno na zgodnejšo odpošiljatev. Harijevi spomini pa, ki so glede dogodkov in sodelavcev pri njih kar ustrezni, zaostajajo glede datuma.

⁵⁶ Arhiv ACK, št. 1383.

⁵⁷ Arhiv ACK, št. 1383.

⁵⁸ Telegram v ACK, št. 1383.

⁵⁹ Dopis Mira Brdarja 29. IV. 1943, fasc. 532/V–7.

⁶⁰ Pismo Vladu (Branku Babiču) z dne 9. V. 1943 s podpisom Primoža (Beblerja) in Matevža (Veluščka), fasc. 532/II. PK je s tem pismom na kratko obvestil Vlada, da so padavci povedali tudi, kolikšno je število »redne jugoslovanske vojske« v inozemstvu, namreč 1500 mož, ki so sestavljeni iz primorskih Slovencev v bivši italijanski vojski, ki so jih pa zajeli Angleži. Moštvo se vadi za padavce. K vojski pa spada še ena podmornica v Aleksandriji. Zanimivo je bilo tudi, da so primorski fantje povedali, da si Angleži glede razvoja dogodkov v Italiji predstavljajo še epizodo nemške okupacije Primorske in drugih pokrajin Italije.

⁶¹ Glej Primožev (Beblerjevo) pismo Branku (Avšiču) in Ahacu (Pirjevču) 9. V. 1943, fasc. 532/II–1.

⁶² Edvard Kocbek, Listina, Ljubljana 1967, izd. SM, str. 44–45 pod datumom 21. maj.

⁶³ Zapisnik seje IOOF z dne 20. maja 1943, fasc. 432/I.

⁶⁴ Ustna izjava J. Avšiča v delu Pavla Dobrila, cit. delo, str. 204, op. 74.

⁶⁵ Pismi nista ohranjeni op. F. S.

⁶⁶ Seja IOOF, 20. maja 1943, fasc. 432/I.

⁶⁷ Dopis PK centralnemu komiteju 18. V. 1943, fasc. 532/I–2.

⁶⁸ Telegrami v ACK, št. 1383.

⁶⁹ Telegram v ACK, št. 1383.

⁷⁰ Dopis PK centralnemu komiteju 18. V. 1943, fasc. 532/I–2. V enem od brzojavov so partizani poročali o delih v tržaškem pristanišču. V ladjedelnici v Trstu se trenutno gradijo 4 lahki rušilci 700 do 800 ton. Bodo gotovi v 3 do 4 mesecih! 8 rušilcev iste tonaže bodo gotovi v 12–14 mesecih, ena oklopnica 35 000 ton tipa Impero, končana čez 16 do 18 mesecev. 1 križarka 25 000 ton tipa KMV Cavour, poškodovana od angleških letal v Tarantu 1. 1940; na njej dela še za 8 mesecev. V začetku aprila predani 4 rušilci 700 do 800 ton. Dalje se gradijo ena petrolejska ladja 8–10 000 ton, gotova v 6 mesecih, 2 lahki križarki 5000 ton, namenjeni za Siam... V začetku aprila predana 1 petrolejska ladja 8–10 000 ton. Produkcijo ovira pomanjkanje kvalitetnega jekla, nikla, broma, bakra. Dobave teh kovin 40 % manjše nego lani. Tržaške železarnice, druge po kapacitetah v Italiji, pretaplajo v glavnem staro železje. Kvaliteta polovica slabša od lanskeletne. Železo, označeno za specialno, je slabše od železa, ki se je pred 2 leti označevalo za navadno. Železarnice valjajo surove bloke železa, ki prihajajo iz Nemčije, v plošče, ki se pošiljajo nazaj v Nemčijo. Rafinerije so zmanjšale obrat za več nego 50 % v primerjavi z lanskim. Od 3 vlakov dnevno, ki so vozili pred letom dni iz rafinerije, vozi danes 1 ali zelo redko 2. Nafta je iz Romunije; prihaja skrajno neredno. V tovarni Alfa Romeo stoji 150 vojaških kamionov, ki čakajo že dva meseca na jeklene vzmeti in elektromagnete. V tržaški lukii se nahajajo ladje: Rex 54 000 ton potniška, Stockholm 30 000 potniška; obe že od začetka vojne, zavarovani s podmorničnimi mrežami. Duilio 30 000 ton potniška, Giulio Cesare 33 000 potniška, Saturnia in Vulcania po 23 000 ton potniška; 3 tovrne ladje srednje tonaže. Vojaška posadka razmeščena v 14 vojašnicah. Pripada regimentom 151. in 152. divizije Sassari in regimentu 73. divizije Lombardija ter drugim. Skupno šteje 24 000 mož, od teh 8000 pehote, 1000 mož gorske artiljerije, 2000 težke artiljerije, 2500 konjenice, 1500 mornarjev, 1000 v avtocturnu, 2000 mož milice ter 5 do 6000 mož karabinerjev, kvesture, luške milice in finančne straže. Oborožitev pehote slaba. Vsak bataljon 4 do 6 minometov. (Poročila preskrbel center prekmorske operativne cone slovenske NOV) — Druga brzojavka se je torej tikala notranjega položaja v Italiji; govorile so o moči antifašističnega gibanja, o stavkah v Milanu in Torinu v marcu 1943 in odzivu med vojaštvom, o zadržanju vojaštva v Tolminu, o zaroti med visokimi krogi in kako se Mussolini rušuje. Na koncu je dodatek, katere objekte bi bilo mogoče bombardirati iz zraka v Trstu in Tržiču, elektrarno v Doblarju, kaj na železnici Trst–Ljubljana–Zidani most–Celje (Brzojavke v ACK, št. 1383).

⁷¹ Istotam.

⁷² Primožev pismo Branku in Ahacu 9. V. 1943, fasc. 532/II–1; Neposredne telegrame o gornjih dogodkih in datumih smo navedli že prej. Glej Brzojavke v ACK, št. 1383.

⁷³ PK centralnemu komiteju 25. 5. 1943 v nadaljevanju pisma z dne 18. 5. 1943, fasc. 532/I–1.

⁷⁴ PK 8. VI. 1943, fasc. 535/I–2 in Ahacevo (Pirjevčevo) pismo Kovaču (Beblerju) z dne 8. VI. 1943, fasc. 532/III–3 o pošiljanju darov na pripravljenem prostoru. S stricem bi se bilo dogovoriti, da pošlje darove najkasneje v enem tednu po vašem sporočilu...

- ⁷⁵ Dopis PK 11. VI. 1943, fasc. 535/I—2.
- ⁷⁶ Pismo PK Bračiču 14. VI. 1943, fasc. 535/I—2. V datumi napovedane pošiljke je v dopisih nekaj zmede. V dopisu z dne 11. VI. 43. je zapisano, da »danes ponoči pričakujemo ... večje pošiljke od strica«. Po tem podatku bi naj prišla pošiljka ponoči od 11. na 12. junij. V dopisu z dne 14. VI. 1943 je pa napisano »pošiljke v nedeljo zvečer ni bilo«. Če pogledamo v koledar tistega časa, ta noč ni bila od 11. na 12. junij, temveč od 13. na 14. junij. Kolikor ni bilo kakih sprememb v napovedih pošilk, ni mogoče razrešiti pomot v navajanju števil in dnevo za prihod napovedanih pošilk.
- ⁷⁷ Dopis PK okrajnemu komiteju za severno Primorsko 8. VI. 1943, fasc. 532/IV—3. Tako pisanje se je takrat nanašalo samo na usodo Primorske. Drugače je PK takrat svetoval terenskim organizacijam, naj pozdravljajo angleške uspehe proti Hitlerjevi Nemčiji in fašistični Italiji.
- ⁷⁸ Elio Apih, *Italia fascismo ed antifascismo nella Venezia Giulia 1918—1943*, Izd. Laterza, Bari 1966, str. 443.
- ⁷⁹ Glej npr. F. W. D. Deakin, *Gora trdnjava*, str. 243.
- ⁸⁰ Deakin, *Gora trdnjava*, str. 250.
- ⁸¹ Pavel Dobrila misli glede prostora za spuščanje na Podmelec. Toda Podmelec leži na zelo neugodnem terenu. Prim. Dobrilovo razpravo, cit. delo, str. 206.
- ⁸² Dopis PK centralnemu komiteju 8. VII. 1943, fasc. 532/I—2.
- ⁸³ Blažovo pismo Kovaču (Primožu-Beblerju) 22. VI. 1943, fasc. 532/III.
- ⁸⁴ Comando 62 legione CC. NN. Gorizia 22. giugno 1943, provizorično urejen fascikel 17 v IZGD.
- ⁸⁵ PK namestniku komandanta NOV in POS 13. VII. 1943, fasc. 535/I—2.
- ⁸⁶ Pismo Dušana Pirjevca-Ahaca Alešu Beblerju-Kovaču dne 14. julija 1943, fasc. 532/II—3.
- ⁸⁷ PK 8. VII. 1943, fasc. 532/I—2.
- ⁸⁸ Dopis PK centralnemu komiteju 8. VII. 1943, fasc. 532/I—2; ACK št. 1407.
- ⁸⁹ Bračičevo pismo Ahacu (Pirjevcu) 6. VII. 1943, fasc. 532/III—1.
- ⁹⁰ E. Kocbek, *Listina*, Ljubljana 1967, izd. SM, str. 146 pod datumom 28. junija 1943.
- ⁹¹ Deakin, *Gora trdnjava*, str. 244.
- ⁹² Zapisi Karla Kunsterla v zbirki spominov, ki jih hrani glavni odbor ZZB v Ljubljani. Gradivo mi je oskrbel Stanko Petelin-Vojko, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem.
- ⁹³ Spomini Cirila Zupanca.
- ⁹⁴ Zapisi Karla Kunsterla.
- ⁹⁵ Zapisi Karla Kunsterla.
- ⁹⁶ Zapisi Karla Kunsterla.
- ⁹⁷ Anton Knapič, *Moje partizanstvo*. Knapič je tudi zabeležil natančen datum prihoda zavezniškega letala. Zapisal je sicer 12. julija, toda tak zapis je očitno samo tipkarska napaka, ki je nastala, tako da je zamenjal številki 2 in 1. Za tako pomoto govori njegov podatek, da je britanska pošiljka prišla isti dan, kakor je Avšič bojeval svoj boj na Batognicah pod Rdečim robom, o katerem vemo, da je bil 21. julija. Knapič sam je tudi v tem primeru napravil enako tipkarsko napako, da je po zamenjavi števil 2 in 1 zapisal 12. julija, ko bi moral pravilno 21. julija.
- ⁹⁸ Zapisi in spomini Milana Knapiča, Cirila Zupanca in Karla Kunsterla. Med njimi sta bila dva primorska Slovence. Eden je bil iz Mosta na Soči, drugi pa iz Nemškega Ruta.
- ⁹⁹ Zapisi Cirila Zupanca in Antona Knapiča.
- ¹⁰⁰ Zapisi Karla Kunsterla in Cirila Zupanca.
- ¹⁰¹ Brzjavka karabinjerjev v Cerknem N. 5/577 s, fasc. 1035/000.
- ¹⁰² Poročilo majorja Darewskega o operaciji Livingstone II; fotokopija v arhivu IZDG; cit. Poročilo majorja Darewskega.
- ¹⁰³ Poročilo majorja Darewskega.
- ¹⁰⁴ Spomini Dušana Bravničarja v razpravi Pavla Dobrila, cit. delo, str. 208, op. 99.
- ¹⁰⁵ Ibidem.
- ¹⁰⁶ Poročilo majorja Darewskega.
- ¹⁰⁷ Dopis PK Vladu 23. VIII. 1943, fasc. 532/II—1.
- ¹⁰⁸ Dopis PK centralnemu komiteju 27. VIII. 1943, ACK, št. 1403.
- ¹⁰⁹ PK centralnemu komiteju 5. sept. 1943, ACK, št. 1346. V dodatku je PK še dodal, da je en angleški radioodbojnik poslal KPI v Milano.
- ¹¹⁰ Moti pa se E. Kocbek, ki v svojem delu »Listina« pod datumom 4. september navaja: »Iz Primorske smo dobili novico, da so tam pristali novi angleški padalci, major poljske narodnosti in z njim sedem padalcev« (*Listina*, str. 248). Ta podatek ni v skladu z dopisom PK z dne 5. septembra 1943, ki govori o Darewskem in 10 možeh. Verjetno je prvo poročilo, ki je prišlo po vojaški liniji bilo krajše in nekateri ljudi ni upoštevalo. Razen tega Kocbek ni mogel natančneje ločiti, kateri ljudje so bili vključeni v število 7 padavcev. Ni izključeno, da je Kocbek združil ljudi iz misije 21. julija in misije Darewskega. V tem primeru bi šlo le za razliko 1 moža.
- ¹¹¹ Pavel Dobrila, cit. delo, str. 208, op. 99.
- ¹¹² Glej fasc. 432/I.
- ¹¹³ Edvard Kocbek, *Listina*, str. 45, pod datumom 21. maja 1943.
- ¹¹⁴ Edvard Kocbek, *Listina*, str. 248 pod datumom 4. septembra 1943.

Franc Hvala

Dva glasova o nemški junijski ofenzivi 1944 na Cerkljanskem

Dan pred tem, ko so okupatorji v Idrijskih Krnicah s sekiro obglavili dva ujeta partizana (ta zločin je podrobno in dokumentirano zapisal dr. Tone Ferenc v lanski deseti številki revije Borec), so storili še en gnusen zločin, ki ga moramo tudi v celoti opisati. Desetega junija 1944 so namreč v zaselku Žabže pod vasjo Bukovo na Cerkljanskem, v hiši Franca Mavrija, po domače Hramarja, postrelili pet ljudi in jih s hišo vred zažgali.

Vas Bukovo leži okrog sedem kilometrov od Grahovega v Bavški grapi in je bila po kapitulaciji Italije na meji osvobojenega ozemlja. V Grahovem je bila domobranska postojanka, ki jo je 27. februarja 1944 ustanovil ter jo vodil do konca vojne žandarmerijski narednik Avgust Žnidaršič. Postojanka je spadala k šesti tolminski četi slovenskega narodnega zbora na Jadranskem Primorju.¹ V domobranski enoti je bilo tudi nekaj domačinov iz Bukovega in okoliških zaselkov, ki so pobegnili od partizanov in se pridružili domobrancem. Ti izdajalci so dobro vedeli za vse, ki so sodelovali s partizani, zelo dobro pa so jih obveščali tudi njihovi sodelavci.

Še posebej so bili domobranci surovi s sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja ob občasnih nemških vdorih, zlasti pa ob junijski ofenzivi leta 1944. Že prve dni junija so se širile vesti, da Nemci zbirajo svoje enote. Kmalu so se začeli pojavljati v krajih, kjer trenutno ni bilo partizanskih enot. Prihajali so iz Baške grape preko Bukovega, Hudajužne, Zakojce in Vrh Ravni v Jesenico, po drugi strani pa iz Idrije proti Šebreljam. Zadrževali so se v vaseh ob vznožju Kojce. V začetku domačinov niso terorizirali, pa tudi domobrancev ni bilo z njimi. Ti so se pojavili nekaj dni pozneje in v dokumentih šeste tolminske domobranske čete je zapisano, da so bile 4., 6., 9. in 12. junija poslane na teren močne patrolje, ki so štele od petdesete do sedeminpetdeset mož. Komandir šeste tolminske domobranske čete je bil poročnik dr. Ilija, vodji patrolj pa domobranski poročnik Avgust Kuk iz Maribora in Viktor Bajc iz Loke pri Mengšu. V seznamu domobrancev šeste tolminske domobranske čete so med drugimi vpisani še nekateri iz okoliških vasi, ki so bili dezertirali iz vrst narodnoosvobodilne vojske.² Iz teh dokumentov je raz-

vidno, da so bili v patroljah domačini, ki so poznali vaščane in vedeli za njihovo sodelovanje s partizani, zato so mnoge tudi zverinsko umorili. Eden takih je bil tudi kmet s Krtečen. Trije njegovi sinovi in hčerka so bili pri domobrancih, dva sinova pa med partizani. Do ustanovitve domobranske postojanke v Grahovem je tudi on s hčerko sodeloval z OF. Naj pri tem poudarim, da je bila vas Bukovo do ustanovitve domobranske postojanke v Grahovem konec leta 1943 zelo dobro organizirana. Veliko vaščanov je odšlo med partizane že septembra 1942 in v začetku leta 1943, še več pa po kapitulaciji Italije.

Nemci so začeli z aretacijami 7. junija, ko so zaprli Francko Golob iz vasi Kojca. Z narodnoosvobodilnim gibanjem je začela sodelovati kmalu po vrnitvi iz Trsta ob kapitulaciji Italije. Tudi tam je že bila povezana z OF in je prinašala domov sanitetni material. Po vrnitvi v domačo vas je postala članica vaškega odbora SPŽŽ ter obveščevalka. Po aretaciji so jo odpeljali v postojanko v Grahovem, kjer so jo zasliševali in mučili, vendar ni spregovorila.

Naslednji dan so v Jesenici pri Cerknem aretirali Franca Mavrija, po domače Hramarja iz Žabž, ki je bil namenjen k živini na planini Otavnik, želel pa se je tudi izogniti nemški ofenzivi, saj je bil predsednik gospodarske komisije in odbor-nik OF. Nemci so ga odpeljali v vas in ga po mučenju pod vasjo Davča ustrelili.³

Devetega junija so Francko Golob pripeljali nazaj iz Grahovega in jo v Kojci zaprli v Žefovo hišo. Dopoldne so aretirali še Rozalijo Fetrih, mater štirih otrok ter sekretarko SPŽŽ za vas Kojca, ki je sodelovala v OF že od zime leta 1942, njen mož pa je bil med partizani. Zaprli so tudi Frančiško Mlakar, ki je bila doma v Žefovi hiši. Tudi ona je bila aktivistka in članica vaškega odbora SPŽŽ, vsa njena družina pa je bila zelo aktivna. Popoldne istega dne so v Žabžah nameravali aretirati še Frančiško Mavri, po domače Humarjevo (njenega moža so Nemci prejšnji dan ustrelili v Jesenici). O tem je njena hčerka Milka takole pripovedovala:

»Iz Bukovega je v Kojco pripeljal vojaški kamion in se ustavil kakšnih pet-deset metrov od naše hiše. K nam so privihrali vojaki in nekaj oficirjev ter zahte-vali, da mora mama z njimi. Trdili so, da je imela prejšnji dan na Reki sestanek z ženskami. Nekako jih je prepričala, da to ni res, zato so odšli. Toda čez dobre četrt ure so se vrnili po sestro Zorko. Od nje so zahtevali, na jim izroči parti-zansko pesmarico in partizansko literaturo ter pove, kdo uči partizanske pesmi. Ker je molčala, so jo že doma pretepali in trdili, da o njenem delu tako že vse vedo. Sestro in mene so spravili na tovarnjak, aretirali pa so še sosedovo Olgo Prezelj. Vse so odpeljali k Žefovim v Kojco. Tam so spet začeli zasliševati najprej sestro Zorko, nato pa mene in Olgo. Obtoževali so nas, da sodelujemo s partizani in delamo v raznih organizacijah, vendar smo vse tajile. Najbolj grobi so bili z Zorko, ki je bila sekretarka SKOJ, pa tudi Francki Golob, Rozaliji Fetrih in Frančiški Mlakar niso prizanašali. Tudi grožnje, da o njihovem delu že vse vedo, niso pomagale. Pri zasliševanju so sodelovali trije SS oficirji nekeje iz okolice Trsta, ki so nas pozneje tudi spremljali.

Tisti večer so nas sedem ali osem po zasliševanju s kamionom odpeljali na Reko. Med potjo so aretirali še Slavico Štucin iz Zakojce. Na Reki smo prespale kar v vozilu, na katerega so vrgli nekaj slame. Avtomobil je bil pokrit s plahto, zato nismo videle, kaj se je dogajalo okrog nas. Le to smo opazile, da v vasi gori, slišale pa smo tudi kričanje ljudi.

Mimo kamiona sta dva Nemca pripeljala Škornka (po domače Antona Podreka, op. F. H.). Vprašal nas je, kaj bodo storili z nami, me pa smo odgovorile, da nas bodo verjetno odpeljali v Nemčijo. »Mene bodo pa ustrelili,« je dejal in odšel

Domobranska posadka na Grahovem v Baški grapi leta 1944. Njen komandant je bil Avgust Zidarčič in je stoječ tretji z desne. Drugi je Nemec Jože, komandant nemške posadke na Grahovem

naprej. Kmalu smo iz tiste smeri slišale nekaj strelav in vojaka sta se vrnila sama. Ko so nacisti odšli, so Podreka našli ustreljenega ob potoku.

Se vedno smo bile na avtomobilu, ko so pripeljali drugo vozilo. Po imenih so poklicali Rozalijo Fetrih, Frančiško Golob, Frančiško Mlakar in mojo sestro Zorko. Kmalu je vozilo odpeljalo, za njim pa so se odpeljali tudi oficirji SS. Nismo vedele, kam jih peljejo, a da bodo tako žalostno končale, si nismo mislile.⁴

Kam so jih odpeljali in kaj se je zgodilo z njimi, je pripovedoval Berto Pagon iz Žabž.

»Takrat sem imel dvanajst let, a se dogodka živo spominjam. Tistega dne je okrog desete ure pripeljal v vas pokrit kamion. Iz njega so najprej poskakali vojaki, za njimi pa so zlezle Rozalija Fetrih, Frančiška Mlakar, Francka Golob in sosedova Zorka Mavri. Z manjšim vozilom so se pripeljali še oficirji. Ženske so odpeljali proti Mavriju, po domače Hramarju, vsem, ki smo bili na cesti, pa so ukazali, naj gremo domov (v Žabžah je bilo le pet hiš in še te so bile večinoma prazne, op. F. H.). Kaj se je potem dogajalo pri Hramarjevih, nisem videl. Sosed Jernej Abram, po domače Pagon, pa je pozneje pripovedoval, da je dogodka opazoval iz drvarnice. Nemški vojaki so ženske odpeljali v hišo in kmalu je bilo slišati ženske krike in streljanje. Nekako čez pol ure se je že začelo kaditi skozi streho. Ko je Hramarjeva hiša že gorela,« nadaljuje Berto, »so prišli v hiše vojaki in nas vse zgnali na cesto. Postavili so nas ob rob ceste in ukazali, naj držimo roke na vratu. Zbrani smo bili vsi, kar nas je bilo v zaselku. Nasproti nas se je

vlegel mitraljezec. Takrat je prišel sosed Pagon, ki je znal nekoliko nemško. Zbrani smo bili večinoma otroci, zato je Pagon rekel oficirju, da nismo ničesar storili. Tako so nas spodili domov.

Preden so Hramarjevo hišo zažgali, so jo izropali, iz hleva pa odgnali vso živino. Vse to so odpeljali na kamionu, s katerim so pripeljali žrtve. Ko so morilci odšli, smo takoj poskušali gasiti, vendar smo obvarovali le sosedovo hišo, Hramarjeva hiša in hlev pa sta zgorela do tal. Pagon je poskušal ugotoviti, kaj je z žrtvami v goreči hiši, vendar se je ogenj že preveč razširil. Naslednji dan smo ostanke ustrljenih žensk položili v eno samo krsto in jih pokopali na pokopališču v Bukovem. Nemški kamioni so še nekaj dni vozili okrog zaselka, vendar se niso več ustavljali.«⁵

Nadaljujmo s pripovedjo Milke Mavri: »Ko so odpeljali sestro in druge ženske, smo še vedno ostale na kamionu. Iz vasi smo slišale razne glasove. Vonjale smo tudi dim in videle gorečo slamo, ki jo je nosil veter. Takrat se je vrnil kamion, ki je bil naložen z naropanimi predmeti, prašiči in ovci. Na njem sem videla tudi prt, s katerim je bil pokrit naš jerbas. Nisem pomislila na najhujše, saj so bila ob vpadu nemških tolp na osvobojeno ozemlje ropanja kar običajna. Kmalu za tem so nas odpeljali proti Idriji. Ustavili smo se na Želinu. Vojaki in oficirji so poskakali z vozil in takoj za tem je na levem bregu Idrijce zagorela hiša. Proti večeru smo prišli v Travniki. Nas štiri, ki smo še ostale, so odpeljali do prve hiše pod cesto, kjer smo prenočile. Toda tudi ponoči nismo imele miru, ker so nas še vedno zasliševali.

Naslednji dan so nas odpeljali proti gostilni na Travniku in naprej proti Idriji. Med potjo so aretirali še dve mladinki, ki sta šli po cesti iz Idrije. Ustavili smo se pri vodi, kjer smo morale očistiti nekaj kokoši, ki so jih kdo ve kje polovili. Ko smo to opravile, so nas odpeljali nazaj na kamion. Ustavili so se še med potjo, da so pojedli kokoši, proti večeru pa smo prišli v Idrijo. Prenočile smo v čipkarski šoli in tisto noč smo imele mir, ker so nas prevzeli drugi oficirji.

Naslednje jutro, 12. junija so nas pripeljali nazaj na kraj, kjer so nas prejšnjo noč spustili s kamionov. Število ujetih žensk se je povečalo na dvajset, med nami pa sta bila tudi dva moška. Prvi je bil star kakšnih sedemnajst let, drugi pa je bil starejši in ves pretepen. Kmalu so za njima vrgli na avtomobil okrvavljeno sekiro. Moža sta se zbegala in poskušala pobegniti, toda počasi sta se le pomirila. Mlajši je začel pripovedovati, da sta prejšnji dan morala nekje v hribih gledati, kako so dvema ujetima partizanoma s to sekiro odsekali glavi. Kmalu potem so moža odpeljali, sekira pa je ostala na kamionu.

Ko so nas tako naložili na kamion, so se tudi nemški vojaki spravili na vozila in kolona je odpeljala nazaj, od koder smo prejšnji dan prišli. Ko smo prišli na Reko, so kamioni obrnili proti Bukovem. Po nekaj sto metrih vožnje so se morala vozila ustaviti, ker je bila cesta razkopana, nanjo pa so bila nasekana tudi drevesa. Nemci so takoj postavili straže, drugi pa so začeli odstranjevati drevje. Pri tem so uporabljali tudi sekiro z našega avtomobila. Nekako smo le prišli čez oviro, toda kmalu smo se znašli pred drugo. Tudi to so odstranili in odpeljali smo se naprej. V Žabzah sem videla, da je pri nas pogorela hiša in hlev. To me je močno prizadelo in začela sem ugibati vse mogoče. Ko smo se pripeljali v vas Kojca, se je prvo vozilo ustavilo pri vodnem koritu. Nemški vojaki so odšli pit vodo, pa tudi nam niso branili. Srečala sem svojo teto, ki pa mi ni vedela povedati ničesar natančnega, kaj se je zgodilo pri nas. Takrat je izpod Kojce zaropotal mitraljez. Nemci so skočili v kritje, jaz pa sem izkoristila dolgo pričakovano prilžnost in pobegnila okrog Grudnovega hleva in hiše navzdol proti Sevcem ter

se skrila v Janezovi hiši. Za seboj nisem videla nikogar, a pozneje sem zvedela, da so zbežale tudi nekatere druge tovarišice.

Tudi pri Janezovih nisem zvedela, kaj se je zgodilo pri nas, čeprav smo bili oddaljeni le kakšnih petsto metrov. Gospodinja me je le priganjala, naj grem naprej. Zbežala sem proti potoku Kazarska in prišla v Brelihovo hišo na nasprotni strani. Od tam sem videla našo požgano domačijo, vendar mi tudi tu gospodinja ni vedela povedati, kaj se je resnično zgodilo pri nas.

Proti večeru sem prišla k teti Podrodnem, kjer sem zvedela, da so očeta ubili v Jesenici, sestro Zorko pa z drugimi vred zažgali v domači hiši.«

Cvetka Mavri, poročena Kurinčič, pa se zločina v svoji rojstni hiši 10. junija 1944 takole spominja.

»Ta zločin se ni rodil v glavah zločincev tistega dne, ampak so ga domači izdajalci načrtovali že dalj časa. Kakšnih štirinajst dni pred tem sem bila v Grahovem, kjer sem na cesti srečala znanca, ki me je povabil v gostilno. Ko sva bila sama, mi je jezen povedal, da mu nameravajo partizani odgnati vso živino ter pobrati pridelke. 'Če se bo to zgodilo, se pripravite na povračilne ukrepe,' je dejal. Ko sem mu odgovorila, da jaz pri tem ne morem pomagati, mi je odvrnil, da lahko to prepreči moj oče. Nekaj dni po tem pogovoru je oče dobil s postojanke v Grahovem pismo, da mora takoj pripeljati vola. Oče pa je odpeljal vola k Hadalinu v Zakrižu pri Cerknem, kamor je sovražnik prišel le ob večjih ofenzivah. Kmalu je »znanec« zvedel, kje je vol in poslal pismo Hadalinu, naj ga prižene v Grahovo. Ta se je zbal posledic in vola odgnal v Grahovo.

Sedmega junija (po drugih podatkih je bilo to 8. junija, op. F. H.) so v Jesenici ubili mojega očeta. Naslednji dan me je mama poslala v Orehek, da bi o tem zvedela kaj več. Z mano je bil tudi 12-letni Alfonz. Pri teti sva zvedela, da je oče v mrtvašnici. Popoldne je prišla tudi mama ter petletni brat Henrik. Povedala mi je, da so Zorko in Milko aretirali Nemci. Tisto popoldne smo očeta pokopali.

Naslednji dan je naju z Alfonzom mama spet poslala v Žabže, da bi pogledala, kaj se je zgodilo pri nas. Srečala nisva nikogar, našla sva le ožgane zidove. Pri nas sva stopila v vežo, kjer sva med ožganim lesom in ostanki pohištva našla tudi ožgane kosti. Spoznala sem, da so to ostanki ljudi. Verjetno so žrtve zaprli v zgornjo veliko sobo, ko pa je strop zgorel, so padle v vežo. Z bratom sva zbežala iz hiše nazaj proti Orehku, kjer je bila mama. Nisem vedela, kako ji bom vse povedala.

Na Zorkinem pogrebu ni bil nihče od nas, ker smo zadnje dni doživeli preveč grozot. Šele pozneje smo zvedeli, da je Zakurnik napravil le eno krsto, v katero so zložili ostanke vseh žrtev. Pokopali so jih na pokopališču v Bukovem menda isti dan, ko je sestra Milka zbežala krvnikom.«⁶

Zapišimo še pripoved Katarine Obid: »V začetku junija 1944 je bilo v vasi Reka veliko nemške vojske. Nekateri so govorili tudi italijansko in slovensko. V Šebreljah pri sv. Janezu pa so bili partizani, ki so obstreljevali to mešano nemško vojsko. Ker je bila cesta minirana, so si Nemci upali samo do Bukovega. 8. junija so Nemci požgali vse senike po Rodih ter Magajnov kozolec.

Še več pa se je nemške vojske zbralo 9. junija zvečer. Pri nas so imeli komando in so vso noč pekli naropane kokoši. Naslednji dan, 10. junija smo že zgodaj zjutraj zagledali dim nad Šebreljami. Zbali smo se, da bodo požgali tudi našo vas, vendar so nas prepričevali, da je ne bodo, ker v njej niso našli partizanov, pa tudi za sodelovanje vaščanov s partizani niso vedeli. Iskali so les, da bi popravili cesto pred Želinom. Pri Podrekarju je bilo precej tesanega lesa. Ko so ga Nemci nakladali na kamione, so našli nekaj partizanske literature. Nemški vojak

jo je nesel na komando in oficirji so takoj začeli besneti in nas poditi iz hiš. Zgnali so nas k hiši Ivana Močnika, po domače Zabreznikarja, kjer so nas vse z otroki vred postavili pred strojnice. Takrat pa je prišel komandant in Lojzka Lapajne, po domače Magajne je z desetmesečnim otrokom pokleknila pred njega in ga prosila, naj nas spusti. Spodil nas je domov in nam dal uro časa, da vzamemo za pot vse, kar lahko nesemo. Tudi vojaki so se zapodili po hišah in začeli jemati vse, kar so našli. Nemci so ukazali, naj otroke posadimo na vozove in vsi odidemo proti Bukovemu, od koder se ne smemo vrniti prej kot čez eno uro. Ko pa smo prišli za zadnji ovinek, se je v vasi že začelo kaditi. Slišali smo tudi brnenje avtomobilov, ko so Nemci zpuščali vas, zato smo se vrnili v vas, vendar smo rešili le nekaj hiš. Zgorelo je deset hiš in dvanajst gospodarskih poslopij.

Podrekarja, kjer so med tesianim lesom našli partizansko literaturo, so takoj ustrelili (glej tudi pripoved Milke Mavri, op. F. H.), 12. junija pa so se vrnili in ustrelili še Lojzko Lapajne, ki je tudi takrat držala v naročju desetmesečno hčerko. Isti dan je padel tudi član rajonskega komiteja KPS za bukoviški rajon, ki je v vas prinesel prvo denarno pomoč OF.⁷

Agit-prop komisija pri okrožnem komiteju KPS za Baško grapo je 19. junija 1944 poslala agit-prop komisiji pri oblastnem komiteju za slovensko Primorje naslednje poročilo.

»Politični položaj. V zadnjem času je bil okupator večkrat v ofenzivi v nekaterih okrajih našega okrožja in sicer na Cerkljanskem in Bukovškem, v baški rajon pa je le upadel. V tem so tudi glavni vzroki za spremembe v tem času. V krajih, kjer je bila sovražnikova ofenziva, je opaziti, da morala kljub požigom ni upadla, ampak pomeni to za nas politično pridobitev, ker postajajo ljudje vedno bolj borbeni in revolucionarni, odpadel pa je tudi njihov oportunizem. Nasprotno pa je pri tistih, ki niso utrpeli škode, opaziti oportunizem in ti se najbolj bojijo, da bi se pri njih zadrževale partizanske enote. Medtem pa nekateri drugi želijo orožje, da bi se v podobnih primerih lahko postavili sovražniku v bran.

V cerkljanskem rajonu so bili sovražniki povsod, razen v eni vasi. Skozi nekatere vasi so šli dokaj mirno, medtem ko so Laze, Plužne in Otalež požgali. Tu ni bilo opaziti izdajstva, ker so ostale največ tiste hiše, kjer so terenci. Ljudje pa so med njimi opazili več domačih izdajalcev. Požgano je bilo 36 posestnikom, gospodarskih poslopij pa je zgorelo več. V teh krajih so ustrelili šest ljudi in sicer pet moških in eno žensko. Moške so dobili doma, tovarišico pa v gozdu, kjer se je skrivala. S seboj so odpeljali sedem tovarišic. V tem okraju so jih partizanske enote dvakrat uspešno napadle.

Bukovski rajon. V tem kraju so ljudje zaradi okupatorjevih grozodejstev zelo prestrašeni. Pri svojem napadu na bukovski okraj so se Nemci ustavili na poti med Orehkom in Jesenicami, kjer so predsednika okrajnega odbora OF iz Žabž močno pretepli, nato pa so ga odpeljali pod vas in ga ustrelili. Ta sodrga je ostala na Bukovem več dni, vendar ni napravila drugih grozodejstev. Drugi ali tretji dan pa so se jim pridružili domobranci, ki so pobrali in odpeljali tri tovarišice, med njimi mater štirih otrok. Peljali so jih do hiše, ki je bila last umorjenega Franca Mavrija, kjer so ugrabili še dve njegovi hčerki in potem vse odpeljali na Reko. Večina jih je bila v organizaciji ZSM. Med potjo so jih na kamionih pretepali, posebno še omenjeno mater štirih otrok (Rozalijo Fetrih, op. F. H.), starejšo hčerko umorjenega Mavrija (Zorko Mavri, op. F. H.), Frančiško Golob-Klayžetovo in Frančiško Mlakar-Žefovo. Ko so jih na Reki še bolj pretepli, so jih odpeljali na dom omenjene žrtve (v Žabže na dom Zorke Mavri, op. F. H.) in pokradli vse, kar je bilo mogoče. Omenjene štiri tovarišice pa so odpeljali v sobo nad izbo,

jih spet topli in mučili, nato pa s samokresom postrelili. Nato so hišo zažgali, in je pogorela do tal s hlevom ter sosedovo hišo vred. Ko je gorela hiša pri Mavriju, so švabobranci igrali na harmoniko, da ne bi slišali kričanja še morda živih žrtev. Ostale tovarišice so odpeljali s kamioni iz Reke v Idrijo. Ležati so morale na kamionih pod dežjem, na mokri slami in brez odeje. Rekli so jim, naj se pripravijo, ker jih bodo naslednji dan peljali skozi Logatec v Ljubljano in od tam v Nemčijo. Odpeljati bi jih morali že ob petih zjutraj.

Naslednji dan pa niso krenili v nameravano smer. Oficirji so bili zelo razburjeni in namesto proti Logatcu so se odpeljali nazaj proti Reki. Očitno je bila pot na drugo stran zaprta. Iz Reke so jih peljali proti Kojci. Tik pred Kojco pa so jih partizani napadli iz zasede. Nemci in njihova drhal se je tako prestrašila, da so takoj poskakali s kamionov in se poskrili pod škarpo ceste; avtomobile in tovarišice so prepustili usodi. Tovarišice so priložnost izkoristile in razen treh, ki so bile ranjene zaradi naših krogel, kamioni so bili pokriti, zbežale. Vsega skupaj je bilo 18 tovarišic. Ena od ranjenih tovarišic, ki je bila doma iz Reke, je menda ranam podlegla, vendar tega ne vem zagotovo. Tovarišice so bile iz Zakojc, Kojce, Žabž, Reke, Želina in iz idrijskega okrožja.

Zažgali so tudi vas Reko in ustrelili tovariša Podreko Andreja, podpredsednika vaškega odbora OF, ter eno tovarišico, mater enega otroka. Naslednji dan po požigu je šel na kraj tovariš Stanko (Rafael Abram, op. F. H.), član okrajnega odbora OF iz Oreška, da bi nudil pomoč pogorelcem. Ravno takrat pa so iz Idrije prišli Nemci, ustavili kamion za ovinkom, se tiho splazili do vasi in začeli streljati na ljudi. Pri tem je bil tovariš Stanko smrtno zadet. Pogreba tovariša Stanka in Andreja se je udeležilo veliko ljudi, ki so tako dali priznanje tovarišema, ki sta dala svoje življenje za skupno stvar kot žrtvi okupatorjevega terorja.

Tovarišica iz Kojc, ki je pobegnila, pripoveduje, da je bil med njimi na poti iz Idrije tudi neki sedemnajstletni partizan, ki je pripovedoval, da so se predali Nemcem on in še dva druga partizana. Javili so se sovražniku z letaki, ki so jih švabobranci trosili na terenu in naj bi veljali kot nekakšna »prepustnica«. Na njih je med drugim zapisano, »da ti je zajamčeno življenje, če se s tem javiš pri Nemcih ali domobranci...« Seveda se Nemci niso držali teh pravil in obljub, temveč so starejšima dvema s sekiro odsekali glavi ter jih pokazali mlajšemu za svarilo. Omenjena tovarišica je videla sekiro, ki so jo Nemci uporabili pri popravilu ceste, in je bila še močno krvava.«⁸

Partizanska zaseda, ki je napadla nemško kolono pri vasi Kojca, ko se je ta ustavila, da bi se vojaki odžejali, je pripadala drugemu bataljonu Gradnikove brigade (nekateri trde, da je bil to ruski bataljon, op. F. H.)

Okrajni komite KPS za Bukovo je 13. junija 1944 poslal okrožnemu komiteju KPS za Baško naslednje poročilo.

»Kakor vam je verjetno že znano, se nahajamo v zelo težkem položaju. Od okrajnega komiteja sem sedaj popolnoma sama. Okupator s pomočjo domačih izdajalcev tu počenja grozote že od 5 t.m. Požgali so vas Reka, kjer sta ostali le dve na pol ožgani hiši, vse druge pa so zgorele do tal. V vasi imamo tudi človeške žrtve. Ustrelili so tov. Podrekarja, predsednika vaškega odbora OF, ki smo ga ravno postavili. Na hišo so mu zapisali: »Tito kaput, do hier banditen.« Vendar jim to še ni bilo dovolj. Včeraj, to je 12. t. m., so ponovno prihrumeli v vas z avtomobili. Nesreča je hotela, da so ravno v tistem času bili tu trije partizani, na katere so začeli streljati. Dva tovariša sta pobegnila, tov. Stanko, terenec iz Oreška, član okrajnega OF odbora in član okrajnega komiteja KPS, ki je prišel v vas, da bi nudil pomoč ubogim družinam, pa je bil smrtno zadet. Pobrli so mu denar in

druge spiske. Ubita je bila tudi Magajnova žena. Ko je bežala z otrokom, so jo zadeli v hrbet. Obležala je mrtva, otrok pa je živ.

V Jesenici pa je bil ubit tov. Franc Mavri. Par dni za tem pa so mu požgali hišo, v kateri so prej ustrelili hčer Zorko in še tri druge tovarišice...⁹

Teh zločinskih dejanj v junijskih dneh leta 1944 v rajonu Bukovo, ki so jih povzročili nemški in domobranski zločinci, do danes ni še nihče podrobno raziskal. Rajonski komite KPS, ki je bil številčno šibak, je ugotavljal le politične posledice teh zločinov. Ugotovil je, da sovražnik ni uspel odvrniti ljudi od sodelovanja v OF. Glavno krivdo za storjene zločine so pripisovali domačim izdajalcem, ki so jih prepoznali domačini med nemškimi vojaki in esesovci. Med njimi sta bila tudi poveljnika nemške in domobranske posadke na Grahovem Jože in Gustelj, ki sta v rajonu dobro poznala organizacijo in organizatorje. Sum domačinov je bil upravičen.

Opombe

¹ Iz dokumentov 6. tolminske čete SNZS.

² Prav tam.

³ Pripoved Francke Fetrih iz Zabž o uboju Franca Mavrija 8. junija 1944.

⁴ Pripoved Milke Mavri, poročene Podgornik.

⁵ Pripoved Berta Pagona.

⁶ Pripoved Cvetke Mavri, poročene Kurinčič.

⁷ Pripoved Katarine Obid.

⁸ Poročilo je podpisala Polda Peternelj, sedaj poročena Aljančič in živi v Kopru.

⁹ Poročilo je podpisala članica rajonskega komiteja KPS za Bukovo Marica Kovač, ki je padla ob napadu na Baško grapo 2. avgusta 1944.

Andrej Pagon-Ogarev

»Dva od njih so obglavili s sekiro«

Pod tem naslovom je dr. Tone Ferenc v lanski deseti številki revije Borec dokumentirano opisal gnusen zločin okupatorjev 11. junija 1944 na Idrijskih Krnicah. Takrat so esesovski požigalci sedmih cerkljanskih vasi dvema ujetima partizanoma po tem, ko so ju nečloveško mučili in jima iztaknili oči, na parobku s tesarsko sekiro odsekali glavi. Razprava dr. Ferenca je po ponatisu v Nedeljskem Dnevniku vzbudila veliko zanimanja in različne komentarje. Sam sem slišal nekega tovariša, ki je menil, da po več kot tridesetih letih ni potrebno pisati o takih dogodkih. Podvomil je celo v resničnost izjav domačinov iz Idrijskih Krnic in dodal, da bi morali zločine raziskati takoj po vojni. Tako mišljenje me je vzpodbudilo, da sem pregledal svoj partizanski arhiv in na podlagi tega poskušal Ferenčevi razpravi dodati še nekaj podrobnosti.

Kot vojni dopisnik 31. divizije sem bil takrat v Šebreljah, kamor je divizija prišla 7. junija 1944. Divizijski propagandni odsek sem odpeljal na moj dom v Dolenji vasi. Med tovariši, ki so bili takrat v divizijskem propagandnem odseku, se spominjam še pokojnega kiparja Staneta Keržiča, Jaroslava Čihaka-Jaroša, tipkarice Albince Mali, Francija Praisa ter Rada Cilenška-Šeka. Ko sta nam mati in sestra pripravili zajtrk, smo takoj začeli delati. Pripravljali smo gradivo za divi-

zijsko glasilo, ki smo ga izdajali vsak dan na štirih ali celo na šestih straneh, če je bilo več pomembnih dogodkov. Sredi dela je pritekel kurir in povedal, da gre z Bukovega proti Reki pod Sv. Ivanom kolona okrog dvesto Nemcev. Štab divizije je takoj poslal na položaj na griček Čepalo nekako na polovici poti med Dolenjo vasjo in Reko pod Sv. Ivanom tretji bataljon Vojkove brigade, rusko četo iz Gradnikove brigade, zaščitno četo 31. divizije ter dve desetini iz prvega bataljona Vojkove brigade. Ob takih priložnostih je bilo mesto vojnega dopisnika na položaju, zato sem vzel torbico s papirjem in svinčnikom ter stekel po kolovozu proti Sv. Ivanu in od tam po strmi stezi na položaje na Čepali. Partizani so čakali, da bo nemška kolona prišla na Reko in tam po viseči brvi prešla reko Idrijco. Kmalu so se Nemci res natrpali na brv in niso pomislili, da bi jih na drugi strani lahko presenetili partizani. Ko je prvi Nemec stopil na drugo stran reke, so zaregljale naše strojnice in zapokale puške. Nemci so bili popolnoma presenečeni in so začeli skakati čez ograjo v Idrijco. Le dvema je uspelo priti na drugo stran, kjer sta se skrila v gosto vrbovje, drugi pa so zbežali nazaj v vas in si poiskali zavetje za zidovi hiš.

Po končanem boju, ko so morali Nemci bežati po strmini hriba Rodna, sem doma napisal vojno poročilo, katerega fotokopijo prilagam (Na položaju, 8. 6. 1944, P-29). I tega dopisa je razvidno, da smo Nemce odločno napadli, ne pa da smo le »posebno močno branili postojanko Sv. Ivana...«, kakor je zapisal Nemec Fischer. Razumljivo je, da je sovražnikov poročevalec moral tako sestaviti svoje poročilo, ni pa se zavedal, da je z navedenimi besedami dal priznanje partizanom.

V razpravi dr. Ferencja je zapisano, da so se partizani umaknili iz Šebrelj »proti večeru«. Štab 31. divizije, propagandni odsek in vse enote, ki so bile takrat na planoti, so se iz Šebrelj umaknile 9. junija 1944 okrog 8. ure zjutraj. Nad planoto je takrat ležala gosta megla, ki nas je zakrivala pred sovražnikom v Jagrščah in na Brlačniškem griču. Ko se je dolga kolona počasi umikala skozi Kumrovo mejo in naprej pod Ravnvrh, se je začela megla hitro sušiti. Takrat nas je opazil sovražnik in nad našimi glavami so zasikale svinčenke, ki pa na srečo niso nikogar zadele. Povečali smo razmah med borci v koloni in pospešili pohod proti Logu, kjer nas je ščitil greben Kolovrata. Proti večeru je bila kolona že na Vojskem in je nadaljevala pot proti Otlici nad Ajdovščino.

Nemci so 9. junija pridrli v Šebrelje s treh strani. Prva večja skupina je prišla iz Jagršč. Predsednik rajonske propagandne komisije tovariš Vitko, ki je videl vdor Nemcev v Šebrelje, se takole spominja:

»Tisti dan, 9. junija 1944 zjutraj sem bil na razgledni točki na Pikraju, kjer je bila telefonska postaja. V njej sta bila telefonista Janez Medved-Rajnglšč in Milan Kogoj-Kugajev iz Jagršč. Želel sem zvedeti čim več podatkov o sovražniku, da bi lahko sporočil ljudem, ki so bili v skrbeh. Nenadoma so se s Srednjega Kouka usule na nas krogle. Vrgli smo se na tla. Telefonista sta hitro pospravila telefonski aparat, nato pa smo se umaknili v mrtev kot in od tam v gozdove nad Stopnikom in v Lošku. Pozneje je gospodar v Sjavnci pod Pšejnkem Anton Črnilogar pripovedoval, da se je Nemcem, ki so prišli iz Jagršč preko Stržejce, zelo mudilo. Tekli so mimo hiše v grapo in od tam po gozdni poti proti Šebreljam.«

Druga in najbolj številna kolona je prišla z Reke pod Sv. Ivanom okrog 11. ure dopoldne. Ob isti uri je imela divizija prvi počitek na Šebreljskem vrhu 1078 metrov nad morjem. Člani propagandnega odseka smo počivali prav na robu velike senožeti posestnika Filipa kvarča. Z nami je bil tudi divijski obveščevalec. Imel je daljnogled in je z njim opazoval planoto. Naenkrat je zagledal Nemce, ki so šli iz Dolenje vasi na Merišče in od tam naprej v Srednjo in Gorenjo vas.

Tudi sam sem pogledal z daljnogledom. Dolga kolona se je vila pod Veliko njivo proti Gorenji in Srednji vasi, levo in desno od nje pa sta po njivah in travnikih šli dve močni pobočnici.

Tretja kolona je prišla iz Kanomlje na Šebreljski vrh in od tam po glavni cesti v Šebrelje.

Prvi dan prebivalcem niso ničesar storili, le popoldne so zažgali domačijo pri Frjanu na Griču, kjer je zgorela hiša in hlev. To je bilo opozorilo, da bo naslednji dan vas zagorela.

Ko smo počivali na Šebreljskem vrhu, sem prosil komandanta za dovoljenje, da bi šel pogledat v Šebrelje, koliko je sovražnikov. Upal sem, da jih bomo lahko napadli in pregnali s planote. Z dvema dobro oboroženima obveščevalcema smo hiteli po zahodnem delu planote in popoldne prišli v grapo nad bajtarjem Tušarjem, po domače Zadragarjem. Hiša je bila prazna, ker so se domačini poskrili. Splazili smo se do domačije v Grapi, kjer je bila poročena moja sestra Marička. Spotoma smo videli gorečo domačijo pri Frjanu. Ko smo prišli iz gozda pod domačijo pri Krivcu, smo se ustavili in poslušali, vendar je bilo v Griču vse mirno. Splazili smo se po visoki travi in se skrili v visoko rž pred hišo v Grapi. Skozi rž smo prišli v hišo, kjer pa je bil doma samo stari Tone. Povedal je, da so vse hiše polne Nemcev. Sedeli smo v kuhinji in opazovali hišo pri sosedu Cerovcu in pod Platom. Prav takrat je skozi glavna vrata pod Platom prišlo šest ali sedem zelencev, ki so se obrnili proti hiši, kjer smo bili. Smuknili smo v rž in se umaknili v gozd. Vračali smo se po isti poti in prišli na Šebreljski vrh že v mraku, vendar je naša divizija že prej odšla na Oblakov vrh in od tam na Vojsko.

Naslednji dan, 10. junija 1944, so esesovci začeli svoje uničevalno delo. Pripravili so bakle, s katerimi so zažgali slamnate strehe hiš, hlevov, kozolcev in kleti. Neki kronist je po osvoboditvi zapisal: »Sedem visokih stebrov dima in plamenov se je dvigalo visoko v jasno junijsko nebo.«

Gorelo je sedem cerkljanskih vasi... Plameni so požirali tisočletno trpljenje, žulje, znoj in pridnost prebivalcev sedmih vasi. Samo v Dolenji vasi je sedmim posestnikom zgorelo šestindvajset poslopij. Kmetu Petru Lapanji-Ponikvarju je zgorelo kar šest poslopij.»

Pri svojem uničevalnem delu esesovci in domobranci niso požgali poslopij tistim družinam, ki so imele svoje ljudi med domobranci ali so bile njihovi simpatizerji. Tako niso požgali domačije pri Sušcu v Dolenji vasi, ker je bil en član družine med domobranci v Tolminu. Kot je razvidno iz razprave dr. Toneta Ferenca, je bil tisti član na pohodu z esesovskimi požigalci. V Dolenji vasi niso požgali tudi hiše pri Jernaču, ker je v njej stanoval upokojeni župnik Ivan Rejc. Ostalo je še župnišče, hiša krojača Blaža Hvale, ki je bil na prisilnem delu v Nemčiji, ter nekaj bolj oddaljenih domačij. Nemci so se iz goreče vasi zelo hitro umaknili proti Šebreljskemu vrhu, ker so vedeli, da je bila v Šebreljah 31. divizija, njihov fotograf pa je s senožeti nad hišo krojača Juljana Močnika fotografiral Gorenjo vas v plamenih.

Dr. Ferenc v svoji razpravi navaja poročilo, ki sta ga napisali po pregledu požganih Šebrelj Vesna (Milena Stegu) in Nataša (Fanika Štravs). Zapisali sta, da je v Šebreljah zgorelo sedeminštirideset hiš in gospodarskih poslopij, vendar ta podatek ne drži, ker njima ljudje takrat niso mogli povedati natančnega števila. Tudi jaz sem v vojnem dopisu 24. junija 1944, P-46, ki sem ga poslal vojnemu dopisniku 9. korpusa, poročal, da je v Šebreljah zgorelo 140 kmečkih poslopij in več samotnih domačij na Šebreljskem vrhu in v Masorah, vendar tudi ta podatek ni točen. Šele po vojni sem ugotovil, da je v Šebreljah zgorelo 172 hiš in gospodarskih poslopij.

Dne 13. junija sem bil spet v požgani vasi. Enaintrideseta divizija se je po tridnevnem počitku na Otlici nad Ajdovščino vračala nazaj na Cerkljansko. Ko smo prišli v Spodnjo Trebušo, sem prosil vodjo propagandnega odseka, naj me spusti v Šebrelje. Po porušenem mostu čez Idrijco sem šel proti Stopniku. Ko sem iz Stopnika prišel na vrh Brde, sem zagledal pretresljivo podobo. Od Gorenje in Srednje vasi so ostali le zidovi in ožgano drevje.

Domači so mi povedali, da so esesovci pobili pet vaščanov, Jožeta Grošlja pa so še pogrešali. V Srednji vasi mi je Ivana Golob, po domače Hana na Čelh povedala, da je videla Jožeta, kako je pritekel iz skrivališča, ko je zagorela tudi njegova hiša. Skočil je v vežo, za njim pa esesovec, ki je hišo zažgal. V veži sta odjeknila dva strela, esesovec pa je pritekel iz hiše in se priključil koloni.

Po pripovedovanju Ivane Golob sem šel pogledat med ruševine Jožetove hiše. S palico sem grebel po pepelu najprej v ovčjem hlevu, nato pa v veži, vendar nisem našel sledi. Pri zadnjih vratih je ležala pločevina, s katero so bila oblečena vrata. S palico sem jo dvignil in iz pepela je zadišalo po pečenem mesu. Ko sem razgrebel pepel, sem našel zogljenelo truplo brez glave, rok in nog...

Ob opisu požiga Šebrelj naj omenim še pripovedovanje pokojnega Andreja Peternelja, po domače Kršiškarja iz Gorenje vasi. Takole mi je pripovedoval takoj po vojni: »Ko so Nemci in domobranci 9. junija 1944 pridrli v Šebrelje, so ljudem takoj po prihodu povedali, da bodo naslednji dan vas požgali. Nemci so imeli svoj štab pri Jernaču, kjer je stanoval župnik Ivan Rejc. Trije gospodarji smo odšli k župniku in ga prosili, naj bi posredoval pri Nemcih, da ne bi zažgali vasi. Župnik nam je smeje odgovoril. 'Nič se ne bojte. Požgali bodo samo Pagonu, Klemenčiču in Rejcu. Vrnite se domov in bodite mirni.' Ko so esesovci naslednji dan požgali vso vas in še farno cerkev, sem spoznal, kako se nam je zlagal župnik-domačin. Od takrat nisem šel več v cerkev.«

Da bo župnikov odgovor »požgali bodo samo Pagonu, Klemenčiču in Rejcu«, jasen, moram povedati, da sta bila Klemenčič in Pagon člana prvega ilegalnega odbora OF, ki je bil v Šebreljah ustanovljen 20. junija 1942.

Dr. Tone Ferenc piše v zvezi z zločinom na Idrijskih Krnicah: »Poročilo štaba 16. SNOB Janka Premrla-Vojka z dne 16. junija 1944 ima dopolnilo k vojnemu dopisu z dne 9. VI. 1944, vendar nima podatkov niti o ujetju partizanov niti o njunem obglavljenju.«

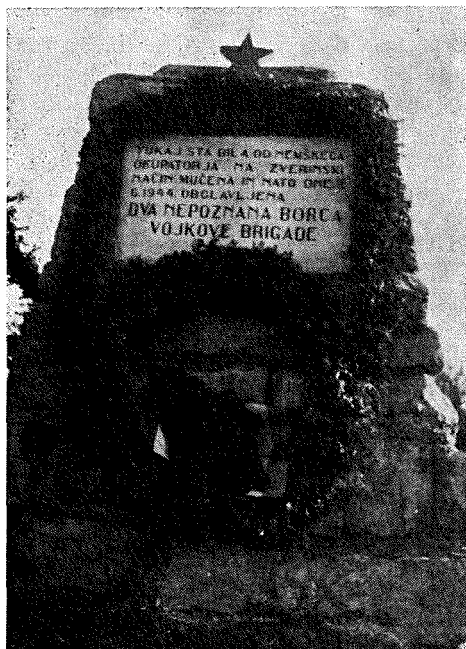
Ta navedba zahteva pojasnilo. Kot vojni dopisnik 31. divizije sem 16. junija 1944, P-37, poslal vojnemu dopisniku 9. korpusa dopis, v katerem sem med drugim poročal o zločinu v Idrijskih Krnicah: »K zadnjemu dopisu dodajam: Od treh tovarštev iz Vojkove brigade, ki so jih Nemci ujeli, so enega odpeljali s seboj, dva pa so mučili na zverinski način in njima nato odrezali glavi.«

Vest o obglavljenju dveh partizanov na Idrijskih Krnicah sem zvedel od domačinov v Šebreljah 13. junija 1944.

V svoji razpravi je dr. Ferenc zelo podrobno opisal, od kod so prišle fotografije o obglavljanju dveh partizanov. Predsednik rajonske propagandne komisije v Šebreljah Vitko (Viktor Pagon) se spominja, da so fotografije prišle v Šebrelje iz Idrije že mesec dni po zločinu. V osnovni šoli, ki ni bila požgana, so si fotografije ogledovali partizanski učitelj Franc Pavšič-Zvonko, Dominik Klemenčič in Viktor Pagon-Vitko.

Na koncu naj navedem še pogovor z Alojzijo Tušarjevo, po domače Sedejevo, ki je videla zločin. Pogovor je leta 1964 zapisal Milan Kogoj iz Rupe.

»Kot sem kasneje zvedela, so Nemci ujeli tri partizane Vojkove brigade v bližini Kendove kmetije v Krnicah. Po mojem sta bila dva stara okrog štirideset, tretji pa

Spominsko obeležje dvema obglavljenima partizanoma iz Vojkove brigade na Idrijskih Krnicah

okrog sedemnajst let. Ko so ujetnike pripeljali v mojo hišo, so jih stražili v veži. Mlajšega so poklicali v hišo, kjer je bila njihova komanda, in ga zasliševali, kasneje pa so rekli, da je to še otrok in ne ve, kaj dela. Tega mladeniča niso mučili. Na druga dva pa so kričali, da sta stara in nista za nobeno rabo. V veži, kjer so ju zverinsko mučili, sta morala stati mirno. Zbadali so ju z noži po obrazu in v oči ter topli in »cabali«. Bila sta tako zmučena, da sta opletaje komaj prišla kakih štirideset metrov od hiše na kraj morišča. Med potjo so nanju kričali, naj hitreje stopita, in to v slovenskem jeziku, ker so bili med njimi tudi belogardisti.

Ko so ju odpeljali iz hiše, sem to gledala iz zgornje sobe, kjer ni bilo zaves. Ko so ju pripeljali do drevesnega štorja — »parobka«, so prvega položili nanj in mu odsekali glavo, nato pa še naslednjemu. Po končanem dejanju je nekaj Nemcev prišlo nazaj v hišo, od koder so odnesli dolgo gostilniško mizo (Pri Sedejevih je bila pred vojno gostilna, op. Ogarev). Potem so odsekani glavi položili na mizo in vsaki v usta vtaknili cigareto. Pred odhodom so na rob mize pritrdili listek z napisom: »Tu imata svobodo.«

Tesarsko sekiro »plankačo«, s katero so žrtvama odsekali glavi, so vzeli pri kmetu Marku v Krnicah. Pustili so jo na kraju morišča, kjer smo jo kasneje našli.«

Dne 31. septembra 1952 je krajevni odbor ZB Krnice na kraju, kjer sta bila partizana obglavljeni, odkril spominsko ploščo z naslednjim napisom: »Tukaj sta bila od okupatorjev na zverinski način mučena in nato dne 11. VI. 1944 obglavljeni dva neznana borca Vojkove brigade.«

Menim, da bi na ta kraj sodilo večje in vidnejše obeležje. Domači in tuji izletniki ter drugi obiskovalci, ki poleti radi obiskujejo Idrijske Krnice, bi se gotovo ustavili na kraju zločina in se poklonili umorjenima. Spominsko obeležje naj bi imelo tudi natančnejši opis dogodka. Prihodnje leto bo minilo 35 let od tega gnusnega zločina, zato naj bi odbor ZZB NOV Idrija razmislil o ureditvi spominskega obeležja.

Boris Višnovec

Smrt v Barkovljah

Upognjeno je ležal na blazinah. Glavo je imel naslonjeno na podloženo naslonjalo aluminijastega ležalnika. Pod sivkasto volneno odejo se je črtal rob skrčenih nog in v boku nenaravno prelomljenega telesa. Izžeti prsti rok, ki so počivali na robu odeje, so delovali krhko kot da bi bili iz stekla. Nad močno poudarjenima ličnicama so gorele vročične oči. Delovale so živo in nemirno, bile so v nekakšnem nesorazmerju do ostalega, zoženega obraza, kjer je na skladnih potezah vpeto lebdela rumenkasto rjava koža, posuta s prosojnim nadihom pergamenta.

Večino dni je v zadnjih mesecih prebil na tem aluminijastem ležalniku pred hišo. Pomaknjen je bil povsem na rob ploščadi, na nekakšen betonski podaljšek dvorišča, ki se je rahlo prevesil nad spodnji pašten. Tako je ostal prostor pred hišo prost za prehod na sosednja dvorišča, betonska ploščad pa je predstavljala povsem zaključen prostor. Na zunanjem robu so konec ploščadi označevale posode posajene s cvetjem. Ob kamniti stezi, ki je vodila k spodnji hiši, so označevale nizke črnikaste ciprese nekakšno steno. Na drugi strani, ki so se stikala s sosednjim dvoriščem, se je razraščala vinska trta in se spenjala na žičnat latnik, ki je slonel na rdečkastih stebričkih. Ves ta prostor je bil nekako ločen od ostalih dvorišč, zaokrožen z robom zelenja in cvetja, dvignjen nad pobočje in spodnje pašne, plaval je nad zalivom in nakazoval smer k morju, ločen od njega z robom hiš ob obali in cesti in se je dotikal morja, kadar je rob ploščadi zakril pobočje in obalo.

Kot negibna, mirujoča slika so pod njegovimi očmi spolzeli topli poletni dnevi, ko se je moral opoldne umakniti v hladen prehod pod sotpnicami za kuhinjo ter se je tako izognil opoldanski pripeki. Ob koncu poletja pa je lahko vse dni preždel v rahli, prozorni senci trte in se potem ob dotiku prvih jesenskih dni pomaknil na rob terase, kjer listi trte niso zastirali poti soncu.

Sedaj je potreboval toploto, ki je prihajala do njega iz neskončnih daljav in je bila vselej prisotna kot del največje bližine. Pregarjala je hlad, ki se je kopičil v negibnih, koščenih nogah, katere so odmirale kot izsušene korenine, dotikala se je rok, upadlih kot da bi ne bile več del njega. Težka dlan in močni prsti so postali otroško drobni in nebojgli. Onkraj teh dlani in izsušenih nog se je zastiral rob morja, iz katerega so se kot lebdeče sence dvigale ladje. Bile so nanizane na obzorju kot mirujoča, mrtva bitja, izpod katerih polzi morje.

Morje je ležalo v zalivu čudno nedotaknjeno, čeprav so se na njem v vsakem hipu dogajale spremembe, katere je opazoval. Morda se mu še nikoli ni tako približal kot sedaj, ko ga je opazoval mesece in mesece. Zazdelo se mu je čudno enotno v vsej raznolikosti, negibno in nespremenljivo kot da bi se ga vse te spremembe sploh niso dotaknile in vendar jih je občutil. Bilo je neko neznano prehajanje časa, po katerih se je plazil dih vetra in sonca in bila je neka poudarjena trajnost, v povsem določenem odnosu do vseh teh neznatnih sprememb. Med njim in morjem pa se je dogajal prav ta odmik, katerega ne bi mogel opredeliti z nobeno besedo, ta čudna, negibna trajnost v luči vseh drobnih sprememb, ki so se dogajale tako kot s človekom, s katerim si preživel desetletja, doživiljal z njim vse utrinke časa in dogodkov in vendar se ti ta človek kaže vselej isti, le da odmikanje časa dodaja neko globljo podobo, nanaša nove plasti na isto podobo, ki pa ostane vselej ista. Lahko je to morje, lahko je to neki človek, ki ti je zelo blizu, lahko je to človek sam v sebi, ki prisostvuje tem spremembam v svoji notranjosti in se hkrati zaveda, ne da bi znal vse to izreči ali opredeliti z besedami, da ostaja vendar neka negibnost, negibnost teh drobnih sprememb, ki so besede, misli ali podoba morja v zalivu.

In pravo življenje je ta trajnost sprememb, ki se oglašajo v naši notranjosti. Bil je dojemljiv za vse te odtенke, ki so ga preplavljali v valovih in slika pred očmi, slika zaliva, hiš spodaj ob obali in hitre ceste in mesta onkraj pobočja na levi in pristaniških naprav, vlačilcev, dokov in pomolov, tirnic in žerjavov in živahnih mestnih ulic in trgovin, vse to je postajalo bolj neresnično kot prisotnost sprememb, ki jih je prinašal pogled na morje in odmiranje časa v njegovi notranjosti. Prav tako je v tistem hipu doživiljal tudi ljudi, ki so živeli na dolgem dvorišču med paštni. Vse te hiše so mu bile blizu in to odpiranje oken in vrat, vsi obrazi in besede, ki so se zvrstile pred njim in so se prenašale iz tega trenutka brez določenega zaporedja v pretekle trenutke. Bili so deli besed in drobci, ki so odpadali s pročelij in leta, ki so bežala ob ljudeh in drobci misli, vsi preostanki nekdanjih gibov in sledovi spomina, ki jih je priklicalo to sozvočje gladine v zalivu in njegove notranjosti, nežne in ranljive in predvsem občutljive, saj je odkrival v svoji notranjosti davno pozabljene plasti tako kot zaznava človek, ki je izgubil vid, maso in oddaljenost neznanih predmetov, njihovo razporeditev in pomen, ne da bi se izgubljal v neznatnih podrobnostih.

Res, njegova bolezen ga je oddaljila od vsega tistega, kar so ljudje doživljali v tistem hipu in za čemer so se pehali. Bil je nekako vzvišen nad tem. Hkrati pa si je pridobil sposobnost, da se je lahko potopil v povsem neznane svetove, ki jih je pričel zaznavati v tem stanju nemoči, bil je podoben potapljaču, ki se je pričel spuščati v globino in postanejo gibi in zvoki in podobe podvrženi povsem drugačnim zakonitostim. In tako je pričel tudi ljudi okoli sebe in mesto in zaliv, doživljati skozi svojo povečano občutljivost. In iz tega stanja ga ni odvrnil niti vlak, ki je mnogokrat drdral preko kamnitega viadukta spodaj nad obalo. Pojavil se je za hip in nato izginil v tunelu, ki je presekal vzpetino pod svetilnikom. Ta odmev koles je ostal v zraku še potem, ko je vlak že izginil iz viadukta, in ni prekinil negibnosti odmaknjenosti in je deloval blago prav s tem, ker odmev koles ni zamrl s tistim hipom, ko je srebrna kompozicija izginila v tunelu. Ta odmev in odmev vseh preteklih koles, ki so zdrdrele preko mostu je obstal nad morjem in se v valovih oddaljeval proti obzorju. Poglavitno pa je bilo, da je ta zvok prihajal do njega utišán kot del razprostranjenega neba ali neke jesenske barve ali kot preblisk nočne sence iz svetilnika na vzpetini ali kot združitev vseh teh delcev, saj so ta odmev koles in ta senca svetilnika zapustili samo rahle sledove, prav tako negibne kot morje in kot razpršene jesenske barve.

To je bila jesen, ki jo je slutil v tej negibni tišini mirovanja. V tej enolični ubranosti dneva, ki ga ni več parala močna opoldanska pripeka, temveč se je blaga toplota lovila v polkrožno pobočje teras obraslih z vinsko trto in breskvami in figami in mandljevimi drevesom, so pod položnimi, valovitimi strehami in razgibanimi dimniki slonele hiše. Hiše z belim tlakom v vežah in kuhinjah, s povsem belimi stenami in lesenimi oknicami, ki so tako razprte vselej odgrinjale pogled na morje kot dvignjen zastor v gledališču. Bile so kot žive, malce zadržane človeške oči, ki imajo pogled venomer uprt v eno samo točko, ki je kot razglodana misel časa kot prepletajoča vez zidov iz katerih poganja zelenje. V zelenje so vtisnjene rdeče vrtnice in lilasti listi neznanih cvetov, ogromni listi mačic, rumenkasto belih in poteze pritlikavih palm in oljčnih dreves, žametno sivih in voščenih. In v tem cvetju se prepletajo železni nastavki, spet v prav take zavoje kot izseki cvetov in znakov in belkasti mavčen odlitek kipa in okrašene posode iz katere poganja ovi-jalka, ki je kot gib mišičaste, močne roke, upogibajoče se v naporu kot močan val.

Njegov pogled je bil nepremično uprt v hrbet veslača pred njim. Gibala sta se v istem ritmu z ostalimi veslači, katerih zamahi so se zlivali z njegovim ob rahlem šelestenju drseče vode, ki je oblivala stranico čolna. Ravnal se je po utripajočem gibanju teles, katerega so dopolnjevali zvoki. Razločeval je glas krmarja in premi-kajoč, top šum upogibov teles, rahel dotik vesel, ki so prerezale gladino, migotanje bežeče gladine, sled vesla pod gladino. Vse to se je dogajalo v istem hipu, v točno določenem zaporedju. Ob njih je kot senca drsel drug čoln in nekje zadaj med obema čolnoma so se spleтали valovi v rahel venec, ki je razpadal kot sled v megli.

Ni gledal na obalo, ki je drsela ob njih. Školji. Sprehajališče. Hiše in zadaj za njimi drevje in trte v bregu. Pristanišče z mirujočimi čolni. Nato so se odmaknili od pomola in ko so bile lope pristana za njimi, se mu je zdelo, da se je čoln hitreje pognal proti cilju. Cilj, označen z bojami ob katerih so se zbirali v čolnih gledalci, pa je ostajal v neki nedoločljivi oddaljenosti. Le sunki vesla so zapuščali sled stop-njevanje utrujenosti, ki se je spreminjala v rezko bolečino, zamah pa je ostal enako trden in se je še stopnjeval. Čoln ob njih je ostajal v enaki razdalji. Rama veslača pred njim, senca vesla pod gladino in glas krmarja in potem je potisnil veslo glob-lje pod gladino in daljšal je poteg sence ob čolnu. Kaplje znoja so polzele po obrazu in po veslu je do dlani pritekel curek morske vode, prijetno tople in mehke kot bi se potopil v zdravilno tekočino. Kaplje so bile bogate in voljne in hlad, ki se je pretakal po njih, mu je dajal moč, da ni več čutil utrujenosti. Podaljšano moč nje-govega zamaha so povzeli ostali veslači in čoln, ki jih je ves čas sledil, je pričel zaostajati. Glasovi gledalcev v čolnih ob bojah so postali glasnejši in nato je utru-jenost izginila. Videl je njihove obraze, še predno so se jim približali in nato so preveslali črto, ki je označevala cilj. Čoln je drsel dalje in potem ko so na klic krmarja prenehali veslati je čoln še vedno neslišno drsel dalje in se končno ustavil. Potem je slonel na veslu in gledal na pobočje, kjer je bila domača hiša. Vedel je, da so bili vsi na dvorišču in so od tam iz pobočja spremljali potek regate. Mati in oče. Sestre. Sosedje in sorodniki, ki so živeli v hišicah poleg njihove. Ta trenutek po tekmi, ko je gledal na pobočje domače hiše in so se v senci vesla ob čolnu sprele-tavale vodne kaplje in razkosane lebdeče figure lomljenih žarkov svetlobe in odsevov globine in je lovil presledke med algami in muljem, ta trenutek se je vračal še potem, ko so lagodno zaveslali k pomolu, dvignili čoln in ga odnesli v senco lope.

Prebliski gladine so izginili, a dotik morja na dlaneh je obstal za vselej. Bil je dragocen in neizbrisen. Tako tedaj v tistem odločilnem premiku, ki je odločil tekmo kot potem, ko so ga po hišni preiskavi peljali v zapor. Dotik morja se je vračal v celico, kamor so ga vodili med procesom in potem ko je bil zaprt v ječi v nezna-

nem mestu na jugu dežele. Dotik morja in trenutek po tekmi se mu je vselej prikral v spomin ali pa je bil tam neizbrisno prisoten kot del njega. Dlan svoje težke, razbrazdane roke je imel naslonjeno na pregrado rešetke, onkraj katere je pregradil dvorišče jetnišnice visok zid in prepredene rešetke zamreženih oken. Nebo nad mestom je bilo sinje in zračno, na njem se je malokdaj prikazal oblak in tedaj ob dotiku dlani na hladen izrez rešetke se mu je zazdelo, da je bil tedaj v zmagovalnem čolnu prav tako svoboden kot oblak, ki se je pojavil na modrem nebu onkraj jetniških zidov. Znova je bil skupaj s prijatelji, gledal je njihove obraze in težke roke, čutil je njihovo zagnanost in ponos in vpijal glasove morja in njegove barve. Obrazi so stopali pred njega in se vračali v mrak zidov, in tako kot njega jih je vsrkal mrak ječe. Tedaj so zmagali, ker so veslali kot en mož. Nato ga je predramilo trkanje na vrata. Težki, vsiljivi udarci so priklicali na prag najprej očeta. On je bil takrat star osemnajst let. Vedel je, da so prišli po njega, ko so udarci odmevali po dvorišču in po hladnih, kamnitih prostorih hiše. Premetali so omare in nato odmaknili polico ob štedilniku. V zidni vdolbini so našli knjige. — Napravi se. — Odšel boš z nami. Na prag ga je pospremil zaprepaden materin obraz in molk očeta, kateremu se je v obraz zarisala bolečina. Bila je topla poletna noč, ko so ga vojaki odvedli preko dvorišča na stezo, ki je vodila k morju. Na pragu je slonela senca matere in nato je videl njen obraz med gledalci v sodni dvorani. Obsojen je bil na tri leta težke ječe. Besede obsodbe so padle kot udarci in potem je sledila vožnja v tuje mesto in potem so tišino celice motili le premiki zapaha in malega okenca v vratih. Ti dogodki, ki so se odvijali pred tem, pa so ga obdajali s toplino. Dotik morja, pogled iz čolna in obrazi domačih. Vračali so se k njemu, ko je v hladu celice čakal pismo. Zadnjikrat sta se srečala na rivieri. Bila je nedelja. Od njej so stopale prijateljice. Spregovoril je z njo nekaj besed. Bežno je uzrl njen obraz v sodni dvorani ali pa se mu je vse skupaj le dozdevalo. Bil je večer. Krila so se oprijemala vitkih teles deklet. Nato je odšel s prijatelji. Videl je njen obraz in potem je čakal na pismo. Sprehaja se ob morju. Iz pobočja prihaja vonj po borovcih. Mandljevci pred hišo je ocvetel. Oče je okopal vinograd in hodi vsak dan ogledovat poganjke. Trta je napeta in polna soka. Potem so se razcvetele breskve in slive. In nato so zažarele barve morja v vedno toplejših tonih jutra. Temno modro. Rahlo presvetljeno. Sivo in nato prelivajoče rumeno. Nato ubito kot negibna ptica v priletni pripeki. In temne nakodrane sence oblakov, za katerimi privrše nevihte. Udarci vetra ob obalo. Razpotegnjeni kodri na vrhu valov. Zopet nežno jutro, ko se leskečejo oddaljene gore onkraj zaliva. Rahel vetrič, ki hladi obalo. Trenutek, ko je lok sonca dosegel morje in se prelil vse do obale. Tedaj je obsedel pred hišo. Poslušal je pogovore in smeh. In ko se je stisnil k rešetki okna in je mislil na pismo in je skozi okno prihajal do njega topel zrak z okusom po morju, je prinesel s seboj glasove ljudi in rastlin, ptic in valov. In čakal je poln čudne tesnobe in zdelo se mu je, da se je čas ustavil za vselej.

— Pridi notri. Hladno je še.

— Ne zebe me.

— Se dobro počutiš.

Prikimal je. Vedno je odgovarjal, da se dobro počuti. Vendar se je bolečina večala. Samo z mislimi je krožil nad dvoriščem, se vračal v svojo notranjost in se razveselil, kadar je spoznal znan obraz. Obraz, ki ga je nosil v sebi. Glas, ki se ga je dotaknil iz bližine. Bila je ona. Bila je ob njem. Še vedno je lepa in skrbna. Vse življenje ga je čakala, ko se je vračal od dela, ko je zjutraj odhajal v mesto. Tedaj si jo je želel, obstajala je v njegovih mislih, ko je bil v ječi, drugačna kot so jo videli drugi ljudje, drugačna kot so jo videli njegovi domači. Ostala sta skupaj vse

življenje. Bila je ob njem ves čas. Potem, ko se je vrnil iz zapor in je ostal brez dela, med vojno in po vojni, ko sta se jima rodila sin in hčerka.

— Ali bodo prišli, je vprašal?

— Hčerka dela. Popoldne bo prišla, z vnukinjo.

— In sin.

— Sin se vrne danes s potovanja.

Prihajajo. Prihajajo. Vzamejo si čas, ki ga imajo vedno premalo. Niso več otroci. Živeti morajo tako kot žive drugi. Marsikaj se je spremenilo. Njihov svet je drugačen kot je bil naš. Samo ne vem, če je boljši. Ali pa je samo tak, kakršnega smo jim izročili. Otroci imajo dovolj dela in si urejajo stanovanja in morda ne mislijo na vse tisto, kar je prizadelo nas. Pregarjanje in vojne in zapori. Takrat so nam hoteli vzeti vse. Jezik in imena in človeško dostojanstvo. Kaj ima še človek poleg tega. Ali bi lahko zrl drug drugemu v obraz, če bi se predali. Hoteli smo samo to, da nam puste, kar je našega in to, da bi bili vsi ljudje enaki, da bi majhni veljali toliko kot veliki, da bogati ne bi imeli vse besede. Zato sem bil v ječi. Morda bi bil svet danes slabši. Morda bi bilo večregarjanja in sovraštva na njem, če ne bi bil tedaj v ječi. Morda bi morali bitko, ki smo jo bojevali mi, bojevati naši otroci. Še vedno pa se moramo boriti za to, da se časregarjanja in sovraštva ne bi povrnil. In da ohranimo svojo besedo in svojo misel. In da ostanemo tu doma. Moj oče. Prihajal je iz vinograda za hišo, po kamnitih, vijugastih stopnicah. S kopačo v roki. S košaro na hrbtu. Delal je v vinogradu, kadar ni obdeloval kamen. Nagrobniki. Obokana kamnita vrata. Zidovi ob hišah. Del oltarja v cerkvi ob morju. In kipi v veži velike zgradbe v mestu. Oblikoval je kamen. Ob nedeljah sta šla z materjo na izlete in na osmice. Prepeval je v društvu. Imel je najlepši tenor, kar sem jih kdaj slišal. In potem se mu je prah kamna, ki ga je dolbel, vsedel v pljuča, da so postala kamnita. Umrl je, potem ko nas je naučil, da moramo biti pošteni, da moramo delati in skrbeti za družino, da so vsi ljudje na svetu enaki, revni in bogati. Tako je pisalo v knjigah, ki sem jih skrival za polico v kuhinji. Prihajal je po delu iz vinograda in obsedela sta z materjo na stolu pred hišo. In zrla sta na morje. Prihajali so znanci in prijatelji. Pogrešal sem njihove glasove tedaj v ječi. Pogrešal sem glasove ljudi, ki so ob večerih obsedeli na klopih pred hišami in zrl na morje. Vdihavali so glasove morja in njegove barve. Pogrešal sem smeh sester. In tedaj, ko sem dobil pismo, nisem bil več sam. Vrnili so se pogledi na morje, poti ob obali, odmev vlaka, ki je zdrdral po velbu pod hišo. Ljudje so hodili s posodami po vodo k pipi na klancu. Tam so se ženske pogovarjale in otroci igrali. Hodili smo visoko v gozd po drva. Iz vrha hriba se je razgrnil pogled na mesto in ladje. Velike. Lepe. Kadar so pristali ribiči v pristanišču smo šli k pomolu. Pomagali smo jim vleči mreže iz morja. Ob obali je stalo samo nekaj hiš. Ko je morje odteklo, smo iskali školjke v pesku. Po cesti so vozili z vpregami. Mikale so nas lope, v katerih so bili shranjeni čolni. Morje je sedaj ograjeno z železnimi ograjami. Obdano z hišami in pomoli. Po cesti ob njem se premika neprekinjena železna kača vozil. Ladje dovažajo nafto. Pod nespremenjenimi otenki gladine počasi admira življenje.

Samo to dvorišče se ni spremenilo. Vključeno v pobočje in zastrto pred svetom. Kjer se hiše dotikajo tako kot ljudje. Kadar omaga eden, so prizadeti vsi. Vem, da so vsi z menoj. Pogovarjajo se o meni in na to dvorišče in dvorišča sosednjih hiš, so stopili pritajeni koraki negotovosti in razumevanja. Kot tedaj, ko sem moral v zapor, med vojno in sedaj, ko se me je oklenila bolezen. Čutim, kako vsi na tem dvorišču in na sosednjih dvoriščih, pritajeno pridržujejo dih, ko me ogovarjajo, kako upajo z menoj, da se bo bolezen vendarle ustavila. Povezani smo tako kot vselej, upamo

skupaj in vemo, da pravzaprav ni pomoči. Morda vedo to oni bolje kot jaz. Morda meni zdravniki niso povedali vsega, ženi so povedali in otrokom. Meni niso hoteli povedati. Jaz kljub temu vem, kako je z menoj. Povedal sem ženi, da imam prav tako bolezen kot jo je imel moj prijatelj iz sosednje hiše. Razpadel je pri živem telesu. Ostal je brez črevesja. Umrl je v mukah. Te muke čakajo tudi mene. Tudi živel je v mukah. Od tistega udarca, ki ga je dobil po glavi. Tedaj je bil star dvajset let. Pridrli so v gostilno in napadli njegovo omizje. Dobil je udarec po glavi. Otek-lina je splahnela. Toda kak teden pozneje, ko smo se vračali neke nedelje z izleta, me je poprosil naj mu dam roko. Ne povej drugim, je dejal. Mislim, da ne vidim dobro. Potem je presedel vse življenje pred hišo, s črnimi očali je imel zastarte oči. Nikoli več ni videl svojega morja. Vendar je sedel pred hišo in strmел na morje, dneve, mesece, leta, desetletja. Ni govoril o svoji slepoti. Bil je vedno dobro razpo-ložen. In vse življenje je strmел z mrtvimi očmi na morje. In potem je mesece umiral v najtežjih mukah. Zdržal je zato, ker se je njegova bolečina porazdelila po vseh ljudeh, ki žive na dvoriščih hiš naslonjenih drug na drugega tako kot ljudje. Tisti, ki ga je udaril še vedno živi. Tedaj, ob koncu vojne bi morali poskrbeti za njega, da bi dobil svoje. Živi z mirno vestjo? Ali ga morda muči vest. In sosed slepega moža. Koliko let je preživel v konfinaciji v neki daljni vasi na jugu dežele. Spoznal je preproste ljudi v neznani vasi. Niso ga sprejeli s sovraštvom. V prepro-stih ljudeh morda ni sovraštva. Kot ni sovraštva v možu od sestre, ki so mu v ječi upognili hrbtenico. Kot ni sovraštva v sestrah, ki so morale po svetu. Vendar so vsi ostali z mislimi na teh dvoriščih. Kot bi nas ukleli ti pogledi na morje. Ta kamnit svet obrasel s trto. Te hiše, ki se tiščijo kot ljudje. Vedno smo bili vsi, skupaj, tisti ki so ostali na teh dvoriščih in tisti, ki žive v daljnih krajih. Odhajali so iz najlep-šega kraja na zemlji. Kjer vselej cveto rože, kjer se vedno težko prebiješ do doma, ker te hoče toliko ljudi pozdraviti in spregovoriti s teboj. Sprašujejo po tvojih domačih, po zdravju, po vremenu, in resnično sočustvujejo s tvojo bolečino. In poleg živih, ki še vedno žive tu, tiče za temi pročelji skromnih hiš spomini, daljni obrazi, še vedno prisotni pogledi in besede matere in očeta, bratov in sester, vseh bližjih in daljnih sorodnikov. Njihove sence so vklenjene v kamen, še vedno so prisotne besede, ki so krožile po dvoriščih, številne šale in srečanja in pomeni in odenki, ki so enaki po svojem pomenu samo tukaj. Spremene se, če se zgode v drugem kraju, izven teh dvorišč, izven odseva svetnika in odmeva koles vlaka, brez svetilk na morju. Oni so naprej obdelovali zemljo in čutili njen glas, ki se je vračal v od-mev njihovih misli. Bili so čuvarji te zemlje in tega morja. In ta zemlja in to morje sta bila prav tako pomembna kot oni sami, kot njihov znoj in nepremičen pogled, ki je vodil v senco alg ali v globino kamna na pobočju. Odlučil je plast zemlje in se nato dotaknil težkih, vlaknatih in zbitih kamnov za hišo. Odlagal jih je plast za plastjo in obstal pri drobcih skladnega mozaika. Morda je nekoč ta tlak vodil v kuhinjo, kjer je stalo odprto ognjišče. V dimnik se je lovil glas burje in prinašal s seboj dušeče glasove. Bili so glasovi daljnih besed in praznikov, daljnega smeha in glasov. Iz kuhinje je stopil v shojene kamne veže in uprl pogled na morje. Zdelo se mu je, da se je dotaknil skritega značaja preteklih stoletij, ki so odzvanjala z močjo kamnitih molkov in je od njih preostal le droben, skladen mozaik. To življenje pa je lahko mnogo več kot ostanki mozaika v skali. Mozaik je samo sled v preteklost. Najvažnejše se ponavlja v ljudeh. To daješ naprej. To je zapisano v ljudeh, ki žive v hribu nad morjem. Postali smo nehote čuvarji lepote, ki jo mo-ramo predati naprej. Moč prepričanja in zaupanja, da ni vse prazno, da ni vse zaman, da smo preživel našo življenje in zapustili sled v ljudeh ob nas. Kolikokrat bi že lahko umrl, kolikokrat bi lahko docela obupal. Nikoli nisem prenehal ceniti

življenja. Kaplje vina iz vinograda za hišo, rezino pršuta ali košček nasoljene ribe, požirek, ki ga popiješ v družbi prijateljev. Važno je, da so to resnični prijatelji, važno je da veš, da te doma čaka žena, važno je da veš, da ne bo nihče vdrl v tvojo kuhinjo in brskal po tvojih stvarih, važno je, da veš, da jih ne boš dobil z bikovko po glavi, če boš mislil po svoje, važno je da veš, da tu nisi sam. Brazgotine, ki jih povzročijo bombe, te je lahko popraviti. Izbrisati je mogoče leta ječe. Ni pa mogoče izbrisati krivic, ki smo jih morali pretrpeti. Morda so nas tudi krivice povezovale. Zaradi krivic smo bili kot en človek kot ena misel, smo ostali še vedno tisto, kar v resnici smo. Krivice so nas spodbujale, da smo se obrnili drug k drugemu. Ker smo se našli, smo se obdržali.

Tudi tedaj, ko se je iztekala zadnja vojna. Malokatera hiša je ostala nedotaknjena. Granate so načele njihova pročelja. Razpoke in udrtine so razpotegnjene pod ličnim, pisanim ometom. Spodaj, pod velbi je bilo skladišče municije. V zadnjem hipu smo preprečili, da ga Nemci niso pognali v zrak. Tudi iz obokov mostu smo pobrali municijo. Preko hiš se v strmem letu poganjajo letala. Iščejo cilje v hišah, kjer so se ustavili Nemci. Napadajo ladje v zalivu. Torpedovka se je ustavila blizu kraja, kjer smo tekmovali s čolni. Usmerila je svoje topove proti hišam na pobočju. V bunkerju za hišo leže ranjenci. S prestreljenimi trebuh in nogami. Čakajo, kdaj bo zgrmel v zrak skladišče razstreliva in velbi. V zatišju med bojem je stopil na domače dvorišče. Prišel je s puško na rami. Na kapi je imel prišito zvezdo. Zopet je stopil iz vinograda, se objel z materjo in ženo. V zraku so zopet zaplale eksplozije. Nekje so se s treskom odprla vrata. Nekje se je sesulo ostrešje. Granata je zadela domačo hišo. Za vselej je zaznamovala pročelje. Drobci so poškopili liste drevesa in ranili trto. Pritajili so se v bunkerju, kjer je za ranami umiral mlad borec. Ostal je brez spodnjega dela telesa, prerezan in nemočen. Umrl je, ko je vojna v Evropi že prenehala. Prisluškovali so njenim zadnjim sledovom, ki so se zarisali v omet in so kot potres stresala temelje pobočja, kadar so se iz ladje ob obali oglasili strelji. Izza vrha hriba se je oglasil glas letalskih motorjev in močan odmev eksplozij. Nato se je glas letalskega motorja oddaljil v zaliv. Ladja se je v nekaj sunkih potopila. Zavladala je tišina in nato so odmevali samo še osamljeni strelji iz pušk. Bilo je konec neke bitke, ki je trajala desetletja. Svoboda se je končno približala z velikimi koraki. Zver je bila premagana. Zver, ki je trgala ljudi in jim zadajala rane. Bil je pričetek maja in mesto je bilo v razvalinah. V pristanišču so ležale potopljene ladje in razbiti žerjavi. Nemci v zgradbi sodišča, na mestni trdnjavi in na Opčinah so bili razbiti.

Premikal se je v odmevu strellov. Njegov glas ga je še vedno spremljal. Bili so prisotni in večni. Kot besede sodnika, ki je spregovoril obsodbo kot udarci, ki ostanejo neizbrisni. Po telesu je prešel drget in skušal je upogniti dlan. Rahlo se je dvignil. Bil je lahek in kot brez teže in v telo se je zarezala bolečina. Zasidrana je bila v trebuhu in razjedala je zadnji del črevesja. Bolečino je preglasil odmev krogl. Padel je zadet v trebuh in pred očmi so se zamajala drevesa. Ali je bila krogla. Ali se je bolečina rodila drugače. Razrasla se je kot odmev preteklih dni. Ne moreš se ji izogniti. Roke ledene in noge postanejo koščene. Kot bi se na cvetje dvorišča in teras pričel spuščati mrak. Sonce se je spustilo na gladino, bilo je brez toplote kot pobarvan kos papirja, kot hladen kos železa. Nato je krivil železno ploščo, izoblikoval jo je s podaljški, ki so bili kot prsti pajka. Nato je poganjke zaokrožil v majhno sonce in na žarke privaril živali, ki so znamenje horoskopa. Žarek toplote je švigal iz jeklene cevi in železna plošča je postala majhno žareče sonce. Žar je polagoma izginjal in preostala je podoba iz lepih železnih ročk, s katerimi je zaprl prehod za hišo. Nato je odstranil kamnito stopnišče za hišo in napravil

vdrtino v zadnji steni. Odmetal je plast zemlje in nametanega kamenja, ter naletel na mozaik. Nato se je zagrizel v živo skalo. Drobil jo je s težko jekleno konico. In kamnito steno so pričeli stresati udarci. Sestavil je pisan mozaik. Drobce ribe in okras listov ob morju, listov uklenjenih v morske globine skalnega pobočja. Ždeli so pod kamnitim sklado davnih časov in nato so se pridružili steni ob železnih vratih v katera je vkoval žareče sonce. Sonce je preživelo tisočletja, tako kot mozaik in kot kamniti breg, ki je postajal vse bolj tršat in žilav. Gledal je globino pobočja z očmi prednikov in srkal hlad globine. Potopil se je v čas, v katerem so se premikala okostja potopljenih ladij, so rastle pomoli pristanišč in se udajali pod drobci udarcev. Stal je poleg, ko so dvigali okostja z ladje, katero je zadelo letalo. Bila so bela in lebdeča, rahlo valujoča in mehka. Ladja je razpadala v mulju. Zatrpane so jo odplake iz bližnjih kanalov. Na njo so se nalagale sence dihanja morja. Ostala je prikrita v temi globin, dokler ni na njo stopila noga potapljača. S cevjo so posrkali mulj in odprli vrata v podpalubje. Samo okostja so strmela v potapljača. In dalje pepel. Pepel morja in ljudi. Pepel znanih in neznanih ljudi, ki so izginili v dimu krematorija. Čas je razpadel kot odtiski mulja v temni vodi globin. Ladja in pepel in mozaik in kamni so bili le drobci daljav. On sam je stal sredi njih kot preblisk, ko so se v težki vodi zraka gibale ladje, so brzeli mimo njega ljudje in drobci skal. Nasmihal se jim je in jih skušal ogovoriti. Brzeli so mimo njega s težko gotovostjo in se zrcalili kot utrinki najglobljih zvezd. Govorili so mu in skušal se jih je dotakniti, pa so ga puščali samega. Bil je zaprt. In bil je v vojni. In vrnil se je na to kamnito pobočje, oroseno s cvetjem. Na kapi je imel prišito zvezdo. Rodila sta se mu sin in hčerka. In potem je pričel prodirati v globino pobočja. Obokal je rov in v njem napravil hladno klet. Za hip je zastal, ko je prišel do mozaika in je preletel stoletja, ki so ga ločila od roke, katera je položila mozaik na tisto mesto. Uredil je hišo in dvorišče in podaljšal ploščad. Napeljal je zemljo in zasadil cvetje. Trta se je razrastla. Cipresa je postala temnejša. Nad obokan vhod v klet je odtisnil roko, ki je oblikovala železno sonce in prodrla in globino hriba in popravila pročelje in navozila zemljo za cvetje. Odtisnil jo je v kamnito ploščo in jo vzdikal nad lesena, z železom okovana vrata. Težko, delavsko roko. In sedel je pred hišo. In hodil v vinograd in v kantino. Okušal je kaplje domačega vina. In nato je prišla bolečina, bolečina v globini črevesja, da je najslajše vino izgubljalo okus. Ostajal je vedno dalj časa sam z bolečino in zaplaval v eter operacije. In vrnil se je na pobočje in nato je bolečina ostala. In v presledkih bolečine je ležal na ležalniku ter zrl na morje.

Ni več slišal svojih besed.

Ostajal je v veži pod stopnicami, ki ga je s hladom varovala pred šumi, kateri so ga utrujali. Vse redkeje je odhajal na teraso in zrl v odblesk električne peči, ki se je skoro dotikala izžetih nog. Razpiral je oči in podajal roko obiskovalcem. Prihajali so od blizu in daleč. Vračali so se vedno pogosteje. In po teh obiskih, ki so mu bili dobrodošli, je meril preostanek življenja. Pomagali so odganjati bolečino. Včasih pa je bil rad sam z bolečino. S senco preteklih dogodkov. Z lastno močjo se je spopadel z bolečino in ni pustil, da ga premaga. V teh urah življenja je ostajal trden, saj ga je razbiral v vseh odtenkih, tako kot je razbiral morje.

— Pripravila ti bom kaj lahkega, je dejala žena.

Tedaj je prvič izbruhnil. Vse je brez okusa. Kar použijem. Tudi najboljše vino je izgubilo okus. Vse kar sem imel rad.

— Ne govori tako. Po prvi operaciji, si bil dolgo dober.

— Vzemi tableto. Pomiril se boš.

— Nič ne pomaga. Ne tablete. Ne zdravila. Ne operacije.

— Predolgo.

— Ne govori tako, prosim te. Zaradi nas. Radi vidimo, da si med nami. In trpljenja je veliko vrst. Pomisli na ranjenega partizana, ki je ležal v bunkerju za hišo.

— Tistega s prestreljenim trebuhom. Pri njemu se ni vleklo nekaj let. Kvečjemu nekaj ur. In tedaj je bila vojna.

— Nismo imeli zdravil. Ničesar.

— Takrat je bila vojna.

— Če bi obupali, ne bi preživali. Tudi mi bi lahko umrli. Slučajno je zadelo njega. Tako sva imela lahko otroke. Imela sva marsikaj, kar sva si želela. Kar si želel tedaj, ko si bil v ječi.

— Oprosti.

Napotil se je po dvorišču proti cesti. Stopal je po klancu navzdol proti obokom viadukta in prišel do vhoda na pokopališče. Skozi obokana železna vrata je stopal proti materinemu grobu. Popravil je šopek v vazi in postal pred sliko vdolano v kamnito ploščo. Zadaž za kapelico je bil očetov grob. Potem ko so očeta prekopali, so grob uporabili za nekoga drugega. Bilo mu je žal, da oče in mati ne ležita v skupnem grobu. Od kapelice se je lepo videlo pobočje in njihova hiša za strehami ob pokopališču nekako na sredi pobočja. Oknice in vinograd in latniki. Med grobovi so hodili njegovi znanci in ga pozdravljali. Tiho so se priklanjali drug drugemu in potem se je napotil k avtobusni postaji. Tam je srečal sestro. Prišla je na obisk.

— Rože nesem na materin grob, je dejala. — Potem sem te hotela obiskati.

— Kdaj si pripotovala?

— Danes dopoldan.

— Je doma vse v redu?

— Da! In ti?

— Danes grem v mesto. Toliko časa že nisem bil v mestu.

— Se dobro počutiš? Naj grem s teboj?

— Ne. Želim se peljati sam. Že dolgo nisem bil v mestu. Vidimo se doma. Kmalu se bom vrnil!

Odšla je proti vratom pokopališča.

Bila je njegova najstarejša sestra. Velikokrat sta hodila po isti cesti ob pokopališču proti morju. Tu, poleg avtobusne postaje, sta hodila nekoč k morju. Onkraj železne rešetke, kjer je sedaj nekakšen klub ali privatno kopališče, je bila odprta plaža belega peska. Iz hiše na pobočju so otroci v nekaj minutah pritekli k morju in se pognali v valove. Sem sta prihajala s sestro, ko je bil še majhen. Igral se je v večji vodni kotanji ob robu valov, ki so neutrudno spodnašali pesek. Od blizu je bila voda vsa živa in vabljiva kot krotka, udomačena živalca. V kotanjo je spustil majhen lesen čolnič in zabredel v plitvo vodo. Zmočil si boš oblekco, je dejala sestra. Ni je hotel poslušati. Odnesele je čolnič na rob valov, ki so se kotalili po oblih, gladkih kamnih. Čolnič so valovi odnašali k bregu, da je nasedal na kamnih. Iznenada mu je večji val oblil noge in potegnil čolnič s seboj, da se je v trenutku znašel daleč od obale. Zabredel je za njim v globljo vodo. Valovi so mu spodnašali tla pod nogami. Segal je z roko za čolničem, ki ga je morje odnašalo s seboj. Ni vedel, kdaj je izgubil tla pod nogami in pričel je otepati z rokama. Tedaj je sestra planila za njim.

Nasmehnil se je, ko so ob oknu avtobusa brzele pregrade, ki so ločile cesto od morja. Železniški tiri in skladišča. Most čez katerega zapelje vlak na postajo. Odcep ceste, v njihov sosednji kraj onkraj hriba. Trgovine. Reklame. Vrste dreves ob železni ograji. Drevored pred železniško postajo. In dalje pristanišče. Grad in glavna

ulica. In nova poslopja in množica ljudi in vozil. Množica neznanih obrazov, elegantnih ljudi, ki so se pričeli stapljati v vedno bolj brezoblično množico. Strmel je v nova nadstropja, v naselja stolpnic, v katera se priseljujejo ljudje iz vse države. In odhajajo iz njihovega kraja. Iščejo si stanovanje v teh novih naseljih, kjer se človek izgublja v bleščečih zlikanih predmetih, ploščah in stikalih. Kraj se spreminja in ljudje se spreminjajo. Ljudem mnogo pomeni uspeh. Bleščeči avtomobili. Nova stanovanja. Kupujejo, kar jim svetujejo reklame. Radi se izbrano oblačijo. Za lepe stvari so pripravljeni pozabiti celo svoj jezik in svoje srce. Prijetno je imeti lepe stvari, vendar to ni najvažnejše v življenju. Za lepe stvari so se prodali tisti, ki so nas zapirali. Pahnili so svet na rob uničenja. In še vedno ga pehajo. Pehajo ga zato, ker jim pomenijo stvari več kot ljudje. Vendar stvari propadejo, se obrabijo in izginejo za vselej. Če je kaj resničnega v ljudeh, tisto ostane. Stožilo se mu je po ljudeh iz hriba in postajal je vedno bolj utrujen.

Upijal je podobo mesta in ni več razmišljal. Kljub vsemu je bil rad med ljudmi. Brzel po mestnih ulicah in srkal njegov utrip. Pisane, ljubke izložbe. Ljudje, ki kupujejo in prodajajo. Množice pred železniško postajo. Ves pisani vrvež, ki zamoti človeka. Restavracije in gostilnice. Ves pisani svet steklenih izložb in krhkih nežnih stvari, pisanih kioskov in bogatih pročelij, kjer se komaj opazi nebo in je morje daleč.

Tu izpred domače hiše, pa se opazi vsak premik vetra in valov. Sonce se počasi spušča proti megleni kopreni oblakov, ki se kot zastor razgrinja nad morjem in briše obzorje. Pobočja se je dotaknil veter in sonce je izgubilo lesk, da je prenehalo greti otrple ude. Modrina neba je pričela polagoma bledeti in modrikast ton morja se je sprevrgel v sivino, ki so jo pričele kodrati igrive belkaste pene.

— Pridi v hišo, je dejala žena. — Prehladno je, da bi ostal lahko zunaj.

In vreme se bo še poslabšalo, je pomislil. Bogve, kdaj bo znova posijalo sonce.

— Zakurila sem v kuhinji.

Sedel je za mizo poleg štedilnika. Naslonil se je na mizo in onkraj steklenih kuhinjskih vrat strmel v del dvorišča, izza katerega so se poganjale sivkaste brazde valov. Rože na robu balkona so se upogibale v vetru in po valovih so završali sunki vetra. Pojavljali so se kot temne proge v različnih delih zaliva, kjer so vršeli preko gladine.

— Gotovo bo trajalo nekaj dni, je dejala žena. Postavila je pred njega zdraviila.

— Nekaj boš pojedel. Potem ti bom postlala pod stopnicami. Počivati moraš. Vse dopoldne si ležal na terasi.

— Kdaj bom dobil injekcijo?

— Ti je tako slabo? Sedaj boš vzel tableto. Injekcijo dobiš zvečer. Da boš lahko spal.

Pred njim so bili zbrani vsi obrazi. Pred prozornim steklom vrat, ki so vodila na dvorišče, so vstopali drug za drugim. Onkraj vrat je temnelo morje. Slišal je njegov glas kot bi se iznenada znašel sred valov. Valovi so preglasili strele in besede. Nad valovi so končno obstali. Videl je, da ženina nečakinja joka. Bila je podobna njegovi ženi. Imela je njene poteze in njene lase. Bila je še zelo mlada. Bilo mu je, kot da ni več tu, da so vsi odšli in da so ga pospremili na dolgo pot. Ona pa sedi na stolu in joka. Potem jo je videl kako sloni ob vratih kapelice in si briše solze.

Morje je povsem potemnelo in iz neba je pršel droben dež, ki se je ob dotiku z zemljo spreminjal v led. Trte in ceste in skale in poti so bile obložene s tanko plastjo ledu. Sunki burje so podili ogromne valove k obali in ob pomolih so se dvigali pravcati slapovi. V vetru so se upognile ciprese na pokopališču. Ob vratih kapele je slonela nečakinja in jokala. Obdajali so jo pogrebci v črnih oblačilih. Okoli

njih so se zgrinjali ljudje belih obrazov. Žena je slonela ob krsti in mu zrla v obraz. Poleg sta stala sin in hčerka, vnukinja in vnuk. V senci temnih oblačil so se ga dotikali žalostni pogledi sester in prosojni dekliški obrazi. Neme sence tovarišev, ki bodo nosili krsto, so se poslavljalje od njega. Tudi venci in živo cvetje v vazah se je navzemalo ledenega leska senc kapelice. Vzravnani in zazrti v svoje misli, so poslušali besede tovariša, ki mu je spregovoril v slovo. Po kapeli se je razlegel molk spoštovanja. Premaknili so se h grobu. Poslušal je besede, ki so mu bile namenjene ob odprtem grobu. Sprejel ga je molk, kateremu se je nezavedno približeval vse življenje, dokler ga ni sprejel hlad mraka v lebdečem sunku zime, ki je upogibal ciprese in jih ovijal v led. Led je ovil njegovo bolečino kot bi ovil trdno čvrsto drevo ali močno skalo na kateri je slonelo pobočje. Vijaki so ovili pokrov krste in poslednjič so se ga dotaknile roke njegovih najbližjih. Nato je zavladal molk. Veter, ki je ovijal ljudi in utihnil. Razbijal je besede in padajoče grude zemlje. Krsta ovita z zastavo, ki ima barvo rdečih nageljnov in barvo krvi je kot ladja zaplala v zemljo. Za človekom ostane sled njegovih dejanj. Sled, ki preide v bele obraze v črnini in v njihove misli. Razšli se bodo in odšli na svoje domove in spregovorili o njem. Utrip sveč in šepet. In stisk rok in pozdravi. In najbližji stopajo k grobu in se poslavljaajo. Mrežna prevleka obraza in vonj po cvetju. In pergamentni ton kože in negibno morje. V daljavi je na majhnem rtiču grad. Gledal ga je iz dvorišča kot belo pego morja. Bilo je zatišje jeseni. Iz zidov so padali listi divje trte. Krvavi in nemi so se nalagali po poteh, pod oleandri in negovanimi grmički. Voda pod gradom je negibna. Povsod tišina. Hodi po nemih listih divje trte in iz njih ni šumečega glasu. Prekrivajo jih drobci zemlje. Na zemljo padajo cvetovi. Po vrvi se spušča krsta v globino in se končno dotakne steptane, kamnite zemlje. Vsi odhajajo k nje-mu domov. Žena spregovori o njegovi bolečini. O prvi, drugi operaciji. O bolnišnici. O večerih, ko je dobival injekcije proti bolečinam. Koža na roki je prebodena. Vse telo je imel izsušeno. Govore o tem, da je prenašal bolečino in da ni zaslužil tolikšnega trpljenja. Nekdo pripomni, da se ni vredno toliko mučiti v življenju. — Hudo je bilo, pravi žena, — za njega in za nas. Sedaj je rešen. — Bil je pošten človek, pravi sestra. — Delal in živel je pošteno. Zato je prenesel bolečino.

— Se dobro počutiš, ga je vprašala žena in mu popravila blazino pod glavo.

Bolečina je pretrgala telo, da se je rahlo napel na aluminijastem ležalniku. Predmeti ob njem so postali trdi in težki in glasovi morja so se oddaljili. Vsi izhodi v prehodu pod stopniščem so postali iznenada zaprti. Ostal je sam s svojo bolečino, ki je premagala zdravila, katera je pravkar popil. Telo so prebadali krči in oči so postajale jeklene. Zvečer je prišla bolniška sestra. Dobil je injekcijo morfija in bolečina je popustila. Dotaknil se je koščenih, izžetih rok in si z rahlo kretnjo obšel obraz. Na njem so se tiho nabirale ledene kaplje.

Črtomir Šinkovec

Janičar

*Naš fant, Nedeljko Golob,
postal je janičar Natale Colombo,
kraške matere prekleti sin.*

*Podil se po kraških vaseh je s fašisti,
z bodalom, puško in bombo
lovil vse tiste na črni listi.*

*In besni Natale Colombo
po Etiopiji je streljal in klal,
po Španiji hodil do laktov krvav;*

*po Grčiji divjal kot stekla zver,
v Jugoslaviji na poletni večer
pal je na razcveteno bombo.*

*Odtlej nebogljen Natale Colombo,
slep je, brez rok — invalid,
čedalje bolj samega sebe sit,*

*čedalje bolj svetopisemski Job,
zapuščen na lastnem gnojišču,
čedalje bolj Nedeljko Golob —*

kraške matere prekleti sin!

Tone Kebe

Podoba notranjske partizanske družine

Ta zapis naj osvetli življenje siromašne Brožičeve družine z Rakeka, ki je v usodnih trenutkih, v letih 1941 — 1945, vedela, kje je njeno mesto.

Mnogo je družin, ki so v preteklosti okusile tegobe siromašnega življenja, ne da bi se takega stanja dodobra zavedale. Mislile so, da tako mora biti, zato so vdano prenašale bremena krivične in izkoriščevalske družbe. Tudi Bombačeva, po domače Lakotova družina z Rakeka, v tem pogledu ni bila izjema.

Ob koncu prejšnjega stoletja se je v družini Jakoba Bombača, poznanega kmeta »z vasi« na Rakeku, rodila Neža kot zadnji otrok. Že sedemletni ji je umrla mati. Ker si je bil oče Jakob v mladosti prigaral nekoliko zemlje, so na njej revno živeli, za vse pa kmetija ni dajala dovolj kruha. Zato je sin France odšel v Ameriko, da bi z zaslužkom pripomogel k boljšim razmeram. Vrnil se je po prvi svetovni vojni, da bi prevzel posestvo, ki je bilo obremenjeno z davki in dolgovi. Pri hiši je manjkala mlada moč, kajti stari Jakob je bil docela onemogel. Izgovoril si je »kot«, a ga ni dolgo užival, kajti posestvo je bilo prodano na dražbi. Potem se je priselil k hčeri Mici, ki je bila poročena v Cerknici. Tu je tudi umrl. Od doma je kmalu odšla tudi hči Neža.

Zanjo se je že v mladosti začelo trdo življenje. Leta 1918 je rodila sina Franca in potem v letu 1924 še hči Tilko. Z obema otrokoma se je podala v svet čez mejo, v Postojno. Z malo dote in s pridnima rokama si je tam, za kasarnami, kupila majhno barako, kjer je stanovala z dvema nedoletnima otrokoma. Precej časa je bila zaposlena v kuhinji gostilne Burgar, hodila pa je tudi na priložnostna dela. V tem času se je spoznala in poročila z Jožetom Brožičem, delavcem iz okolice Ilirske Bistrice. Socialno stanje družine pa se ni izboljšalo. S poroko se namreč Neža Bombač ni rešila nenehnih skrbi za preživljanje družine, zlasti še po rojstvu sina Milka v letu 1927 in Andreja v letu 1929. Mož Jožef je vsebolj zapadal v osebne zagate in potrlost, iz katere ni našel izhoda. Zraven tega pa ga je še pestila in ugonabljal revščina, ki se je ni mogel otresti. Odhajal je na začasna dela in se vračal brez prebite pare. Vsakokrat pa je družina dobila novega člana. V letu 1931 se je rodila hči Anica in leta 1934 še sin Toni.

*

Tako je mati Neža, ob nebogljeni podpori svojega moža nosila vse breme za preživljanje številne družine. Ob vsem delu pa je vedno našla čas za pošteno vzgojo svojih otrok. Oboje ji je uspelo, čeprav za ceno velikega pomanjkanja. Otroke je od malega navajala na delo in na samostojnost, na poštenost in jih

vzgojila v domoljubne ljudi. Prav zaradi raznarodovalne politike pod fašizmom in zaradi težkih socialnih razmer se je iz Postojne vrnila v Jugoslavijo prav tedaj, ko so bila preganjanja Slovencev na vrhuncu. Najprej se je umaknila na Rakek, zatem pa se je z otroki naselila pri starejši sestri Mici v Cerknici, ki je ovdovela živela v majhni bajti.

V letu 1930 so se Brožičevi naselili v Cerknici. Tako siromašno družino lahko približe spoznamo. Prebivališče so dobili v majhni sobi, v katero je bilo moč priti skozi ozek zakajen hodnik. V prvi, nekoliko večji izbi, je spala in živela teta Mica, v manjši, sedem do osem članov Nežine družine. Mica je kuhala v kmečki peči, ki se je kurila s hodnika, dim pa je pretežno uhajal skozi ozek hodnik in nizko obokana vrata na plano. Poleti so tudi Brožičevi kuhali v kotu hodnika, zato je bila zadimljenost še večja. Tako teta Mica kot Neža so imeli čestokrat od saj počrnele obleke in obraze. Pozimi so Brožičevi svojo kamro ogrevali z majhno železno pečico, ki je služila za gretje in kuho. Tako sta dim in para napolnjevala spalni prostor obilne družine. Za spanje pod takimi pogoji ni bilo mesta za vse, zato sta morala Franc in Milko po navadi spati na podstrešju. Pod slamnato streho sta nanesla nekaj slame, nanjo pa sta položila plevnico. Ostre resine plev in piš mrzle burje, ki je pozimi pronicala skozi reže lesenega opaža, so dostikrat prikrajšale oba za količkaj udoben spanec. Drug k drugemu sta se prižemala, da ju ni zeblo in tako sta si krajšala noči.

Tako je Neža Brožič s svojimi otroki nadaljevala težko pot na »mali gasi« v Cerknici, na klanecu siromašnih kmetov. S slamo krite hiše, ob prašni cesti, ki je ponekod segala do vrat, so bili zunanji znaki te trške ulice. Med njimi je še posebno izstopala Lakotna hiša, kjer so tedaj stanovali Brožičevi. Nasproti hiše, iz katere se je stalno valil dim, je bila kamnita škarpa, nad njo pa vodno korito, kjer so kmetje napajali živino. Edino z vodo so bili obdarovani v izobilju, kajti trški vodovod je bil blizu, tako rekoč čez cesto. Ob koritu je stal star preperel lesen drog in na njem ostanki železja, ki je spominjalo na staro trško svetilko. Ta je dajala svetlobo, še preden je Cerknica dobila lastno elektrarno. Tedaj so bili že zdavnaj utihnile besede trškega nočnega čuvaja in prižigalca luči, Najdenovega Jurija, ki je s helebardo v roki napovedoval ure in varoval trške hiše pred požarom. Že mnogo prej je legel na pokopališče pri Sv. Janezu. Marsikaj se je do tedaj spremenilo, beda pa je pestila naprej...

Prav v letih velike gospodarske krize je mati Neža, s kopico mladoletnih otrok, merila svoje moči v boju za osnovni obstanek. Mati je poskusila vse, kot dninarica pri kmetih, kot perica, vsepovsod, da bi otroci ne bili lačni. Toda vselej ni uspela. Veliko lakote je bilo v njeni hiši, pa tudi zatajevanj. Marsikje bi bila postavljena poštenost na tehtnico, pri Brožičevih pa so v tem pogledu lahko hodili z zravnano glavo. Raje so prosili dobrosrčne ljudi, da so ohranili dobro ime. V očeh sosedsstva so bili cenjeni kot poštenjaki in so uživali spoštovanje. Dostikrat so z dovoljenjem kmetov repkali po njivah, da so si preskrbeli kakšen kilogram krompirja. Težka je bila ta mladost. Siromaštvo in boj za obstanek pa jih je kalil v zrele ljudi. Mnogo lepega otroštva je šlo mimo njih, bili so mladi brez prave mladosti, samorastniki s klenimi in treznimi pogledi na svet. Nikoli si niso delali nepotrebnih prividov, če ni zmozel eden, je uspel drugi.

Poleg matere Neže je v družini največ pomenil prvorojenec Franc, ki je bil mlajšim bratom in sestrama nekaj krušni oče, zato ni čudno, da uživa v očeh vseh veliko spoštovanje. Brat Milko mu je napisal celo pesmico: »Brat, oče in učitelj«. Med drugim je napisal:

*Obraz slaboten — mlad.
Šibka, a poštena roka
je pritisnila neštetokrat
na kljuke tujih vrat.*

*Iz grla s tenkim glasom
je pritajeno ušlo
kot blagovžno harfe pesem:
saj vidite, da lačni smo —
za nje, za malo deco prosim...*

Franc je tvegala marsikaj, da bi svojo mater razbremenil gmotnih težav. Ko še ni bil star 15 let, se je zaposlil v tovarni Premrov v Martinjaku. Ker je bil za

»Mala gasa« v Cerknici, ulica siromašnih kmetov

svoja leta bolj šibak, je z lažnimi podatki pretental delodajalca, da ga je vzel na delo. Za dinar, dva, je vodil od kmetov živino k mesarjem, velikokrat je tolkel kamen na Kamni gorici, kjer je zlasti pozimi na odprtem hribu občutil »zobe« mrzle burje, hodil je čez mejo, da bi zaslužil kakšno liro, prosil je kmete za kilogram poljskih pridelkov, da bi pomagal napolniti lačna usta. Pri vsem tem pa je bil zmeraj vedro razpoložen. Vedno je imel polno načrtov. Zelel ji biti pilot, mornar, topničar, častnik... Znal je navduševati svoje vrstnike z načrti in izvirnimi zamisli, kljub bedi in neizhodnosti iz težkega položaja. Poln vere in upanja je nekega dne uspel.

*

Že od mladega se je navduševal za vojaški poklic. Njegov praded je od nekod v prejšnjem stoletju prinesel domov turški meč, handžar imenovan. Franc ve povedati, da se je boril s Turki v Bosni. Pogled na meč in vojaške vaje tostran in onstran meje so ga za vojsko še bolj navdušile. In prvi korak je bil tu. 29. aprila 1936 je dobil pismo, da je sprejet v pehotno podoficirsko šolo. Prebral ga je večkrat, saj ni verjel da je to res. Vedel je, da je služenje vojske v stari Jugoslaviji težko, a bal se ga ni. Težje kot doma mu ne more biti. Zelel je sicer postati topničar, toda kljub temu se je z veseljem vpisal. Po srečnem naključju pa je bil kmalu prešolan v topniško šolo in jo uspešno končal s činom podnarednika. Po napredovanju v čin narednika pa se je trudil, da bi postal oficir. Tik pred zlomom stare Jugoslavije je opravil tehnični del oficirske šole elektrostrojne stroke. Mladostni sen se mu je skoraj že tedaj uresničil, a propad bivše jugoslovanske vojske mu je namero preprečil.

Vojna ga je dohitela v Dženovičih pri Boki Kotorski, kjer sta bila v službi skupaj s podoficirjem Dušanom Zorcem (padel v NOV) z Rakeka. Takoj po zlomu sta razbila skladišče orožja in odnesla težki mitraljez s strelivom vred. Odšla sta na vrh hriba in od tam obstreljevala nemške štuke, ki so bombardirale mesto Tivat. Z dokaj preciznim streljanjem sta sestrelila eno letalo, ki je treščilo na tla. Nemci so ugotovili, da streljata, zato so v njuno bližino odvrgli nekaj bomb in Franc je

bil lažje ranjen. 18. aprila 1941 ga je poklicalo poveljstvo in ga postavilo za komandirja mobilne baterije. Vojakom je takoj izdal povelje, naj znosijo v trdnjavo »kulo Arza« slamo in jo zažgejo, kajti italijanski okupatorji so bili že v Boki Kotorski. Kula je že gorela, višje poveljstvo pa je požig prepovedalo. Ogenj so morali pogasiti zaradi izdajstva, ki je bilo prisotno v vseh vrhovih stare vojske. Tako so sovražniki zasedli važno trdnjavo. Franc je doživel ob tem še eno razočaranje več. Vojska je bila tedaj že v popolnem razsulu in vsak se je umikal kakor je vedel in znal.

Francu je uspelo najti civilno obleko in brez težav se je z rednimi prevoznimi sredstvi pripeljal na Rakek 29. aprila 1941, kjer so Brožičevi tedaj stanovali.

*

V letih 1930 — 1939 so Brožičevi v Cerknici preživljali težke čase tudi potem, ko je sin Franc odšel v vojsko. Mati Neža je hodila na priložnostna dela, mali otroci pa so morali včasih tudi prosjačiti, da so dobili grizljaj hrane. Tilka je morala kuhati in skrbeti za varstvo mlajših štirih, čeprav je komaj začela hoditi v šolo. Mati je hodila čez mejo s težko obloženimi nahrbtniki in prenašala dovoljeno blago, ki pa ni dajalo dovolj zaslužka. Z one strani meje je prinašala tudi sadje, ki so ga otroci po pol kilograma in še manj raznašali po bolj imovitih hišah, da so iztržili nekaj denarja. Oprijemali so se vseh možnosti, da so skromno živeli.

Leta 1939 so se Brožičevi preselili na Rakek v majhno hišo, ki so jo kupili s prigranami prihranki, z ostanki od dote in s prihranjenim denarjem, ki ga je pošiljal Franc. Družini je uspelo dobiti dolgo pričakovane prostore, ki so zadostili najskromnejšim človeškim zahtevam. Vsi so jih bili zelo veseli. Potem je mati Neža zaprosila dovoljenje za malo branjarijo, kjer se je skupaj z otroki lotevala tveganega posla, toda za ceno velikega prizadevanja vseh, je uspela, da ji branjarija ni propadla.

Nekega aprilskega dne jih je vznemirila vest, da sta Italija in Nemčija napadli Jugoslavijo. Čeprav so živeli prav na meji, ob Rupnikovi liniji, krvavega spopada niso doživeli.

*

Po nenapovedanem napadu na Jugoslavijo in bombardiranju Beograda, je bilo pričakovati spopadov tostran in onstran meje, toda do tega ni prišlo. Ob vsej meji do Hrvatske je bilo le nekaj manjših prask. Ljudje iz obmejnega območja so se trumoma umikali v zaledne vasi, nekaj kilometrov za tako imenovano Rupnikovo bojno črto. Italijansko vojaštvo se je sprva umaknilo nekaj kilometrov izza svojih vojaških utrd, kajti pričakovali so silovit napad z jugoslovanske strani. Napada s te strani pa ni bilo. Če je že bilo kod, je bilo na tem področju najbolj vidno izdajstvo v vrstah bivše jugoslovanske vojske. Nič čudnega, saj je sam Leon Rupnik, po katerem se je linija imenovala, globoko zagazil v vode izdajstva. V razočaranje Slovincem tostran, še bolj pa onstran meje, v aprilskih dneh ni bilo nobenega vojaškega odpora. Močne železobetonske utrdbe so onemele, vojaki, pretežno rezervisti pa so brez poveljstva nemočno postopali okrog njih. Med poveljstvi ni bilo nikakršne povezave. Kjer je bilo strelivo, ni bilo orožja, kjer je bilo orožje, ni bilo streliva. V nekaterih utrdbah pa je manjkalo obojega. Nad Rakekom in nad staro cesto je bilo polno utrdb s širokimi protitankovskimi jarki, z velikimi železobetonskimi jezdec in žičnimi pregradami in zaporami po cestah. Vse to pa ni služilo nikomur, ker ni bilo ljudi in organizirane vojske. Obrambni sistem je bil zato popolnoma ohromljen. Vojaki so lazili po Rakeku kakor omamljene čebele in se nacejali z vinom iz Rajčevive in iz drugih kleti. V bunkerje so hodili poležavat in spat. Po nekaj dneh čakanja so italijanske vojaške sile »zmagovito« vkorakale in zasedle ta obmejna naselja.

Prvo »veliko« dejanje laške vojske je bilo podiranje bronastega kipa kralja Aleksandra, ki so ga nekaj let po prvi svetovni vojni postavili rakovski nacionalisti. Postavljen je bil v lep ambient, pred železniško postajo. Aleksandrov pogled in stegnjena roka sta vsakemu občudovalcu njegovega kipa vlivala pogum, ki je dajal upanje, da bo kraljeva vlada vselej branila interese jugoslovanske države. Po razočaranju nad vojsko tudi niso preveč žalovali nad odstranjenim kipom, še zlasti potem, ko so zvedeli, da je kraljevska vlada odfrčala v Egipt. Nad njegovo desno roko, ki je kazala proti Postojni, so bili še bolj razočarani naši rojaki onstran stare meje.

Mati Neža in hčerka Tilka na domačem vrtu na Rakeku leta 1942

Ljudje na Rakeku so se kmalu otesli malodušja in vsebolj spoznavali, da se bo potrebno nasilju okupatorja upreti in preiti v oboroženo vstajo. Takrat je na Rakeku že delovala dokaj močna mreža organizatorjev in aktivistov. Še posebno vidna je bila dejavnost partijske organizacije, ki je svojo dejavnost krepko zastavila. Partijska celica je bila ustanovljena že v mesecu juniju 1941, zelo močna pa je bila tudi skojevska organizacija. Pri tem so se še zlasti izkazali bratje Pirci, Tone Krajc, Tone Bavec, Tone Kovač, Tone Debevec, Slavo Bombač, Lojze Vrabec in drugi, ki so začeli pritegovati mladino in jo vključevati v SKOJ in OF. Partija je na Rakeku pravočasno pristopila k mobilizaciji širokih množic in jih oddvajala od mečkačev. Združeni okoli OF niso več poznali strankarskih preprirov; vse sile so strnjevali za boj proti sovražnikom. Pravočasno so onemogočili napore župnika Novaka, župana Mihevc, Jelinčiča in drugih, da ne bi uspeli zanetiti razkol med pripadniki OF. Poleg teh zavestnih sil, ki so delovale po direktivah KPS, pa so vzporedno delovali kot vneti nacionalisti, profesorji meščanske šole, Cene Vipotnik in njegova žena, Makso Pirnik, Česnikova, Vovk in tudi ravnatelj Kunst. Ob dobrih mentorjih tudi dijaki niso zatajili. Skoraj vsi so delovali na strani OF. Skoraj v celoti so odklonili vpis v fašistično mladinsko organizacijo GILL in dajali pogum tudi ostalim šolam. Vpliv rakovške šole in njenih dijakov je bil močan tudi v Cerknici. Tako starši kot učenci so se upirali vpisovanju v fašistično organizacijo, čeprav je bil tedaj v vodstvu šole poznani italijanski podanik, Vinko Skubic. Fašistom je vseskozi pel slavospeve, vzgojo pa je prepredel s fašistično korporativno ideologijo. Ob obisku Grazziolija v Cerknici v letu 1941 mu je šolska mladina napravila veličasten sprejem. Zapela mu je Giovinezze, ki jo je naštudiral in dirigiral ravnatelj Skubic. Pozneje je bil zagrizen domobranec.

Franc Bombač in Dušan Zorc, oba bivša podoficirja, sta se kmalu po razsulu povezala z brati Pirc, s Kovačem in drugimi člani KP in SKOJ in začela z aktivističnimi akcijami. Franc je od Jožeta Pirca kmalu zvedel vso resnico o »gorskem carju« Mihajloviču in ga podrobno seznanil z delovanjem OF. Tako so se prek Franca vključevali v aktivistično delo tudi ostali člani Brožičeve družine.

Po nekaj mesečnem delovanju na terenu v okviru OF se je Franc odločil za vstop v partizane. Ta priložnost se mu je ponudila po aretaciji vodilnega aktivista na Rakeku Jožeta Pirca, ki je bil aretiran 11. marca 1942. Iz bojazni, da ne bi pozaprl tudi ostale vidne aktiviste Rakeka, je partijska organizacija sklenila in izdala direktivo, da zlasti kompromitirani terenci odidejo v partizane. Tako je 12. in 13. marca 1942 odšlo iz Rakeka v partizane 32 fantov in oblikovalo lastno, Rakovško četo. Do maja 1942 se je v njej nabralo že okoli 120 borcev in iz taborišča na Križni gori so izvajali razne akcije. O nastanku in delovanju Rakovške čete je napisal daljši članek Danimir Matko-Matiček z Rakeka, ki je bil borec Rakovške čete. V njem precej podrobno opisuje, kako so se zbirali po skupinah in z Rakeka odhajali proti Križni gori. Oživlja tudi posamezne boje, v katerih so sodelovali rakovski borci. Med drugim beremo tudi naslednje:

»Kmalu za tem, bilo je 18. aprila 1942, so se s štirimi kamioni, polnimi vojaštva, v okoliške vasi Prezida pripeljali Italijani trpinčiti tamkajšnje prebivalstvo. Devet borcev Rakovške čete je pod vodstvom Dušana Zorca-Martina in Franca Bombača-Zorka pohitelo v zasedo na Mojerje pri Prezidu.

Prišli smo pravi čas. Hitro smo na primernem kraju postavili zasedo, v katero so se kmalu nato pripeljali vsi štirje kamioni. Na njih je bilo okrog 160 oboroženih vojakov, pod vodstvom poročnika Guozzonija s štirimi podporočniki vodov. Z navzkrižnim ognjem naših puškomitraljezov in z bombami, ki so padale iz neposredne bližine na kamione, je v dobri uri borbe padlo več kot sto vojakov in oficirjev. Presenečeni sovražnik ni dal posebnega odpora. Zaplenili smo precej orožja, lastnih izgub nismo imeli...

... Enajstega maja 1942 smo imeli borbo z Italijani ves dan v Grahovem pri Cerknici. Spustili smo jih z vozili v vas, jih obkolili in z juriši prisilili, da so se umaknili v ozek krog hiš.

Ceprav je bilo na sovražnikovi strani precej mrtvih, plena nismo dobili, ker jim je iz sosednjih postojank prihitela pomoč. Složno z nami so se borili tudi nekateri grahovski fantje, ki so se nam ob priходу v vas pridružili oboroženi. Jurišač in bombaš Jože Janež-Krešo je bil v tej borbi smrtno ranjen. Skupaj z njim sta se v boju še posebno izkazala puškomitraljezec Franci Pirc-Jovo, ki je iz kamiona bežečih Italijanov napravil kopico mrličev. Vsi naenkrat so hoteli skozi vrata v zgradbo, tam pa jih je neusmiljeno kosil Jovov mitraljez. Akcijo sta uspešno vodila tovariša Martin in Zorko...«

Tako Franc Bombač kot Dušan Zorc, ki sta dobila partizanski imeni Zorko in Martin, sta bila stalno na očeh višjih funkcionarjev, kajti oba sta bila poprej podoficirja kraljeve vojske. Ne glede nato, da sta oba odšla prostovoljno med partizane in da sta se odpovedala podoficirski plači, ki so jo izplačevali Italijani, sta morala tvegati marsikaj, da sta si pridobila zaupanje. »Zavezo kralju« je bilo potrebno odkupiti s hrabrostjo in pogumnostjo.

Rakovška udarna četa je bila tedaj v sestavu polbataljona Ljube Šercerja in je opravila še vrsto drugih akcij.

Skupaj z Dušanom Zorcem-Martinom in Francem Mekino-Borutom je bil Zorko prestavljen v Kočevski bataljon. Na poti so zvedeli, da se je v Loškem potoku pri cerkvi zbirala bela garda. To je bil prvi poskus v javnosti delujočih slovenskih belogardistov pod zaščito Italijanov. Pridobili so še nekaj okoliških partizanov in takoj napadli na novoustanovljeno belogardistično postojanko. Do večjih bojev ni prišlo in postojanka je klonila tudi po zaslugi neizkušenih »dolgopuščarjev«. Med njimi je bilo precej zapeljanih in takoj po boju so pristopili v Kočevski bataljon.

V Kočevskem bataljonu je bil Zorko postavljen za komandirja 1. čete, komisar pa je bil Ivan Lokovšek-Jan. S 13. julijem 1942 je postal komandant Kočevskega bataljona. Po ustanovitvi Šercerjeve brigade je odšel v njen sestav, kjer je bil do spomladi 1943 na dolžnostih komandantov v vseh njenih bataljoni. Seveda se je udeleževal vseh njenih spopadov. Po ustanovitvi prve slovenske divizije, kasneje preimenovane v XIV. divizijo, (komandant Mirko Bračič, politkomisar Janez Hribar) je bil postavljen za komandirja baterije. Zaradi uspešnega vodstva topniške enote je bil celo pohvaljen od komandanta Rozmana. 23. julija 1943 so napadali Žužemberk. Tedaj mu je bila dodeljena še baterija XV. divizije. Ob večdnem boju je bil težko ranjen v glavo, zato je bil poslan na zdravljenje v Kočevski Rog. Kot rekonvalescenta sta ga obiskala Stane Rozman in Aleš Gebler in ga postavila za inštruktorja prve komandirske šole, ki je delovala pri Glavnem štabu Slovenije v Vrčicah nad Crmošnjicami. Dan pred kapitulacijo Italije je odšel v svojo baterijo XIV.

Franc Bombač-Zorko s položajnim činom komandanta brigade

divizije. Od tod je odšel s skupino borcev v Dolenjo Stražo do barak italijanske vojske, kjer se je z oficirji pogajal o predaji in o izročitvi orožja. Uspel je in takoj zatem je ustanovil italijansko baterijo pod poveljstvom nekega poročnika. Z italijanskim šoferjem in avtomobilom se je potem odpeljal v Novo mesto, da bi se pogovarjal o predaji. Tam je bilo po cestah polno vojaštva in oficirjev. Navdajal ga je strah, a vseeno je korajžno izstopil prav na trgu in italijanskim oficirjem povedal, da je partizanski parlamentarec. Povedali so mu, da je v mestu komandant njihove divizije »Maceratta« (njene enote so doživele v Jelenovem žlebu velik poraz) in so ga napotili h generalu. Pri njem pa je bil prav tedaj na pregovorih Dušan Kveder. Zorko je bil pred njim v veliki zadregi, saj ga za pogajanja ni nihče pooblastil. Na pogajanja je odšel samovoljno in po lastni presoji, da bi za svojo enoto pridobil orožja in opreme. Ko ga je Kveder vprašal, kaj dela v mestu, mu je Zorko odgovoril, da je prišel pogledat, če je postojanka že padla. Hitro je odšel iz sobe z rahlim občutkom, da ni napravil prav, toda takoj je odšel v kasarne in od italijanskih vojakov je zahteval orožje. Neradi so mu izročili havbice, ki jih je z vlakom prepeljal v Stražo. Ravno malo prej so havbice raztovorili, ko mu je sel prinesel obvestilo, da se mora takoj javiti pri komandantu Stanetu. Hitro se je z motorjem odpeljal v Podturen in se javil. Komandant Stane ga je oštel zaradi samovoljnih akcij in mu naročil, da mora havbice takoj izročiti partizanski komandi v Novem mestu. Natovorili so jih in odpeljali nazaj. Potem ga je Mirko Bračič, komandant XIV. divizije, postavil za komandanta artilerije, obenem pa je postal tudi član divizijskega vodstva. Bračiča je Zorko spoznal na manevrih leta 1939 na Jahorini, kjer ga je srečal kot oficirja kraljeve vojske. Ob napadu na Turjak je Bračiču nasvetoval, da z malimi topovi ne bodo uspeli prebiti debelih zidov. Predlagal mu je, da bi postavili daljnometne topove. Bračič je uvidel, da ima Zorko prav in težki topovi so opravili svoje. Turjak je po nekaj dneh padel. Artilerijo XIV. divizije je Zorko povlekel na Bloke in nato na Babno polje, kjer se je osnovala artilerijska baza. Od tam so večkrat odhajali proti Rakeku in obstreljevali utrjeno postojanko, še zlasti pa nemško premično baterijo na vagonih. Nekega dne so skupaj z Dakijem in z Bričljem izdelali načrt za uničenje betonskih utrd ob železniški progi Rakek—Postojna. Sestali so se v Rakovem Škocjanu, da bi se pogovorili o podrobnostih. Daki je predlagal, da bi bunkerje zavzeli na mah, z jurišem. Na koncu pa so sklenili, da bi utrdbe napadli s topovi. K železniškimi tirom ob Paničevi stražarnici so iz Zelš pripeljali dva topa na kakšnih 100 metrov bližine. Bilo je podnevi, zato so morali biti še bolj previdni. Stražarji jih niso zapazili. Daki in Zorko sta z daljnogledom opazovala nemškega vojaka, ki se je ob utrdbi bril. Niso čakali dolgo. Skozi cevi topov so namerili granate in glavna trdnjava je bila zrušena. Seveda tudi vojaki v njej. Baterija se je zatem umikala skozi Cerknico proti Babnemu polju. Ko

so bili že onstran Cerknice, so jih pri Marofu dohiteli nemški tanki. Baterija se je v zadnjem trenutku pomaknila nekoliko nad cesto. Nemški tanki so se zaustavili tik pod topovi pred poslopjem gostilne. Soočili so se s cevmi topov, a napada niso tvegali. Umaknili so se nazaj brez strela, pa tudi partizani niso streljali. Zorko si takratni nemški umik še do danes ne more pojasniti. Na poti v Loško dolino jih potem ni oviral nihče. Tam se je Zorko srečal z dr. Brilejem. Le-ta mu je naročil, naj se z eno baterijo pomakne na Mašun in počaka na nova povelja. Kmalu je dobil odllok, da se postavlja za komandanta artilerije XVIII. divizije (Pehaček — Hribar). Z njo je odpotoval v Gorski Kotar in je sodeloval pri uničenju ustaške postojanke Vrbovsko. V zimi 1943/44 je havbice pripeljal na Travno goro nad Sodražico, kjer so nekaj časa »zimovale«. Med tem časom je bil komandant podoficirske šole. Šola je bila tedaj v Škradu. Sočasno je bil komandant artilerije. To je bilo ob koncu leta 1943. Ko je bila divizija v Mrkoplju, se je spomnil na mlajšega brata Milka in ga obvestil, da naj se javi pri njemu. Sporočilo je vsebovalo, da naj se dobro oblečen javi v Loškem potoku. Tedaj še ne šestnajstletni Milko je takoj prišel na dogovorjeno mesto. Majhen in nebogljjen je bil vključen v podoficirsko šolo. Nad njim je bdelo očetovsko oko brata Zorka, ki je bil mlajšemu bratu tudi mentor in učitelj. Komandant Pehaček je Zorku večkrat očital, zakaj je v partizane pripeljal tako šibkega brata, meneč, da pohodom in akcijam ne bo kos. Ko je bil Milko pozneje dodeljen k topništvu, je bil tako majhen, da ni videl čez jekleno ploščo.

Franc Bombač-Zorko je bil nekaj časa komandant IX. brigade, nato pa je odšel za namestnika komandanta podoficirske šole VII. korpusa. Po združitvi podoficirskih šol obeh korpusov je postal namestnik komandanta pri Glavnem štabu Slovenije. Na tem položaju je bil vse do osvoboditve, ko je bila šola razpuščena. Precej bojev bi morali opisati, da bi zapolnili partizanski življenjepis Franca Bombača-Zorka.

Bolan na želodcu in ves izčrpan je prišel 9. maja 1945 Franc Bombač-Zorko v svoj rojstni kraj, na Rakek. Veselo vzdruše in zvoki koračnic ob zmagi nad krutim sovražnikom pa so oglušeli, ko je Zorko zvedel za smrt svojega najmlajšega brata Tonija. Prav tisti dan, 9. maja 1945, so ga pokopali. Na pragu svobode, ko so na Rakek 6. maja 1945 prihajali prvi partizani in pobirali odvrгло orožje in municijo, nekaj ur prej pobeglih Nemcem in domobrancev, so pionirji na Rakeku nalagali orožje na Brožičev voziček, da bi ga izročili osvoboditeljem. Med temi je bil najbolj aktiven Brožičev Toni, ki je s konjičkom prevažal orožje. Ko je spredaj sedel in poganjal žival, se je njegovemu vrstniku sprožilo orožje in enajstletni Toni je omahnil v mlaki krvi. Šopek rož, ki jih je namenil svojima bratoma, ko se bosta vrnila iz partizanov, je ostal v vazi in je okrasil njegov prerani grob. Da bi ga rešil smrti, je njegov starejši brat v diru podil konjička proti Postojni, da bi čimprej prispel v bolnišnico. Po Kačjih ridah je mimo mrličev in razbitega orožja hitel naprej, da bi bratu rešil življenje. V bolnišnici pa so ugotovili le smrt, kajti velika rana je povzročila predčasno izkrvavitev. V agonijo je padel ves prevzet s svobodo in s pričakovanji ...

Ko se še niso posušile solze za umrlim Tonijem, je šel Franc poizvedovati v Ljubljano za usodo svoje matere in sestre Tilke. Na repatriacijski bazi je na spisku opazil, da je bilo ime Neže Brožič brisano in takoj je posumil, če ni morda mrtva. Uradnik ga je sicer hotel potolažiti, da se bo vrnila z naslednjim transportom, a sum je razjedal in mu prizadejal veliko bolečino. Še vedno so na tihem upali, a zadnjo nado je ovrгла kruta resničnost. Težko bolna sestra Tilka, ki je prišla domov septembra 1945, je povedala, da je mama umrla za tifusom ob koncu maja, torej že v svobodi.

*

Ob negodovanju starešin je prišel Milko še ne 16 let star v partizane. Do vstopa v NOV je bil kurir in aktivist in je imel stike z Rakovško četo že spomladi leta 1942. Raznašal je tudi literaturo in deloval pri mladini v okviru OF skupaj s sestro Tilko. Tedaj je hodil v meščansko šolo in je sodeloval v vseh pobudah, ki so jih pripravili dijaki v okviru šole. Enotno so nastopali proti vpisu v organizacijo GILL in javno nasprotovali vsakemu italijanskemu ukrepu. V razredu sta bila tudi dva aktivna domobranca in Begunj in na vsakem koraku so ju zasmehovali in bojkotirali. Med svojimi zavezniki so imeli tudi napredne profesorje.

Obvestilo ob brata Franca je dobil pri Lovkotovih na Dolenjem Jezeru preko obveščevalca Danimirja Matka-Matička. S sestro Tilko se je takoj napotil na javko

Artilerija XV. divizije je pripravljena za napad na Stransko vas pri Žužemberku 14.—16. februarja 1945

v Loški potok. Največja ovira je bila žična meja, ki je obdajala naselje Rakek. Rakek je veljal že pred vojno zavažno obmejno železniško postajo. Tudi po okupaciji so imeli Italijani bivšo mejo vedno precej zastraženo. S partizanskimi akcijami pa so začeli Rakek čedalje bolj utrjevati, da bi obvarovali tovažno komunikacijsko točko. Ko so Rakek obvladovali Nemci, so še bolj poosttrili kontrolo prehodov v kraj in iz kraja. Obenem so z utrdбами močno zavarovali železniške tirnice, da bi zagotovili nemoten promet. Po prihodu Rupnikovega jurišnega bataljona je bilo zavarovanje Rakeka še čvrstejše. Nikdar pa okupatorju ni uspelo zaustaviti partizanskega gibanja v tem kraju. Do konca vojne so delovale kurirske in obveščevalne veze, ki so se prenekaterikrat opirale prav na najmlajše, ki so se budnim očesom sovražnika še najlažje izognili. Naši obveščevalci pa so imeli nekaj »svojih« tudi v vrstah domobrancev. Tilka in Milko sta si prehod z Rakeka omissila zelo tvegano. Pot sta ubrala čez žične ovire in mine. Imela sta srečo tudi pozneje skozi cerkniško dolino, ker nikjer po poti nista srečala sovražnikov. Po prihodu na javko se je Tilka vrnila na Rakek, toda ne za dolgo. Kmalu zatem so jo z materjo aretirali.

Milko Brožič-Mali je tako postal partizan. Najprej je bil dodeljen štabu XVIII. divizije za kurirja, zatem pa v podoficirsko šolo. Končal je še tečaj za minimetalce in bil dodeljen k artileriji. Precej časa sta bila skupaj z bratom Francem-Zorkom, ki mu je bil obenem za učitelja. Z bratom sta bila v neštetih bojih v okolici Lašč, v Suhi krajini, pri Smuki in pri Topli rebri. Tedaj je bil Franc v napadu s svojo podoficirsko šolo, Milko pa s prvo artilerijsko brigado. Prgnali so Nemce, ki so napadali iz Poloma na Kočevskem. Drugič sta se bojevala v Meniški vasi pri Dolenjskih Toplicah, ko so Nemce in domobrancel, ki so prihajali iz Novega mesta, zaustavili na čistini in jih z jurišem pgnali nazaj.

Od vseh bojev pa sta mu ostala najbolj v spominu dva. Pri Štalcarjih na Kočevskem je skupaj s tremi partizani padel v zasedo. Oprtani z nahrbtniki so šli po vžigalnike za granate čez Kočevski Rog. Na poti so padli v nemško in domobransko zasedo. Nemci so zavpili halt. Partizani so takoj streljali in odvrgli nekaj bomb. Sovražnik pa ni odgovarjal z orožjem, hotel je dobiti vse štiri žive. Po obkoljeval-

nem manevru je začel s čiščenjem terena. Milko se je skril v grmovje pod kamnito škarko in čakal, kaj bo. Srce mu je sunkovito razbijalo in mislil je, da ga slišijo daleč naokoli. V nemoči je pomislil na posledice, če ga ujamejo, zato si je namenil vzeti življenje z lastno kroglo. Prav tedaj se mu je približevala skupina domobrancev, ki je preiskovala teren, zato je v zadnjem hipu pripravil in odvrigel bombo. Eksplozija jih je pritisnila ob tla, Milko pa je zmedo izkoristil in v pravem času stekel in ušel. Zmedo sovražnikov so izkoristili še drugi trije partizani in drugi dan so se vsi čudili naključju, da so se brez ran rešili. Vrh Trebnja so partizani čakali, da bi odšli na rekvizicijsko akcijo v Trebnje. Nenadoma pa so dobili od obveščevalcev obvestilo, da se iz ljubljanske strani približujejo domobranci. Nič hudega ne bi bilo, če bi bili samo oboroženi partizani. Z vozovi in s civilni sprejeti boj pa je povsem drugače. Kmalu jih je oplazila domobranska pobočnica, katere se nobeden ni nadejal. Domobranci so jih iznenadili in kmalu je padel komisar zaščitne čete, zatem pa še dva borca. Partizani so nato razmeroma hitro zasedli primerne položaje, da bi ubranili vozove in zaščitili voznike. To jim je uspelo in vozniki so se brez izgub vračali proti Dobrniču. Milko je zakasnil in ostal med zadnjimi umikajočimi partizani. Na obeh straneh hriba je bilo polno domobrancev, ki so ga pozivali k predaji. Tekel je cik-cak po čistini, v zavetju grmovja pa jim je izginil izpred oči kot bi se pogreznil v zemljo. V obeh borbah je bil v velikih škripcih, rešil pa se je z begom. Vse drugače je, če se sovražniku upiraš na položaju.

In zmagovita akcija ob napadu na utrjeno postojanko Trebnje. Milko je bil takrat komandir topniškega oddelka. Poklicali so ga, da bi s topom pripomogel k likvidaciji bunkerjev. V akciji je imel vlogo merilca. Top so pririnjili 200—300 metrov razdalje od utrdb. Milko je kot merilec meril kar skozi cev in utrdbे so druga za drugo padale. Pot v vas jim je bila poslej odprta po zaslugi enega samega topa. To zmago je ovekovečila občina Trebnje za svoj občinski praznik.

Milko je sodeloval tudi pri napadu na Žužemberk. Boj je trajal šest dni. Napadal je še Kočevje, večkrat Ribnico, Velike Lašče, Mirno peč, Tržišče ...

Vedno si je želel, da bi vojno preстал starejši brat Franc, saj je toliko pomenil za vso družino — na svoje življenje ni dal dosti.

*

Po odhodu Franca in Milka v partizane so breme aktivističnega dela prevzeli mati in ostali otroci. Med drugim so prenašali čez žično pregrado važne obveščevalne podatke z Rakeka in nazaj. Največ navodil so dobivali od Danimira Matka-Matička. V najbolj tveganih primerih so pošiljali tudi najmlajše otroke, Andreja, Anico in Tonija, ki za sovražnika niso bili tako opazni. Le-ti so imeli povezavo z obveščevalci in z pionirji sosednjih vasi. Vsi Brožičevi so pomagali pri vseh akcijah, ki jih je izvajala organizacija OF. Mati Neža je bila med okupacijo večkrat zaslšana in zaprta. Bila je drzna in belogardistom je večkrat kaj preveč povedala v obraz. Še pod italijansko okupacijo ji je župan Mihevc zabrusil, da kot komunista ne bo dobila živilskih kart, čeprav je imela tedaj za preživljati pet nedoletnih otrok. Rekel ji je: »Tja pojdite, k sinu Francu v hosto!« Pri delovanju za partizansko gibanje so bili zelo tesno oprti na partizanske družine Matkovih, Kovačevih, Mrharjevih, Pirčevih ... Mati Neža in Tilka sta pred aretacijo prenašali prek žične meje sporočila napisana na papirnate ovitke od pomaranč, ki ob preiskavah niso tako zašumeli. Na vse načine so Brožičevi premamljali sovražnikove vojake. Seveda, so bili pri preiskavah najhujši domobranci. Le-ti so jih vselej tudi ustrahovali.

Meseca januarja 1944 so mater in Tilko aretirali in zaprli. Potem so ju v snegu in mrazu odpeljali na železniško postajo in jima niso pustili vzeti ničesar s seboj. V zadnjem trenutku so dobri ljudje obema prinesli nekaj toplega perila. Po nekaj dneh sta bili z drugimi interniranci poslani v taborišče Rawensbrück. Sin Milko je v posvetilu svoji materi med drugim napisal:

*V ljubljanske ječe so te zaprli,
v samice pošastne kot kletke,
nemočno za tabo smo zrl;
ponosno si zrla v rešetke.*

*Prispel je transport, leno in počasi.
V živinske wagone so vas naložili.
Obupno zavijajo glasi:
»Ne bomo nazaj se vrnil!«*

Trije po vojni oficirji (od leve na desno): Andrej, France in Milko

*Pretekli dve dolgi sta leti,
svoboda, a tebe še ni,
na tujem si morala umreti,
da lepše živeli bi mi.*

Tam sta okusili vse trpljenje nemških taborišč. Zaradi pomanjkanja hrane, nemogočih higienskih razmer in nečloveške tiranije, sta si obe nabrali težke bolezni. Mati je obolela za tifusom tik pred nemškim zlomom in je še doživela vse radosti taboriščnikov ob osvoboditvi. Še vedno je upala, da se bo vrnila med svoje otroke, da bo objela hrabra partizana Franca in Milka. Bolezen pa je bila kruta in 30. maja 1945 je premagala njeno izsušeno telo. Z nasmehom svobodi so se za vedno zaprle njene trudne oči. Pod številko 32 316 je daleč stran od svojega doma umrla prava slovenska proletarska mati. Majhen križec in peterokraka zvezda, ki ju je izrezala iz roževine, sta majhen spomin na skromno, a po dejanjih veliko ženo in mater.

Strta od smrti svoje matere in od lastne bolezni se je septembra 1945 vrnila iz taborišča Tilka. Doma pa je zvedela še za nesrečno smrt svojega najmlajšega brata Tonija. Radost svobodne domovine je tonila pod vplivom težkih izgub svojih dragih. Poskušala je ujeti utrip in prešernost mladih, ki so se radovali zmage nad temino, za svoboden jutrišnji dan za izgradnjo nove socialistične družbe. Trudila se je, a žalosti se ni mogla otresti. Že ob prihodu iz taborišča je vedno govorila, da ne bo dolgo živela. Od bolezni načeta v taborišču, kjer so na njej opravljali razne zdravniške poizkuse, je njeno zdravje čedalje bolj usihalo in nekega dne, v mesecu juniju 1946, je umrla, stara komaj 22 let. Še prej je razdajala svoje srce bratu in sestri, da sta lahko premagovala šolske skrbi in se pripravljala za poklice. Vedela je za svojo smrt, a ni se ji mogla upreti. Tudi Tilka ko ostala mladim za vzor, kako se je treba upreti, da bi človeštvo svobodneje živelo.

*

Po aretaciji mame in sestre je moral štirinajstletni Andrej skrbeti za dvanajstletno sestro Anico in devetletnega brata Tonija. Ves čas vojne je pridno skrbel za

vse tri in še naprej vodil malo branjerijo. Z vseh koncev (tudi iz Trsta) je znašal sadje in zelenjavo, pri prodaji pa sta mu pomagala brat in sestra. Mali konjiček je bil vsak dan na poti, da so si lahko zagotovili pičlo prehrano. Od okupatorja niso dobili otroci nobene zaščite, kajti vedeli so, da z vsem srcem sodelujejo s partizanskim gibanjem. Tudi majhni otroci so jim bili nevarni. Ob delu za obstanek so vsi trije opravljali še kurirske dolžnosti in prenašali zaupna obvestila. Vse tri, še posebno pa Andreja, so domobranci nenehno ustrahovali, nekajkrat pa tudi pretepli. To ga je še bolj podžigalo, da ni odnehal. Vsi trije so po svojih močeh pomagali našemu gibanju do konca, a vojno sta preživela samo dva. Andrej ima zato od dopolnjenih petnajstih let tudi dvojno štetje.

*

Tudi oče Jože Brožič, ki je živel ločeno od družine, je nujno postal sovražnik okupatorja, zato je postal žrtev nacističnega preganjanja. Odpeljali so ga v nemško taborišče, kjer je bil do osvoboditve. Kmalu po vojni je umrl.

Ko je bil najstarejši brat Franc takoj po vojni na Rakeku na bolezenskem dopustu, je poskrbel za Andreja in za Anico, da sta v Ljubljani končala malo maturo. Potem sta oba odšla na mladinsko delovno akcijo v Brčko in v Samac. Andrej je zatem obiskoval vojno učiteljsišče, sestra Anica pa se je usposobila za poklic steno-daktilografke. Oba sta potem službovala v vojski, Andrej kot oficir, Anica kot vojaška uslužbenka.

*

Zelo redek je primer, da bi se trije bratje zapisali vojaškemu poklicu. Preživeli bratje, Franc, Milko in Andrej, so najbrž častna izjema. Vsi trije so drug za drugim postali artilerijski polkovniki naše ljudske armade.

Franc, najstarejši, ki si je izbral vojaški poklic še pred vojno, je po vojni sodeloval pri oblikovanju protitankovske brigade IV. armade. Nato je obiskoval in končal artilerijsko šolo za komandante v Zagrebu. Od tam je odšel na grško-bolgarsko mejo za komandanta topniške divizije. V Makedoniji mu je hčerka obolela za malarijo in po dveh letih umrla. Smrt hčerke je težko prebolel, toda njegov življenjski optimizem je bolečino zatajeval in šel je novim dolžnostim naproti. V težkih preizkušnjah Informbiroja je imel vedno visoke vojaške in partijske funkcije. Leta 1952 je končal višjo vojaško akademijo in potem je bil vseskozi na položaju komandanta topniške brigade ali pa komandanta topniške divizije. Nazadnje je služboval v Sloveniji, v Ribnici, v Novem mestu, v Kočevju in v Postojni. Po upokojitvi v činu polkovnika, v letu 1964, je do danes aktiven predavatelj predvojaške vzgoje na postojnskih srednjih šolah in na ljudski univerzi. S svojo družino živi v Postojni. Od treh otrok sta oba fanta izbrala oficirski poklic, prvi je kapetan JLA, drugi pa inšpektor milice. Tako nadaljujeta z očetovo tradicijo. Franc je prejel za medvojno in povojno delovanje mnogo odlikovanj in priznanj in je tudi nosilec Spomenice 1941.

Milko je bil ob koncu vojne starešina v jurišnem bataljonu XVIII. divizije in v I. slovenski topniški brigadi. Kot podporočnik je bil poslan v oficirsko šolo v Sovjetsko zvezo, a vrnil se je še pred izbruhom Informbiroja. Služboval je skorajda v vseh republikah Jugoslavije. Bil je komandant divizion, predavatelj na vojaški šoli, načelnik protizračne obrambe (Pulj, Mostar, Reka), komandant polka... Med tem časom je končal z odliko tudi več oficirskih šol, med njimi vojaško akademijo vojnega letalstva. Še prej je končal srednjo ekonomsko šolo. Vseskozi je bil partijski in politični funkcionar. Čeprav po poklicu vojak, je precej sodeloval s civilnim prebivalstvom. Spisal je tudi več člankov strokovne vsebine, pa tudi spominskih iz časa NOB, nekaj leposlovja, zlasti liričnih pesmi. Zelo dosti truda je vložil v vojaško vzgojo na srednjih šolah. V ta namen je napisal nekaj skript in drugih učnih pripomočkov. Od lanskega leta poučuje predmet splošno ljudskega odpora na ljubljanski univerzi, potem ko je bil na lastno željo upokojen kot polkovnik JLA. Tudi Milko je spoznal kot oficir razne predele Jugoslavije. Dobil je visoka odlikovanja pa tudi civilna priznanja. Sedaj živi v Ljubljani z ženo in z dvema hčerkama.

Andrej je lansko leto postal polkovnik JLA. Kot starešina se je posvetil vzgoji oficirskega kadra. Po službovanju v garnizijah po raznih krajih je pristal v Zadru, kjer sedaj že šestnajsto leto vzgaja mladi oficirski rod. Tudi Andrej je končal

*Anica Brožič kot mladinska brigadirka
na progi Šamac—Sarajevo leta 1947*

vojaško akademijo, zraven nje pa še višjo pedagoško akademijo, ki mu pri profesorskem poklicu veliko koristi. Z ženo ima dva otroka, od katerih je eden prevzel ime tragično preminulega brata Tonija. Andrej je sedaj še edini aktivni polkovnik Brožičeve družine. Njegove prsi krasijo razna odlikovanja za medvojno in povojno delo.

Omenimo naj še sestro Anico, ki je svojo delovno kariero prav tako zaključila v vojski. Zaradi šibkega zdravja se je že upokojila. Z možem (polkovnikom — predsednikom vojaškega sodišča) sta prepotovala vso Jugoslavijo, saj sta bila oba v vojaški službi. Skupaj sta se po vojni udeleževala mladinskih akcij, s svojimi močmi priskočila, kjer je bilo potrebno.

Vsi štirje Bombačevi potomci so ugledni družbenopolitični delavci in v očeh ljudi uživajo polno spoštovanje. Iz majhnih siromašnih ljudi so postali veliki, veliki po poštenosti in po skromnosti. S pridnostjo so dosegli izredne uspehe v svojem razvoju in jih z vztrajnim delom in s predanostjo revoluciji posvetili socialistični izgradnji naše domovine. Njihova pot, ki je posledica trdega in napornega življenja, se zdi kot legenda, vseskozi povezana z resničnostjo teženj pravih proletarcev. Uspeli so premagati ovire, zavreči temino, da bi skozi temne oblake posijalo sonce.

Podoba Antona Štefeta-Kostje

Ivan Vidali

Popravek k članku Kostanjska planina

Sredi maja letos je sporočil uredništvu naše revije občinski odbor ZZB NOV Tržič, da fotografija, ki smo jo objavili v 4. številki naše revije na strani 209, ne prikazuje komisarja Kokrškega odreda Antona Štefeta-Kostje, marveč v aprilu 1942 padlega borca Jožeta Finka iz Križev. Pomota ni nastala po krivdi urednika ali pisca članka Kostanjska planina, pač pa zato, ker je to sliko posredovala pred kakšnimi 20 leti ista organizacija meni, piscu omenjenega članka. Sam sem jo potem, ker osebno Štefeta nisem poznal, razglašal kot njegovo podobo. Kljub temu se zaradi neljube zamenjave opravičujem. Tržiški občinski odbor ZZB NOV pa je zdaj posredoval pravo Štefetovo fotografijo, ki jo objavljam in se mu za ljubeznivost lepo zahvaljujem.

Mimo tega pa so se v članek o Kostanjski planini vrinile nekatere napake. Kriv zanje sem deloma pač sam, ker sem oddal uredniku včasih takšen rokopis, da se je iz njega marsikdaj težko znašel. Čeprav sem namreč ta boj raziskoval več kot 7 mesecev, sem ga moral nenehno dopolnjevati, spreminjati itn. Dogodki so pač časovno zelo oddaljeni, vrsta zadev pa še ne dovolj raziskana.

Mimo tiskarskih spodrsaljavev, ki jih je precej, prosim bralce da v besedilu, ki je izšlo v 4. in 5. številki popravijo predvsem naslednje napake:

V četrti številki na strani 207 se mora stavek glasiti takole: »... in jim razglasilo novo vodstvo odreda, ki sta ga sestavljala Matija Blejc — Silvo Kamnikar (poveljnik) in Anton Stefe — Štefan Jakopič (politični komisar)«. Nadaljevanje je odveč.

Prav tako se mora glasiti stavek na strani 210: »... akcije... nekoliko izogibali izrecno reči, kdo naj bi bil tisti...«

Na strani 276 je potrebno popraviti besedilo v Tine Pestotnik-Miha, nato pa na strani 291, kjer piše, da je po tem boju nastal Kamniško — zasavski odred, v Kamniško — savinjski, in končno, da v opombi številka 1 na strani 291 niso bile to Hotavljane marveč Hotovlje.

Marc Hillel

Pričevanja iz arhivov upanja

Arolsen, zelena rezidenca knezov, delovno, čisto in mirno mesto, privablja vsako leto ljudi, ki bi bili radi deležni blagodejnega vpliva njegovih toplic.

Drugi Arolsen, tisti, ki obstaja samo za človeško skupino, katere živi in mrtvi so vpisani na 42 milijonih kartotečnih listkov, pa je postal sčasoma nekakšen romarski kraj, tako kot bivša koncentracijska taborišča Dachau, Buchenwald, Mauthausen ali Auschwitz. Obiskovalci prihajajo bodisi iz osebnih razlogov ali skupinsko: tu je ena izmed njihovih spominskih postaj, v resnobni palači na Glavni aleji najdejo ozračje, kjer lahko preženejo iz svojih glav dvom, ki mu kdaj pa kdaj podležejo. Ti ljudje, ki jih družijo usodna povezanost, rojena v dneh groze, se šele tu, ko prekoračijo prag hiše arhivov upanja, dodobra zavedo, da vse tisto niso bile sanje, ampak resnica.

Odsek »Koncentracijskega taborišča« ... Nameščenci hitijo k avtomatom za toplo kavo — in ko jo pijejo, sedijo tik pod belimi tablicami z zgovornimi napisi: Gestapo; Dachau; Kartoteka SS; Buchenwald, moški; Ravensbrück, ženske; Flossenbürg; Pozor, kaditi strogo prepovedano; Centralna kartoteka; Iskanje posameznikov.

Odpro se neka vrata, da lahko romarji vidijo te moške in ženske, ki živijo tukaj — nekateri že trideset let — v tem ozračju brezumja in nestvarnosti. Romarje preseneti prijazen nasmeh mladega dekleta, ki sedi za pisalnim strojem, pa postoje za trenutek, ne da bi mogli izgovoriti kakšno besedo. Pred nizkimi omarami, kjer se vrstijo predalčki, pod puščico, ki kaže na napis »Ravensbrück, ženske«, opravlja neka nameščenka vsakdanje delo in je čisto ravnodušna spričo nenavadnega vzburjenja pravkar došlih obiskovalcev.

Po običajnih pojasnilih, ki jih da nameščenec-vodnik, izbran med poliglotti te ustanove, se skupina odpravi po hodnikih v druge prostore, drugim spominom naproti. Vsak udeleženec tega romanja je vzburjen že ob sami misli, da so tukaj nekje, v enem izmed predalov ali polic, zapisani njegov priimek in ime, jetniška številka, del njegove usode. Redki so tisti, ki se ob odhodu odpovedo želji, da bi prebrali, kar je napisano na tistem kartotečnem listku: eden izmed nameščenecv, morda Štefan, ga najde v nekaj sekundah med tisoči s priimkom Durand, Dupont, Garcia, Weiss, Cohen, Schmidt, Müller, Pinsky ali Tšcherrewatschenko, ki se vrstijo v arhivih. Kadar je spominski posnetek dovolj dolg, se romarji groze zadržijo

v prostorih odseka »Koncentracijska taborišča«, ki je po sili razmer najpomembnejši in najboljšežnji odsek Mednarodne poizvedovalne službe. Če imajo bivši interniranci količjak sreče — morda so se njihovi osebni dokumenti ohranili — najdejo v mapah nenavadne podatke, ki jim drugače sploh ne pridejo na misel. Po zaslugi teh dokumentov se na vsem lepem vrnejo v duhu nazaj, na to in to delovno mesto, ki se je imenovalo »komando ... v ...«, pa v taboriščno bolnišnico, na prostor za apele ali v vlak, ki je odpeljal v kakšno drugo taborišče. Med tem obiskom najdejo nekateri kartotečni listek, kjer so natančno navedeni kosi obleke, ki so jo nosili ob aretaciji, legitimacija, fotografije in razni predmeti, ki so jih imeli tedaj pri sebi in ki jih seveda niso videli nikoli več, ter še vrsta stvari iz življenja človeka na pragu smrti.

Te dokumente, kartotečne listke, spominke na preteklost, ki je sicer nedavna, gleda bivši interniranec nekako tako kot genealoška orientacijska znamenja, ki so nekega anonimnega Duponta spremenile v Duponta iz Dachaua. Sicer je ta Dupont poznal v Dachauu samo pravokotno zemljišče, obdano z bodečo žico in stražami. Nikoli ni stopil v mesto s tem imenom, katerega turistični prospekti dandanes ne poznajo Dupontovega Dachaua in priporočajo samo obisk srednjeveškega gradu, zelenih gozdov in jezer, ki z obilico rib vabijo ljubitelje ribolova na trnek. Saj sploh ne bi prepoznal bivšega koncentracijskega taborišča, ki je obnovljeno in preurejeno ter je ostalo brez tistega glavnega vhoda, skozi katerega je prišel nekega pomladanskega dopoldne, odšel pa po čudežnem naključju mnogo kasneje.

V palači v Arolsnu nenadoma prevzame dahavca Duponta želja, da bi odnesel s sabo kakšen spominek na tisto, česar ni več: košček papirja ali kopijo kartotečne listka, na katerem je napisano njegovo ime in ki je postal po zaslugi Mednarodne poizvedovalne službe del njega samega.

Spominski postanek, ki je trajal ves dopoldan, gre h koncu. Romarji se vračajo v avtobus, ne da bi se ozrli na ljubko mesto, katerega knez je bil general SS in inšpektor koncentracijskih taborišč, medtem ko so bili oni znotraj ograje iz bodeče žice.

Zdraviliški gostje včasih srečajo te ljudi nenavadnega obnašanja na Glavni aleji, ko gredo skozi mesto. Toda ti ljudje jih ne vidijo. Na tej ali oni srani pride včasih le do kakšnega običajnega vprašanja. Eni ne marajo videti, drugi pa se znajo narediti čimmanj opazne.

Ko okrajna cesta zapusti St. Georgen pri Linzu, se lenobno vije čez avstrijsko podeželje. Šofer avtobusa, star kakor potniki, ustavi vozilo pri odcepu, kjer stojе trije majhni beli križi in opozarjajo mimoidoče, da so tukaj trije nepredvidni vozniki avtomobilov plačali izsiljevanje prednosti z življenjem. Sicer pa na tej cesti ni veliko prometa, odkar je stekla nedaleč stran odlična avtostrada, ki reže Avstrijo na dveje od Salzburga pa vse do Dunaja.

Troje belih križov so postavili sočutni ljudje na vznožju smerokaza, kjer je moč prebrati imena vasi v okolici, napisana s črnimi črkami na beli podlagi. Obiskovalci, ki se vračajo semkaj prvič po mesecu maju leta 1945, ne prepoznajo teh krajev. Šofer se približa panoju: Mauthausen 5 km, prav nad temi tremi malimi križi bele barve, ki spominjajo na žrtve ceste. Nikjer ni panoja z opozorilom, da je nedaleč od tod spominska postaja, nobenega napisa, nič, kakor v Dachau ali Arolsnu, kjer se besedi »nikoli več« skrivata v mračnem kotu velike hale. Romarji se ozirajo na prijazne vasi, ležeče na zeleni preprogi, kjer se pasejo črede goveje živine svetle barve. Cesta se še in še vije, zdaj na desno zdaj na levo, med vrstami košatih dreves.

Malo pred zadnjim ovinkom stoji grad, trdnjava, ki je v čudnem nasprotju

z ravnimi vrstami dolgih kmetijskih poslopij: tam, nekaj sto metrov od tod, je bilo taborišče, ki zdaj spominja na opuščeno vojašnico.

»Taborišče Mauthausen,« je zapisal v poročilu Louis Haeffliger, delegat Mednarodnega odbora Rdečega križa, ki je v aprilu 1945 preprečil namero esesovcev, da bi to taborišče razdejali, »je granitna trdnjava, kjer vsak kamen pomeni človeško življenje, trdnjava, omadeževana s človeško krvjo... V tem prekletem taborišču so jetnike ob prihodu sprejemali esesovski oficirji in uradniki s temi porogljivimi besedami: „Jutri ne boste več živi.“

Bivši mauthausenski interniranci, ki izstopijo, nekaj časa obotavljivo stojijo pred mogočnim vhodom, medtem ko se drugi obiskovalci prerivajo, da bi prišli noter.

Granitni zidovi, kamni, zgradbe, stražni stolpi, ki se dvigajo nad spokojno pokrajino, niso več pobarvani s krvjo 100.000 žrtev, ki so umrle v Mauthausnu. Radovedneži, ki hrupno privihrajo v taborišče in ki prihajajo sèm tako, kot obiskujejo drugi razvaline v Pompejih ali londonski Big Ben, so videti razočarani. V taboriščih smrti ni več odseva nedavne zgodovine. Samo tisti, ki so tukaj živeli, ali tisti, ki so vsaj temeljito seznanjeni z vsem, kar se je dogajalo na teh tleh, si lahko ustvarijo realno sliko navedb v brošurici, ki jo kot obiskovalci dobijo pri vhodu. Le z veliko mere domišljije si je moč predstavljati, »da je bil žar iz krematorijev ponoči viden več kilometrov naokrog«. V taborišču — pravi brošura — so bili trije krematoriji: eden v kleti bolnišnice (blizu mesta, kjer je danes vhod v muzej), drugi blizu morišča, kjer so jetnike pobijali s strelnim orožjem, in tretji pod zapori. Drugi krematoriji pa so bili: v podružnici Gusen I (sosednja vas), v Ebenseeju, v Melku in v gradu Hartheim.

Okrog 130.000 obiskovalcev gre vsako leto skozi to opuščeno trdnjavo, obdano s kamnitim obzidjem. Sprehajajo se med spomeniki, ki so jih postavili posamezni narodi tisočem svojih tukaj umrlih sinov. Gledajo, skušajo si predstavljati, kako je bilo tukaj pred mnogimi leti (taborišče je obratovalo od 8. avgusta do 5. maja 1945), toda malo si jih živo predstavlja grozo, ki odseva s kamnov, umitih v valu pozabe. Le majhni skupini obiskovalcev, ki so se pripeljali na avtobusih s tujo registracijo in se molče sprehajajo po spominskem okolju, je vse jasno. In kakor na komemorativnih svečanostih širom po svetu obstajajo ti ljudje tudi tukaj ob strani, zunaj množice in časa.

Kamnolom, ki so ga jetniki imenovali »mlin za drobljenje kosti«, ima danes videz prostora za oddih. Tod kaj lahko naletiš na utrjene sprehajalce, ki si privoščijo piknik v senci košatega drevja, nekaj metrov od »stene padalcev«; nič ne vedo o tem, da so z vrha te stene esesovci pahnili v objem smrti na stotine angleških letalcev, ki so jim bili prišli v roke.

»Ko obiščeš ta kraj, se spomni! Stopil si v notranjost bivšega nemškega koncentracijskega taborišča Mauthausen... V letih 1938 do 1945 je taborišče Mauthausen zbuvalo strah in grozo. Bilo je sinonim smrti sužnjev, sovražnikov diktature, na prisilnem delu v kamnolomu. Tukaj je 110.000 človeških bitij žrtvovalo življenje v boju proti barbarstvu in vojni. Ko prideš sèm, pomisli na vse to.«

Brošurica, ki jo delijo pri glavnem vhodu vstopajočim, naj bi pri ogledu taborišča nadomeščala vodnika. Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev iz javnih fondov, ki so seveda nujno potrebna v boju proti valu pozabe, si obiskovalci ogledujejo taborišče brez spremstva, brez vodnikov. Tudi avstrijski šolarji, ki jih avstrijski učitelji, polni dobre volje, včasih pripeljejo med kakšnim izletom v Mauthausen, se morajo zadovoljiti le z domišljijo. Ti šolarji niso imeli — kakor

otroci dahavca Duponta — bridke prednosti, da bi jim starejši povedali, kaj se je godilo med temi zidovi.

Nikoli ne bodo zvedeli, da so preživeli jetniki dolžni zahvalo za rešitev enemu samemu človeku, Louisu Haeffligerju, odposlancu Mednarodnega odbora Rdečega križa, ki se je podal v to taborišče smrti prostovoljno, kakor Albert de Cocatrix v Ravensbrück. Haeffliger je prišel ssem 23. aprila leta 1945.

»Taborišče Mauthausen je bilo prenatrpano; taborišči Gusen I in II pa sta bili več ko nabito polni. Na tesnih taboriščnih ležiščih je bilo po pet bolnikov. Tu je bilo 60.000 človeških bitij, moških, žensk, otrok. Zielers (taboriščni komandant) ni več vedel, kje se ga drži glava, a je kljub temu, kot sem zvedel, vsako dopoldne pobil trideset do štirideset jetnikov s strelom v tilnik. Zdaj na vso moč hiti z uničevalnim delom. Iz krematorijevega dimnika se kadi dan in noč...«

Po več dneh pogajanj z esesovci, ko je skušal rešiti, kar se je rešiti dalo, se je odposlanec Rdečega križa odpeljal s svojim belo pobarvanim avtomobilom iskat ameriške vojake. Do fronte je bilo več ko dvajset kilometrov. V Linzu je prišel v stik z neko oklopno enoto 2. divizije, ki se je bojevala na tem sektorju. Čez nekaj ur so ameriški oklopniki pod njegovim vodstvom vdrli v Mauthausen, kjer so bili interniranci že začeli bitko za osvoboditev.

Dne 5. maja 1945 je bilo konec tega koncentracijskega taborišča.

Mož pred mano ni Avstrijec. Govori nemški s tujim naglasom. Zagoreli obraz mu preprezajo globoke brazde. A ta obraz ima nekaj posebnega: to so oči, pogled, sličen pogled potnikov v avtobusu, odkrit, mil in žalosten hkrati, nepojmljiv pogled, rojen nekje za bodečimi žicami.

Manuel Garcia, mož, ki bedi nad »trdnjavo iz granita«, ki je postala turistična znamenitost, je po rodu Španec. Več ko sedem tisoč španskih republikancev je moralo oditi v Mauthausen; tja so jih pomagali spraviti policaji, ki niso vsi nosili nemške uniforme. Malo, zelo malo je ostalo živih. Manuel je eden izmed njih. Je tudi edini, ki je ostal na mestu: kot priča se razgleduje po okolju, ki danes mnogim ne pomeni nič.

Manuel, izgnanec iz Španije in Francije, ki je preživel taborišča smrti, se je po vojni poročil z eno izmed deklet v tisti vasi. Odtlej se preživlja tako, da prodaja vstopnice. Manuel ne utegne razlagati nedeljskim izletnikom, kaj je bil Mauthausen. Avstrijske otroke Manuel samo prosi, naj bodo med obiskom pridni. Tudi če bi hotel, jim ne bi mogel pripovedovati, kako so v tem taborišču živeli drugi otroci, tisti, ki so bili po rodu Španci kot on in mladi kot oni, pa židovski, ruski, poljski otroci — v marcu 1945 jih je bilo 15.084 in se jih množični pokoli v zadnjih dneh taborišča niso ognili. Razen esesovskih stražarjev s psi in puškami so stražili jetnike tudi gasilci z Dunaja.

Avtobus spet odpelje in pusti za sabo tiste tri male bele križe. Naša naslednja postaja je vas Gusen, oddaljena nekaj kilometrov. Tukaj so Francozi, Belgijci in Italijani postavili spomenik svojim usmrčenim tovarišem.

Potniki utihnejo. Tukaj, v bližini te mirne vasi, ki šteje le nekaj sto prebivalcev, je umrlo več ko šestintrideset tisoč jetnikov.

Prebivalci vasi v tej pokrajini, ki je bila v letih 1938—1945 spremenjena v ogromno morišče, niso nikoli poskušali zvedeti, kaj se dogaja »tam doli«. Spominjajo se samo tega, da je v mesecu maju 1945 »na tisoče divjih ljudi navalilo na okoliške kmetije ter tam kradlo živila in obleke«. Najmanj tri dni in tri noči so kmetje iz krajev Gusen, Mauthausen, Melk in celo tisti v St. Georgenu živeli v strahu. Taboriščniki so sejali tod strah. Niso ubijali, ni bilo žrtev, pač pa je prišlo do strahotnega ropanja.

Kmetje ne bodo zlepa pozabili tistih trenutkov. Zelo natančno se spominjajo, kdaj je bilo to: nekaj dni potem, ko je zamrl veliki žar, ki je vsako noč osvetljeval okoliško krajino.¹

Pomagali so nam navezati stike z nekaterimi bivšimi interniranci, ki so povezani z Mednarodno poizvedovalno službo posredno ali neposredno, in tako dopolniti to pričevanje. Udeleženci raznih srečanj, na katerih sva bila navzoča, so anonimni, tihi ljudje; skoraj nerodno jim je, da nastopajo kot priče zgodovine pred človekom, ki jih skuša razumeti; zbujaajo vtis, da sodijo v neki poseben svet, ki ga drugi ne marajo poznati in se ne zmenijo za njihovo prestando trpljenje. Bivše internirance, ki včasih začutijo potrebo, da se zberejo na kakšni konferenci, kongresu ali manifestaciji, gleda včasih neprizadet opazovalec kot nekakšno zastarelo sliko človeške skupine, ki se obeša na vrline, ki se dandanes ne obnesejo več. Taki so zato, ker kljub vsemu, kar je bilo povedano in napisano po njihovi vrnitvi, ne vidijo nobenega razumevanja za prestando gorje. Drugi ljudje so kaj kmalu prezrli vzrok njihovih muk in odtlej gledajo le še posledice, to nadležno pričujočnost na nevarnih poteh pozabljenja. In v boju proti tej nevednosti, naravni ali privzgojeni, ti možje in žene vzdržujejo med sabo, ne glede na svetovne nazore in državne meje, prijateljske, tovariške stike, poročene v nekem drugem svetu, ki je obstajal — kot se zdi — samo v njihovi domišljiji.

To, da skoraj po vsej Evropi ustanavljajo »odseke mladih« v okviru organizacij bivših internirancev in zapornikov — medtem ko v Nemčiji čedalje več ljudi zahteva izginitev arhivov upanja — je ohrabrujoče znamenje za tiste, ki dan za dnem opravljajo v resnobni palači v Arolsnu humanitarno delo, začeto leta 1945.

Najsi hočejo ali ne, najsi sklenejo biti izmena ali pa se dokončno izločijo iz preteklosti svojih očetov, bodo nasledniki dachavskega interniranca Duponta in mauthausenskega interniranca Garcie ostali tako srečni ali nesrečni, da bodo imeli svojo lastno, stalno knjigo zgodovine. Odslej se skupnost ljudi, za katere si bo Mednarodna poizvedovalna služba v bolj ali manj dogledni prihodnosti nadelala ime Dokumentacijski center obdobja koncentracijskih taborišč.

Dotlej bo treba rešiti še precej problemov tako v materialnem kot v moralnem in psihološkem oziru. Tako se bo vez spomina lahko nadaljevala onstran groze, pozabljenja in odpuščanja.

Seveda pod pogojem, da bodo tisti, ki so bili pri koreninah zla, dotlej nehali pačiti njegovo podobo.

¹ Esesovski načrt je predvideval, naj bi v primeru, če bi se približali tem krajem Američani ali Rusi, zgnali jetnike iz taborišč Gusen I in II (kakšnih 40 000) v podzemeljsko tovarno letal, ki je obsegala 50 000 kvadr. metrov. Eksplozija 25 ton dinamita, ki bi ga vnaprej razpostavili po hodnikih, naj bi pokončala tovarno z jetniki vred. Delegat Mednarodnega Rdečega križa je preprečil ta načrt in pripeljal v Gusen ameriške oklopnike. Ti so pomagali internirancem koncentracijskega taborišča Mauthausen, da so se osvobodili.

Črtomir Šinkovec

Požgana vas

*V dlani zemlje črna žalost
iz ogorkov in pepela,
o, minula naša radost,
kaj si doživela!*

*Za črepinjami praznina,
okna strta so zenice,
začrnel je grm pelina,
gnezdece brez lastovice.*

*Drevje je spomin na mrtve —
v kotu bogkovem ležijo,
drevje ranjene so žrtve,
gole veje v noč štrlijo.*

*Le studencu poje voda,
pesem živa in peneča,
pesem večna kot svoboda,
kot prihajajoča sreča.*

*In kozolec je kot harfa —
sedem zank in sedem smrti
sedmih mladih partizanov —
v črnem vetru žalostinka.*

*V dlani zemlje črna žalost
iz ogorkov in pepela,
o, minula naša radost,
kaj si doživela!*

Boris Mlakar

Primorski domobranc in Italijani

Po kapitulaciji Italije je fašistična oblast v vseh svojih oblikah skoraj popolnoma prenehala na celotnem ozemlju Primorske, razen v tistih krajih, ki jih je nemški okupator zasedel takoj ali pa že prej, pred kapitulacijo. Večina fašističnih uradnikov, miličnikov ter drugih, ki so prej kontrolirali slovensko prebivalstvo, je z dežele izginila ter se koncentrirala v glavnih mestih pokrajin, s tem pa je propadlo tudi več kot dvajsetletno prizadevanje fašistov, da bi spremenili narodnostno podobo Primorske. Ta je sedaj tudi v okupiranih predelih ob nemški podpori spet dobila slovensko lice, pri čemer so se vse bolj angažirali tudi domobranc, kar smo deloma že omenili. V večjih mestih se je kontinuiteta fašističnih upravnih ali policijskih organov sicer ohranila, toda Nemci so jih ali zamenjali, ali pa uvedli nad njimi tako nadzorstvo, da v bistvu niso pomenili ničesar več. Prefekti so bili sicer Italijani, vendar ob nemških svetovalcih prav gotovo niso predstavljali nove italijanske socialne republike, na drugi strani pa so recimo kvestorji, šefi italijanskih policijskih ravnateljstev ostali isti, oziroma so ohranjali še tesne stike z višjimi organi v Italiji, pri čemer so se obračali predvsem na vodjo italijanske fašistične policije v Madernu, a pri tem bili povsem odvisni od navodil nemških policijskih organov v Jadranskem primorju in njihova dejavnost skoraj ni segla iz mest njihovega sedeža. Nemci se, kot že rečeno, za interese Italije ter za mišljenje teh fašističnih uradov niso dosti menili, ter so delali tako, da je bilo njim v korist. To je pomenilo tudi dopuščanje oživljanja slovenske kulture, kar pa je po drugi strani italijansko suverenost v slovenskih pokrajinah Julijske krajine še bolj postavljalo pod vprašaj. Le-to so Nemci priznavali le še verbalno in je ta suverenost tukaj v nekem smislu »počivala«. Hoteli so zadovoljiti slovensko prebivalstvo, da se ne bi več upiralo in podpiralo NOG, pri čemer so se zavedali, da je bil vzrok tega tudi v fašističnem zatiranju Slovencev na Primorskem.

Tega so se zavedali in skušali čim bolj izkoristiti tudi domobranc, ko so začeli pronicati na Primorsko. Videli smo že, kako so v svoji propagandi skušali vzbujati nacionalizem ali celo šovinizem do sosednjega italijanskega naroda ter pri tem upali, da jih bo ljudstvo zaradi svojega odpora do fašizma ali celo Italijanov nasploh podprlo. Ker v mednarodnopravnem položaju Primorske niso mogli domobranc ničesar spremeniti, so se zato vsaj v kulturnem pogledu, a tudi političnem,

skušali prebivalstvu predstaviti kot nekakšni narodni osvoboditelji, kot borci proti fašizmu. V ta namen so, spet v skrajni črti kot propagandni cilj, hoteli s svojimi enotami nadomestiti italijanske oborožene enote na Primorskem na celotnem ozemlju, kajti po ustalitvi nemške okupacije, so se te fašistične enote spet začele vračati in so jih celo na novo ustanavljali, seveda ob podpori Nemcev, ki so rabili vse več sil za varovanje komunikacij. To bi jim dvignilo ugled pri prebivalstvu in zato so se v svoji propagandi toliko prizadevali za vojaško okrepitev SNVZ, vendar, kot znano, brez uspeha. Zato so hoteli »eliminirati na Primorskem vsako sled fašizma«, zato so obsipavali Italijane z »izdajalci« ter celo poudarjali, da so fašisti v zvezi s komunisti itd. Zaradi že omenjenih interesov pa Nemci niso bili za posebno razpihovanje nasprotij med Italijani ter Slovenci in so vsaj verbalno to skušali preprečevati. Zato je tudi ta protiitalijanska propaganda morala biti razmeroma prikrita, namigujoča, omejujoč se bolj na ustno ter neuradno propagando ter je zato iz domobranskih virov težko ustvariti povsem jasno sliko o domobranskem odnosu do Italijanov. Bolj odkrito pa o tem govore seveda italijanski viri.

Konkretno razmerje med Italijani ter nastopajočimi domobranci se je izrazito kazalo na Postojnem. V Postojni je bilo zelo veliko Italijanov (pred vojno več kot 3000), saj je bilo mesto važno obmejno in železniško središče. Šlo je za razne miličnike, vojake, carinike, železničarje, uradnike, pa tudi za trgovce in obrtnike in velik del teh je tu ostal tudi po kapitulaciji z italijansko upravo in italijanskim županom vred. Postojna je bila blizu Ljubljani in kot važno središče tržaške pokrajine je postala tudi eno najvažnejših centrov delovanja primorskih domobrancev. Tu je bil sedež skupine SNVS, tu je bilo zmeraj več čet, tu je bil potem II. bataljon itd. V začetku so v mesto za kratek čas prihajale tudi razne enote Slovenskega domobranstva iz Ljubljane in že takrat so se pokazale značilne poteze odnosov med domobranci ter Italijani. Domobranska železniška baterija je konec leta 1943 v Postojni vzbujala veliko pozornost, sicer že s samo svojo pojavo, še bolj pa s svojim udrihanjem po Italijanih, zaradi česar naj bi po domobranskih poročilih pri ljudeh vzbujala zaupanje. Že pred božičem 1943 je v mestu prišlo do pretepa med miličniki in domobranci, ki so ga pomirili šele Nemci, ki so menda takrat izrazili tudi mnenje, da bodo miličniki iz Postojne kmalu izginili. Ob tej priliki je bil značilen argument Italijanov — »Qui è terra nostra!« Domobranske ocene položaja na tem področju govore o tem, da je ljudstvo sicer protikomunistično, vendar zastrašeno in se še ne čuti povsem svobodnega, predvsem zaradi prisotnosti italijanske milice, uradništva in italijanskega župana. Zato naj bi bila po mnenju poveljnika novoustanovljenega poveljstva skupine SNVS najboljša propaganda prav odstavitev italijanskega župana in postavitev slovenskega, ki bi podpiral domobranska prizadevanja. Domobranci so zato nameravali preko mestnega poveljnika polkovnika Christla zahtevati zamenjavo župana od tržaškega prefekta.

V februarju 1944 so se incidenti v Postojni med miličniki ter domobranci nadaljevali, tako da so tega imeli zadosti tudi Nemci in so obljubili, da bo skupina SNVS imela 150 izurjenih vojakov, bo italijanska milica odstranjena in bo nastavljen slovenski župan. Tokrat naj bi tudi prebivalstvo bolj stopalo v vrste SNVZ ter se naj bi začelo konstruktivno delo med Slovenci in Nemci. Ta obljuba o umiku italijanskih enot, ko bo imel SNVZ dovolj sil, da bo sam skrbel za varnost in mir, je bila v skladu z Globocnikovimi navodili o ustanovitvi SNVZ iz novembra 1943. Glede župana so bili potem načrti, da bi to funkcijo prevzel kar poveljnik skupine SNVS major Julij Cesar, kar je posebno razburilo tržaškega prefekta Cocanija, ki je posebno ironijo videl v »rinskem« imenu majorja. Cesarja je menda nemški sve-

tovalec že nastavljal, a je potem od tega odstopil zaradi Coceanijevih protestov. Slovenskega župana v Postojni sicer potem ni bilo, pač pa je občinski komisar postal že omenjeni Nemec Schöberl.

Odhod miličnikov iz Postojne so domobranci res dosegli, in sicer konec februarja 1944, ko je iz Trsta prišla ena četa ter prevzela straže raznih objektov. To stražo so potem domobranci dajali skoraj prav do konca vojne. Toda tudi po odhodu italijanskih miličnikov se položaj za domobrance ni bistveno popravil. Čeprav je nato postopoma Postojna dobila skoraj popolnoma slovensko lice — s slovenskimi napisi, s slovenskimi uradniki in šolo — je še naprej prevladovala simpatija za NOG, domobranska in nemška mobilizacija ni uspevala in prostovoljcev v SNVZ skoraj ni bilo. Pač pa so še nadalje trajali konflikti z Italijani, ki so tu še nadalje ostajali v velikem številu. Zasmehovanje, grožnje, pretepi, razorožitve itd. so bile na dnevnem redu. Pri tem je imela slovenska domobranska policija, ki je bila prav v Postojni najmočnejša, še nalogo posebej zasledovati obnašanje in ravnanje Italijanov na Postojnskem. V maju 1944 je za nekaj dni v Postojno prišel oddelek italijanskih republikanskih vojakov, kar je povzročilo veliko razburjenje med domobranci, saj bi se zato po policijskih poročilih lahko med prebivalstvom podrlo vse, kar so domobranci opravili v preteklih mesecih, predvsem naj bi bile to simpatije za SNVZ. Domobranska policija je poročala, da je sicer Italijanov v Postojni in okolici vse manj, vendar se med njimi opaža propaganda za »priključitev Primorske k Italiji«, mržnja proti slovenskemu narodu ter prepričanje, da bo Postojna pripadla Italiji. So navidezno ponižni do Slovencev, toda ob ugodni priložnosti bodo planili po njih. V avgustu poročila pravijo, da se vsi za vojaško službo sposobni Italijani organizirajo v tajni organizaciji »Spada azzurra«, ki jih pripravlja za napad na Slovence, ko bo za to ugodna priložnost.

Precej podoben položaj je bil recimo še v Sv. Petru na Krasu, od koder italijanski miličniki niso odšli, sicer so domobranci aprila 1944 to nujno zahtevali, vendar tega nikdar niso dosegli. V začetku julija je bil tu med domobranci in miličniki velik incident, ki je zahteval tudi žrtve. Nemški varnostni poveljnik stotnik Lehnick je zato zahteval, da se v interesu miru milica umakne iz kraja, ker lahko domobranci brez škode prevzamejo njene dolžnosti, predvsem stražo. Na zborovanju, ki so ga priredili domobranci 20. avgusta 1944, je bila po domobranskih poročilih sicer pičla udeležba, vendar močno protibadoljevsko razpoloženje, saj naj bi ljudje pokazali »neizmerno mržnjo do vsega, kar je bodoljevskega«. Italijani naj bi zato bili zelo poklapani, medtem ko so Nemci na vse to gledali z zanimanjem in veseljem. Iz tega področja so bila nato skoraj redna poročila o incidentih, predvsem pa pritožbe na račun domobranskega terorja nad Italijani, vendar večkrat pretirana. Še 20. aprila 1945 pravi por. Eschen, poveljnik v Sv. Petru, da bo zaradi napetih odnosov med Slovenci in Italijani italijanska straža umaknjena od transformatorske postaje ter bo stražila izključno le še progo, da bi bil tako stik s slovenskim prebivalstvom omejen na minimum in se bodo izognili incidentom. Zamenjala pa jo bo slovenska policija. Tudi domobranski časopis »Straža ob Jadranu«, ki je izhajal v Postojni, naj bi spomladi 1945 v povečani meri pisal proti italijanski in celo nemški zasedbi Primorske.

Nikjer drugje, razen v Postojni, niso domobranci dosegli izrecne odstranitve italijanskih fašističnih in drugih enot. Italijanskih vojakov sicer ni bilo več tudi na Idrijskem, vendar ne po domobranski zaslugi in prav tako so bili ob ustanovitvi domobranske posadke v Ajdovščini julija 1944 iz Vipavske doline odstranjeni karabinjerji, vendar je bilo to del splošnega nemškega obračuna z italijanskimi orožniki. Povsod drugod, kjer so bile še postojanke SNVZ, predvsem gre tu za Soško dolino,

pa so domobranci morali poleg sebe trpeti tudi fašistične vojake. Zato so iz teh krajev, pa tudi iz Trsta in Gorice, številna poročila o incidentih med njimi, pri čemer je večkrat prihajalo celo do umorov, predvsem s fašistične strani. Domobranci so imeli sicer navodila, da se morajo čim bolj zadrževati, vendar to ni pomagalo dosti. Pri vsem poudarjanju »slovenstva« pa je zvenelo absurdno to, kar je pripadnikom SNVZ v začetku julija 1944 očital major Ferenčak, namreč slaba narodna zavest. Ugotavlja namreč, da domobranci v mestih, če le kaj znajo, govorijo italijansko ter s tem podpirajo »25-letno prizadevanje tukajšnjih režimov po italijančevanju našega življa«. Zato jih poziva, da morajo pri vsakem javnem nastopu potrditi svoje zaupanje sami vase in pokazati, da so ponosni, da so Slovenci. Posebne zdrahe v tem razmerju je povzročalo razobešanje ter čaščenje narodnih zastav, tako da je poveljnik redarstvene policije za Jadransko primorje 13. julija 1944 prepovedal uporabo zastave kot »najvišjega simbola naroda« v političnem in nacionalnem boju ter je dovolil razobešanje le še z dovoljenjem višjih domobranskih ter nemških poveljstev, da bi s tem dokozali, da se tudi oni zavzemajo za to, »da bi se narodnostni spori ublažili«. Vsaj uradno so si tako Nemci prizadevali, da bi te spore eliminirali, saj so le-ti škodovali prav njim pri prizadevanju do kraja izkoristiti vse kolaboracionistične in protirevolucionarne težnje pri obeh narodih. Vendar so bila pri tem na različnih ravneh nihanja in je prihajalo tudi do čudnih situacij. Sredi maja 1944 je npr. v Tolminu neki nemški častnik ob blagoslovitvi domobranske zastave domobrancem zagotavljal, da bo Tolmin ostal slovenski, čez nekaj dni pa je ob obletnici italijanskega cesarstva pri Sv. Luciji pozival italijanske vojake, naj se hrabro borijo, ker bo Sv. Lucija vedno italijanska.

Ob vsem tem neko domobransko poročilo že zelo zgodaj ugotavlja, da delajo Italijani domobranstvu velike težave s svojimi karabinjerskimi in fašističnimi posadkami, da sabotirajo in zavirajo prihajanje slovenskega časopisja iz Ljubljane, vendar pa dostavlja, da bi bila zaenkrat na Primorskem protiitalijanska propaganda škodljiva, »ker bi se mogoče tudi Italijani, ki prebivajo tod, ogreli za borbo proti komunizmu, če jih v glavnem pustimo na miru. To bi vsekakor bilo dobro«. Ta nasvet se vsaj neuradno ni upošteval in je bila protiitalijanska propaganda stalna, kajti očitno je prevladal račun, da imajo domobranci manj škode, če se zamerijo Italijanom ter si pri tem pridobe čim več simpatij Slovencev. Po drugi strani pa je kljub domobranskemu odporu do Italijanov bila pri njih tako imenovana »borba proti komunizmu« dovolj razširjena, veliko bolj kot pri Hrvatih in Slovencih, ne samo relativno, tudi absolutno, kljub manjšemu številu italijanskega prebivalstva. To razliko gre pripisati večjemu razmahu NOG med Slovenci ter posebnemu položaju Italijanov na Primorskem, med katerimi je bilo dosti pribežnikov iz Slovenije in Dalmacije, dosti takih, ki so bili iz oportunitizma pripravljeni na kolaboracijo, poleg tega pa je bilo tu še mnogo fašistov, ki so se sedaj organizirali v novi republikanski fašistični stranki. Tudi obstoj nekaterih organov italijanske uprave je vplival na razmah kolaboracionizma pri Italijanih na Primorskem. V vojaškem smislu je bilo v obdobju nemške okupacije na tem področju veliko italijanskih enot, čeprav njihovi pripadniki v mnogih primerih niso bili domači Italijani. Slo je za pet polkov milice za teritorialno obrambo (Milizia Difesa Territoriale, ki je ustrezala republikanski narodni gardi v socialni republiki Italiji), za nekaj prostovoljskih policijskih bataljonov, za alpski polk »Tagliamento«, za prostovoljski bersaljevski bataljon »Bruno Mussolini« ter še za nekaj drugih enot, ki so se tu mudile le občasno kot npr. en bataljon 38. črne brigade iz Vidma, X. divizija MAS z več bataljoni itd. Tipična kolaboracionistična formacija pa je bila

še »Guardia civica«, ki jo je ustanovil tržaški župan Cesare Pagnini in je imela dva bataljona, vendar poseben položaj.

Za te fašistične enote domobranci večkrat ugotavljajo, da se v bistvu ne bore proti partizanom, temveč proti slovenstvu ter da naj bi bili celo fašistični Italijani največji zaupniki in sodelavci komunistov. Tako so jih pri Nemcih poskušali očrniti, saj so se zavedali, da so v takem razmerju sil fašisti precej močnejši in bi v primeru nemškega odhoda prevladali nad domobranci, zato so jih skušali že sedaj na kakršenkoli način eliminirati. Nemci so to nasprotje včasih le skušali pomiriti in v takem smislu gre tudi razumeti pomirjevalno in lojalno izjavo, ki jo je 3. junija 1944 priobčil Goriški list, ko je zapisal, da gredo sicer Slovencem iste pravice kot drugorodnim prebivalcem pokrajine. »Priznavamo italijansko suvereniteto! V našem programu je glavna smernica mirno sožitje... Pozivamo vse Slovence, naj z resnim in neizzivalnim obnašanjem pokažejo svojo politično zrelost.« Fašistični tednik »La voce di Gorizia« je to izjavo prevedel ter ugotovil, da Italijani niso proti Slovencem, da se zmote preteklosti ne bodo ponovile in da morajo Italijani in Slovenci živeti in delovati skupaj. Goriški list je potem to z veseljem pozdravil, vendar je pozneje še nekajkrat posredno omenjal Italijane kot nasprotnike, predvsem v preteklosti. Kljub temu so se »zahrbtni in podli napadi s strani italijanskih fašistov« nadaljevali, kar so pa za domobransko stran podobno ugotavljali tudi italijanski organi. Ob zadnjem takem registriranem dogodku, ob umoru nekega domobranca v aprilu 1945 v Vipavski dolini, je poveljnik polka SNVZ major Janko Debeljak ob naznanitvi zadušnice pripisal, da so si fašisti »s tem dejanjem podpisali moralno izpričevalo, po katerem jih bo slovenski vojak tudi sodil ter se tudi maščeval za vse krivice in nasiljstva«. Bližal se je konec vojne in je to zvenelo že kot grožnja ter poziv na dokončni obračun.

Posebej izrazito so se ti značilni odnosi med Italijani ter domobranci kazali v mestu Gorica in deloma tudi Trstu. V teh dveh mestih je prevladovalo italijansko prebivalstvo, obstajala je še italijanska uprava in policija in ne samo italijansko vojaštvo, kot na deželi. V Gorici, ki so jo zaradi vprašljivega italijanstva in izpostavljenega položaja nacionalisti in fašisti razglasili za »italianissima città«, je zato delovanje domobrancev, usmerjeno v obnovo slovenske kulture ter šolstva in nemško pospeševanje tega procesa, naletelo na veliko vznemirjenje ter odpor, posebno pri fašističnih ustanovah. Italijane je razburil že prihod malega števila domobrancev decembra 1943, ki so se potem stalno mudili v mestu ter izvajali svojo precej nacionalistično propagando. Že takrat se je pričela serija manjših in večjih incidentov z Italijani, ki jih je vestno beležilo med drugimi tudi vodstvo fašistične republikanske stranke za goriško pokrajino v svojem dnevniku. Vse delovanje domobrancev v Gorici fašisti ocenjujejo kot ogrožanje italijanstva mesta ter jih dolžijo neiskrenosti, ko se postavljajo na nemško stran, saj naj bi »nazionalisti sloveni« to sodelovanje le igrali, s to vprašljivo kolaboracijo naj bi se namreč želeli le okoristiti za svoje posebne cilje, ki pa so v jasnem nasprotju z italijanskimi interesi. Že spomladi 1944 naj bi uveljavljanje domobrancev s strani nemških oblasti povzročilo demoralizacijo italijanskega prebivalstva, kajti »nikdar se še ni tako kot zdaj na ulicah, v javnih prostorih in trgovinah v Gorici slišalo govoriti toliko slovensko«. Podobno, še bolj podrobno, ter tudi analitično je to domobransko ogrožanje italijanske Gorice opazal goriški kvestor Vito Genchi, ki je o tem tudi precej redno poročal svojemu šefu policije v Maderno. Na kratko rečeno, kvestor sploh ni verjel, da bi bilo domobranstvo ustanovljeno za boj proti komunizmu, kot je razglašalo, in je poudarjal njegove pičle uspehe na tem področju, temveč je njihov pravi cilj po njegovem bila zgolj borba proti Italijanom in

Italiji. Za protikomuniste so se razglasili le zato, da so uživali podporo Nemcev, katerih »nerazumna« politika je kvestorja zelo bolela, saj ugotavlja, da tako ravnanje sploh ni v interesu sil osi in da se zato tudi pri Italijanih zaupanje v nemške oblasti zmanjšuje. Pri tem zlasti obsoja t.im. Avstrijce med Nemci in tudi med goriškimi Italijani, ki da sodelujejo z nacionalnimi Slovenci v smislu obnovitve Avstrije, sestavljene tudi iz Slovenije in Julijske krajine, ali pa celo za ustvaritev neodvisne Slovenije, za katero se po njegovem prizadeva del domobrancev. Kvestorjeva poročila so domobranci nevarnosti včasih posvečala večji del prostora, pri čemer se pa partizani omenjajo manj in v nacionalnem smislu celo pozitivno. Nadrobno je šef goriške policije analiziral vse domobranske pobude in akcije ter ni pozabil omeniti tudi bolj razgibanih dogodkov, kot je bila eksplozija v gledališču Verdi pred napovedano slovensko akademijo 5. avgusta 1944 ter čez teden dni razstrelitev spomenika padlim italijanskim vojakom iz prve svetovne vojne. Ta dva incidenta sta seveda še bolj razburila duhove na obeh straneh, kar so opazili tudi Nemci. Venomer pa je ob tem kvestor pozival, da je italijanska vlada in država dolžna, da razjasni položaj Jadranskega primorja, ki so si ga Italijani priborili s tolikimi žrtvami in da je treba nujno nekaj ukreniti, da se spremeni to neznosno stanje, to prodiranje Slovanov, ter da se obnovi avtoriteta Italije in z njo tudi delovanje fašističnih političnih ter administrativnih organov, pri čemer je opozarjal, da se tudi Italijani vse bolj čutijo okupirane od Nemcev.

Položaj v Trstu je bil nekoliko drugačen. Čeprav je bil tu štab SNVZ ter regrutna šola, so vendar tu domobranci pomenili veliko manj in so tudi vzbujali manj spotike. Domobranska poročila to stanje značilno označujejo z oceno, da gre v Trstu s »slovenstvom« bolj slabo, čeprav so tudi iz Trsta nekatera poročila, ki kažejo na precej incidentov med fašisti in domobranci, pri čemer je tudi tu šlo za obstreljevanja ter propagandne dvoboje v smislu dileme »italijanski Trst — slovenski Trst«. Tržaški prefekt Coceani je položaj v Julijski krajini podobno ocenjeval kot goriški prefekt in je o tem za Italijane negativnem razvoju precej redno poročal samemu Mussoliniju, npr. o Kokaljevih prizadevanjih za slovenske šole, o domobranskem taboru v Postojni ter njihovih ugrabitvah ljudi v Trstu, o slovenščini na tržaškem radiu in podobnem. Za razliko od goriškega prefekta grofa Marina Paceja je bil v svojem protislovenskem in protidomobranskem prizadevanju zelo oster ter je večkrat protestiral pri nemškem svetovalcu, češ da je delovanje slovenske policije ilegalno ter zahteval strogo kaznovanje krivcev in je tako do maja 1944 nemškim oblastem poslal 12 poročil v protidomobranskem duhu. Ni pa zahteval od Mussolinija nikdar take nujne intervencije, ker je bolje od goriškega kvestorja poznal položaj in možnosti italijanske države.

Vodstvo NOG je seveda preko obveščevalnih poročil takoj opazilo vse večja nasprotja med Italijani ter domobranci na Primorskem. Obveščevalci ta konflikt ocenjujejo pozitivno, saj naj bi bil v korist NOV in bi bilo treba biti na spopade v bodočnosti dobro pripravljen, ker bo to pospešilo konec fašistične tiranije. Poročajo o nekem domobranskem »kongresu« v Gorici, na katerem je bilo baje poudarjeno, da bodo morali Italijani iz Gorice, kar je fašiste posebno zbudilo. Nadalje poudarjajo poskus domobrancev, da bi v ljudeh vzbudili šovinizem, in sicer s klevetami, da komunisti prodajajo Primorsko Italijanom ter da se »hlinijo kot prvoboritelji proti fašizmu, komunizmu in italijanskemu imperializmu, katerega da zganjajo italijanski komunisti. Vodstvo NOG je na to propagando ter na možnost šovinističnih napak venomer opozarjalo, posebno za Gorico in Trst. 13. maja 1944 je bila v Gorici seja koordinacijskega odbora za skupen boj Italijanov in Slovencev, ki je ugotovila, da so se dejansko nekateri od Slovencev zblížali

z domobranci kot reakcija proti Italijanom, ki jih je posebno razhudil prihod domobranske čete v začetku maja. Ljudje naj bi se res pričeli bati, da je OF Trst in Gorico prodala italijanskim komunistom, torej ravno tistega, kar so trdili domobranci v svoji propagandi, vendar ni poročil, da bi to imelo kakšen širši odmev. Obveščevalna poročila IX. korpusa nadalje sodijo, da so Slovencem bile naklonjene predvsem nemške civilne oblasti, medtem ko naj bi se vojaške raje naslonile na fašiste ter bolj trdo nastopale proti Slovencem, ki so bili preveč odkrito povezani s partizanskim gibanjem. Tudi vse ostale konflikte in spopade med kolaboracionisti je opazala partizanska obveščevalna mreža ter s tem tudi vodstvo NOG. Prav značilno ta položaj opisuje partizanski vir iz konca maja 1944, ko pravi, da se v sovražnih postojankah opaža vse večje sovrašтво med »bega« in fašističnimi vojaki, vendar zgolj iz šovinističnih osnov, ne pa morda iz globljih ideoloških nasprotij. »Zaenkrat se je to izražalo z medsebojnimi individualnimi spopadi skupin.« Iz časa ob koncu vojne je manj takih poročil, vendar se iz obstoječih da sklepati, da se v odnosih med Italijani, predvsem fašisti, ter domobranci na Primorskem, ni ničesar bistvenega spremenilo.

Iztok Durjava

Narodni muzej delavskega gibanja v Londonu

Ko smo v februarju tega leta obiskali angleško prestolnico, smo si med drugim ogledali tudi Narodni muzej delavskega gibanja. Muzej, ki so ga odprli leta 1975 se nahaja v t. i. Limehouse Town Hall v vzhodnem delu Londona (Commercial road, E 114).

Med pešačenjem in iskanjem muzeja v pretežno industrijskem delu Londona, smo se ves čas ozirali kvišku, saj smo vajeni ogromnih stavb londonskih muzejev tudi v tem primeru pričakovali nekaj podobnega. Stavba in razstava o delavskem gibanju v Veliki Britaniji, ki smo ju končno našli sta se izkazali za obratno sorazmerni pomenu, ki ga je imelo angleško delavsko gibanje doma in v svetu. Pri tem mislimo predvsem na skromne dimenzije stavbe in razstave, ki napolnjuje samo večjo sobo Muzeja.

Kljub temu nas je razstava navdušila. Ne morda zaradi zgodovinskega pregleda, ki ga ovira velika prenapolnjenost, ampak predvsem zato ker odraža v vsakem svojem delu prizadevanja prostovoljnega dela in veliko zavzetost postavljalcev ter je zato delavska razstava v pravem pomenu besede. Inventar razstave, ki bo v bližnji prihodnosti razširjena v novi muzejski stavbi, sestavljajo originalni predmeti, ki so kakorkoli povezani z delavskim gibanjem in njegovimi pomembnimi pobudniki in organizatorji, dokumenti iz zgodovine delavskega gibanja, delavski časopisi in brošure, fotografije, plakati.

Razstava ima dve vsebinski enoti: njen prvi del so postavljavci označili z naslovom Od avtokracije do demokracije, drugega pa Obrat v socializem.

Pregled se začneja s poglavjem o pisatelju in mislecu Thomasu Paineu (1737 do 1809), ki je prvi opozoril na obupen položaj angleškega delavskega razreda in je s svojimi idejami vplival na ameriško in francosko revolucijo.

Na razstavi je predstavljena tudi prva delavska politična organizacija v Angliji — Londonsko dopisno delavsko društvo, ki je bilo ustanovljeno leta 1792. Ta zgodnji nastanek delavske politične organizacije je bil povezan s specifičnimi okoliščinami družbenega in gospodarskega razvoja v Angliji, rojstni deželi modernega proletariata, ki sta ga ustvarila dinamični razvoj kapitalizma (buržoazna revolucija je zmagala v Angliji že sredi 17. stoletja) in industrijska revolucija.

Sicer pa so postavljavci posvetili v prvem delu razstave največ pozornosti konkretnemu boju delavskega razreda za njegove ekonomske in politične pravice. Ta boj je bil večkrat zelo trd in je zahteval tudi žrtve iz delavskih vrst. Med dogodki iz tega boja velja omeniti v krvi zadušeno manifestacijo za parlamentarno reformo leta 1819 v parku sv. Petra v Manchesteru. Ta pogrom je prišel v zgodovino ob aluziji na britansko zmago pri Waterlooju kot Peterloo.

Mnogi voditelji delavskega gibanja iz tega časa so bili zaradi »jakobinstva« obsojeni kot veleizdajalci.

Po ludističnih nastopih, v katerih so delavci usmerjali svoj srd v uničevanje pridobitev industrijske revolucije-strojev, se je delavsko gibanje začelo organizirati v sindikalnih organizacijah (Trade Unioni), ki so se sicer v Angliji pojavljali v drugi polovici 18. in v začetku 19. stoletja. Takšno združevanje delavskega razreda so oblasti z zakonskimi ukrepi prepovedovale. Nemogoče življenjske pogoje delavcev so pospeševali še drugi ukrepi vladajočih slojev, med njimi zlasti t. i. žitni zakoni, ki so s carinami na uvoženo pšenico dvigali ceno domačim pridelkom in s tem prizadeli revne sloje. Delavski razred je bil najbolj zatiran zlasti v času vojne z Napoleonom.

Precej prostora je na razstavi namenjeno čartističnemu gibanju (People's Chart — Ljudska listina), katerega osnovni cilj je velika volilna reforma. To gibanje, ki je bilo najmočnejše v letih od 1836 do 1848 je imelo zelo velik vpliv in je pospešilo sprejem mnogih demokratičnih zakonov (zakon o tovarnah, preklic zakonov o žitu, zakon proti plačevanju delavcev v blagu, zakon o javnem zdravju). Ne nazadnje je bilo odgovorno tudi za številne reforme parlamenta (1832, 1867, 1882), ki so končno pripeljale do splošne volilne pravice in postavile temelje buržoazne demokracije v Angliji.

Na razstavi je namenjeno pomembno mesto utopičnemu socialistu Robertu Owenu (1771—1858), pionirju kooperacije in pomembnemu reformistu. Owen se je zelo angažiral tudi v tradeunionističnemu gibanju in je sodeloval pri ustanovitvi Velike nacionalne zveze Trade Unionov Velike Britanije in Irske. Ta je sicer kmalu razpadla in jo je zamenjalo čartistično gibanje. Boj za delavske pravice je potem nadaljeval stalni sindikalni center — Britanski kongres Trade Unionov v Manchesteru (1868). Marx in Engels, ki sta našla v Angliji plodna tla za svoje veliko delo sta si ves čas prizadevala, da bi preusmerila dejavnost Trade unionov v razredni boj. V tem delu razstave smo se soočili tudi z dokumenti in pričevanji o ustanovitvi I. internacionale v Londonu (1864), ki je združila mnoge delavske organizacije v Evropi, o Pariški komuni, ki je močno odmevala med delavskimi množicami na Otoku, seznanili pa smo se tudi z nekaterimi demokratičnimi pridobitvami, ki jih je delavskemu razredu prinesla druga polovica 19. stoletja, kot sta zakon o izobraževanju (1870) in zakon o tajnem glasovanju (1872).

Drugi del razstave z naslovom Obrat v socializem — tega seveda razumemo kot pot v nove socialne reforme — obsega obdobje od 80. let do danes in se začinja z orisom organizacijske strukture delavskega gibanja. To je dobilo takrat že trdnjše politično-organizacijske oblike. Leta 1881 je tako nastala najprej Demokratska federacija, ki se je leta 1883 preimenovala v Socialdemokratsko federacijo oz. stranko, v letu 1893 pa je nastala še Neodvisna delavska stranka. Leta 1906 se je večina delavskih organizacij združila v Laburistični stranki, ki je ob konzervativni danes najmočnejša v deželi. Leta 1884 je začelo delovati t. i. Fabijsko društvo (Fabian Society), ki je nastopalo s programom postopnega omejevanja privatne lastnine, odklanjalo pa je razredni boj.

Razgibano politično življenje delavskega razreda ob koncu 80. let so spremljale tudi velike stavke.

V tem drugem delu razstave smo se seznanili še z drugimi prizadevanji za izboljšanje položaja delavskega razreda kot so bili gibanje za socialistične nedeljske šole, socialistično-religiozno gibanje za Delavsko cerkev itd. Posamezni deli pa so namenjeni delavskemu časopisju, I. svetovni vojni, ki je povzročila razdor v delavskih vrstah in poskusom ponovnega združevanja po vojni.

Med pomembnimi dogodki po prvi vojni je omenjena splošna stavka leta 1926, ki je sicer spodletela, pa gospodarska kriza v 30. letih, španska državljanska vojna, II. svetovna vojna, delavske vlade itd. Pregled zaključuje poglavje o atomski dobi.

Ob koncu našega zapisa velja omeniti, da je neustrezen prostor onemogočil predstavitev vsega materiala, ki je povezan z zgodovino delavskega gibanja. Ta, ki ni predstavljen je dostopen v študijske namene v knjižnici, ki je le nekaj korakov oddaljena od Muzeja. Skupaj z razstavljenim materialom pa bo verjetno v bližnji prihodnosti napolnil prostore novega in večjega muzeja, ki si ga delavsko gibanje v Angliji gotovo zasluži.

Kurirji pohorskega bataljona

*Divjajo zli sovražniki
po Pohorju s tanki,
z bombami
in partizane splašijo,
kurirjem travnik uničijo,
vse kravice postreljajo.
Potlej hudó je žalostno
brez mleka na črnem travniku.*

*Nad postojanko pohorsko
kurirji v roke pljunejo
in bistre glave staknejo,
izumijo skrivnostno formulo :
YX 02 5—1 in mačja štrema,
2 kačji glavi, 3 semena!*

*Junaško strupe zmešajo
in neustrašno zapoje :
sovražnike uničimo,
Pohorje osvobodimo,
naš travnik zopet rešimo,
YX 02 5—1 in mačja štrema,
2 kačji glavi, 3 semena.*

*Se trave spet razrasejo,
veselo krave pasejo,
pregnala je sovražnika
skrivnostna formula :
YX 02 5—1 in mačja štrema,
2 kačji glavi, 3 semena!*

*A zdaj . . . ojejej,
močno budilka zazvoni,
da Mihca iz postelje zvali.
Pred dečkom mama zaskrbljena
zavzdihne :
ooh, ti mevža lena!
v roke stisne mu brisačo,
šolsko torbo
in zobno krtačo.*

*Hura-huura, skrivnostna formula :
YX 02 5—1 in mačja štrema,
2 kačji glavi, 3 semena!*

Dušan Željeznov
Ivan Sulič-Iztok

Rafali za svobodo

Med najnovejše in najbolj zanimive knjige, ki jih je pred nedavnim izdala založba »Borec« iz Ljubljane, sodijo partizanski spomini Ivana Suliča-Iztoka pod naslovom »Rafali za svobodo«.

Biografski podatki o našem avtorju pravijo, da se je rodil 1920. leta v Prvačini. Kot železniškega delavca so ga preganjali, ker ni hotel vstopiti v fašistično mladinsko organizacijo. Leta 1943 je pobegnil s Sardinije in se pridružil južnoprimorskemu partizanskemu odredu. Aprila 1943 so ga sprejeli v KP Slovenije in kmalu je opravljal že tudi razne partijske dolžnosti. Kot borec je bil najprej mitraljezec in je hitro napredoval do komandanta III. SNOUB Ivana Gradnika. Po osvoboditvi je absolvirал srednjo šolo in oficirsko pehotno šolo JLA. Bil je aktiven oficir in upokojen kot komandant pehotne brigade s činom polkovnika. Tudi po upokojitvi je ostal družbenopolitično aktiven in kot načelnik štaba primorske cone je leta 1969 končal v avtomobilski nesreči pri Podnanosu svoje bogato življenje.

Tako torej pravijo o piscu naših spominov suhoparni življenjski podatki, ki pa v njegovi knjigi spominov zadobijo neprimerno širši, zanimivejši in tudi človeško pretresljivejši okvir in razsežnosti. Kajti strani njegovih spominov so pisane napeto, tipične so za zavednega slovenskega primorskega človeka, ki je znal zavestno najti pot v partizane celo z daljnega italijanskega otoka Sardinije in se predano, pogumno in z zaupanjem bojevati, in to trdo, za svobodo Primorske, Slovenije in vse Jugoslavije proti

fašizmu, ki ga je morda kot primorski človek še posebej in mnogo prej neprimerno huje in dejansko občutil.

Svoje spomine na partizanske dni pričenja Ivan Sulič-Iztok s popisovanjem svoje vojaščine na Sardiniji, spremljamo njegov napet in nevarnosti poln pobeg domov na Primorsko ter njegov odhod v partizane. Tu so zabeleženi njegovi prvi boji in prva hujša ranitev, iz katere se je skoraj čudežno izvlekel, ozdravel in potem spet nadaljeval boj. Zelo dragocene in zanimive so dalje piščeve strani, ki nam pripovedujejo o ustanovitvi Gregorčičeve brigade, potem pa slede dokaj obsežne in enkratne strani o prvem partizanskem pohodu v Beneško Slovenijo. Te strani so zlasti dragocene in zgodovinsko pomembne tudi danes tako za Slovence v Italiji kot za vse nas, saj so napisane dokaj avtentično, zelo objektivno in tudi izredno zanimivo ter nam podajajo dobro in nazorno vzdušje ob prihodu prvih slovenskih partizanov na ozemlje beneških Slovencev, ki so sprva, zavoljo fašistične propagande, sprejeli slovenske partizane nezaupljivo, a so kasneje zaradi partizanskega ravnanja in njihovega obnašanja spoznali in doumeli, da gre za ljudi istega naroda, ki so jim prvič v zgodovini prinesli idejo o slovenski samobitnosti in podobo socializma našega narodno-osvobodilnega boja.

Sulič seveda nadaljuje svoje spomine vse tja do padca fašizma in do kapitulacije Italije ter zaključuje, žal za vedno, svoje spomine z neuspešimi pogajanji v Gorici ter začetkom novega obdobja bojev in težav po italijanski okupaciji, to pot proti novemu

mного hujšemu sovražniku, nacistični Nemčiji.

Prisiljeni smo tudi zapisati, da je žal smrt prehitela našega avtorja, da bi popisal svoje partizanske dni do končne zmage, vendar je že teh skoraj štiri sto strani njegovih spominov zelo zanimivo in tehtno pričevanje o partizanskem gibanju, uspehih in neuspehih na Primorskem in ob mejah našega narodnostnega ozemlja pred kapitulacijo Italije dokaj tehtno, podrobno in tudi zgodovinsko zanesljivo, da bodo iz njega zgodovinarji našega boja zagotovo lahko črpali vrsto podatkov in ugotovitev za celovit prikaz našega narodnoosvobodilnega boja.

In za konec še nekaj besed o stilu, načinu in zgradbi pisanja našega avtorja. Redka so namreč tovrstna dela, ki bi nam znala tako naravnost literarno in živo ter neposredno prikazati ne samo pisca samega, temveč tudi številne njegove tovariše in soborce, ki so ostali živo upodobljeni na straneh teh spominov. Dalje je tu treba poudariti avtorjevo izredno objektivnost in iskrenost, saj je zapisal vse tako, kot je bilo, brez pretiranega slavloljublja in poudarjanja heroičnosti. Zato so tudi neuspehi prikazani mirno in stvarno ter tako samo

podčrtujejo in poglobljajo uspehe, ki so bili v tistem času in na tistem območju doseženi spričo tako nadmočnega in številnega sovražnika. Avtor je objektivni tudi do svojih nasprotnikov Italijanov, ki jih prikazuje v humani, človeški luči ter so zato popisi bojev z Italijani tudi tako izredno plastični in prepričljivi. Dalje naš avtor ne prikriva tudi določenih slabosti in težav v samih partizanskih vrstah, kar daje delu spet svojevrsten mik in nadih tiste objektivnosti, ki jo včasih še tako pogrešamo pri podobnih tovrstnih delih. In ne navsezadnje je tu tudi prisoten specifičen piščev humor, ki besedilo samo požlahtni pa čeprav govori o še tako banalnih in vsakdanjih rečeh, ki pa so bile vseeno sestavni del dogajanja in partizanskega življenja.

Določen pisateljski dar, ki ga je Sulič pokazal v svojih spominih, se torej v njegovi knjigi srečno združuje z avtorjevo neposrednostjo in iskrenostjo, vse to pa daje njegovemu pričevanju tiste temeljne človeške in humane dimenzije, zaradi katerih nam je, kot smo že zapisali, res lahko samo žal, da je piščeva roka za vedno omahnila. Kajti nobenega dvoma ni, da bi nam Sulič lahko v nadaljevanju spominov od 1943 leta dalje še marsikaj povedal in zapisal.

Slavko Rupel

Günter Hofe: Merci Komerad

Roman **MERCI KAMERAD** je vojni roman iz druge svetovne vojne, ki obravnava nemško vojsko ob zavezniški invaziji v Franciji, na jugu in zahodu. Napisal ga je vzhodnonemški pisatelj Günter Hofe, v prevodu Franceta Steleta pa ga je izdala založba Mladinska knjiga v zbirki Krog. Gre za zanimiv tekst, ki obravnava vojne dogodke pred zlomom nemške vojske, torej v najbolj zanimivem času druge svetovne vojne, pa je zato treba, da ga vsaj zabeležimo. Zlasti še, ker je to tudi dobro napisan tekst s svojo moralno, humano in protivojno vsebino.

Težko je v nekaj besedah prikazati vsebino romana, ki je tako obsežen in opisuje toliko najrazličnejših usod. Obenem pa prikazuje toliko spopadov in dogodkov v ozadju, da jih v spominu že težko obnovimo.

Vendar pa iz vse pripovedi izstopajo nekateri odločno karakterizirani liki, predvsem oficirji nemške vojske, bodisi na jugu Francije, bodisi ob Atlantski obali. Nekateri so zagrizeni nacisti, nekateri so zgolj vojaki, nekateri so še vedno ohranili človeško dostojanstvo, drugi so brez moralnih predsodkov. V mnogih pa se šele ob zavezniški invaziji začne svetlikati misel na možnost nemškega poraza in drugačna podoba sveta od tiste, ki jo je naslikala nemška propaganda. Usode enih in drugih pripadnikov vojske, obveščevalne službe, spopadi med enim in drugimi, so odločno prikazani. Zato so pripadniki francoskega odporniškega gibanja bolj blede in je očitno, da je pisatelj bodisi sam doživljal ali pa bolje poznal nemško vojsko in nemški duh kot pa duha osvobodilnega gibanja. Toda četudi so

Francozi prikazani obrobno in ne tako plastično, — končno je to le roman o nemški vojski, — pa vsa pisateljeva pripoved posreduje bralcu podobo vojne in usode nemških ljudi v njej. V ta prikaz človeških usod pa je vtkana pripoved o usodnem času. Pisatelj je namreč tudi zgodovinar in usode ljudi so vtakane v zgodovinska dogajanja. Tako ima njegova knjiga, čeprav je po svojem bistvu literarna stvaritev, tudi svojo zgodovinsko-dokumentarno vrednost. Seveda pa ima delo kot tako svojo humano, protivojno jedro. Na koncu, ko je večina junakov mrtvih tako ali drugače, izzveni knjiga kot protest proti vojni.

Seveda ima Höfejevo pripovedovanje tudi vrsto slabosti. Zdi se, da ga je snov zasula in da se zato ob preoblicah oseb in dogodkov, bralec včasih ne znajde. Morda moti tudi to, da roman vendarle ni samo pripovedna umetnina, temveč tudi zgodovinska pripoved, da poleg izmišljenih oseb nastopajo

tudi resnične osebnosti, to pa je včasih v takih knjigah nevarno za enoten koncept in prepričljivost dogajanja. Morda včasih marsikaj ostane nedorečeno, morda včasih česa tudi ne razumemo povsem. Toda v bistvu gre vendarle za imenitno pripoved, ki daje bralcu podobo nemške vojske v usodnem času spomladi in poleti leta 1944. Ob tem bi seveda lahko razpravljali o značaju vojnega romana, o njega zvrsteh, o pomenu in o tem ali jih imamo preveč ali premalo. Ali so nam take knjige danes še potrebne ali ne. Najbrž pa taka dela tudi danes niso odveč, zlasti še če so dobro napisana. In zato naj bi edino merilo bila le kvalitete. Samo kvaliteta naj bi odločala. In če se je založba Mladinska knjiga odločila za prevod tega romana, je to storila prav gotovo na podlagi nespornih pisateljskih kvalitet avtorja in na podlagi ugotovitev, da je roman Merci Kamerad le dober protivojni roman.

Slavko Rupel

Sedma knjiga Župančičevega zbranega dela

Pospešitev izdaje zbranega dela Otona Župančiča, ki jo nakazuje tudi izid sedme knjige, je vsekakor povezana s počastitvami stoletnice pesnikovega rojstva. Poglavitna napaka te sicer imenitne izdaje, za katero skrbi Državna založba Slovenije, je namreč njena počasnost. Prvi zvezek Župančičevega zbranega dela nosi namreč letnico 1956. Letos, leta 1978, smo šele nekako na sredi izdaje, upamo, da bo v bodoče boljše. Novi urednik izdaje Joža Mahnič, ki je skrb za izdajo prevzel pri četrti knjigi, obljublja, da bo delo steklo hitreje. Za prihodnje knjige ima gradivo že pripravljeno in urejeno, zdaj dela na opombah in pričakovati smemo, da dobimo še ostale knjige. Poleg sedanje sedme knjige, ki je pravkar izšla in je posvečena Župančičevi prozi, bo zbrano delo prineslo dve knjigi proze, potem pa bodo izšle še tri knjige Župančičevih pisem, tako da bo celotna izdaja pesnikovega zbranega dela obsegala skupaj dvanajst zvezkov. To bo vsekakor lepa zbirka knjig in upamo samo, da bodo obljube

in prizadevanja za hitrejšo izdajo tudi uresničena.

Sedma knjiga Župančičevega zbranega dela, ki je v redakciji Jože Mahniča, — ta je pripravil besedilo in napisal opombe, — zdaj prišla na knjižni trg, je torej posvečena prozi, ta pa pri Župančiču obsega leposlovje, kritiko in esejistiko. Zato bo teh spisov za tri knjige, sedanja sedma pa je uvodna. Pomembnost te izdaje bo vsekakor v tem, da ta del Župančičevega umetniškega snovanja še ni doživel kritične ocene in da Joža Mahnič torej v določenem smislu orje ledino. Najprej najdemo v knjigi leposlovno prozo. Zanj je značilno, da jo je sorazmerno malo, da je lirična, ker je bil Župančič predvsem lirik, snovno pa je po večini avtobiografska. Znan je tekst Iz beležnice Pavla Kuzme, kjer Župančič oživlja spomin na Cukrarno in svoje prijatelje iz te znane hiše med njimi na pesnika Murna in slikarja Jamo. Tudi črtici Kosna in Nagel pogled v preteklost sta memoarski; značilno zanj je, da se Župančič ozira v domo-

rodno Belo krajino in se spominja svoje mladosti.

Drugi del pričujoče knjige prinaša članke s področja upodabljačje umetnosti. To je vsekakor zanimivo, poznavalce Župančiča pa vendar ne preseneča, saj je bilo znano Župančičevo zanimanje za likovno umetnost. Pesnik ni bil samo prijatelj z mnogimi slovenskimi umetniki, temveč je bil tudi sam izvrsten risar in akvarelist. Med temi spisi, ki doslej vsi niso bili objavljeni je treba omeniti Župančičev spis o Rodinu in razpravljanje o znanem Bernekerjevem spomeniku Primoža Trubarja ob vhodu v ljubljanski Tivoli. Glede na to, da je bil Župančič pesnik so njegova razpravljanja o umetnosti, s karakteristikami in genezami posameznih umetnin, več kot zanimiva.

Tretji del sedme knjige zbranega dela prinaša slovstvene ocene, članke in govore. Povod za to je dejstvo, da je bil Župančič dvakrat urednik Slovana in Ljubljanskega Zvona in je bila zato tudi približna polovica teh kritičnih ocen leposlovnih del objavljena v teh dveh revijah. Nekaj je sicer manj pomembnega gradiva, več pa pomembnih prispevkov, med njimi npr. esej Ritem in metrum, ki pomeni utemeljitev slovenskega esejizma. Nič manj pomembni pa niso trije prispevki posvečeni Prešernu, katerega je Župančič še posebej občudoval. Pomembno je tudi dejstvo, da je Župančiča pritegovalo ljudsko pesništvo. Zanimivo je tudi dejstvo, da je Župančič ob nekaterih izdajah postavil umetniško vrednost neko-liko v ozadje in bil v tem pogledu priza-

nesljiv, če je druga komponenta pri nekem delu prevladala. To velja npr. za oceno Masljevega Gospodina Franja.

Knjiga ima v posebnem razdelku še neobjavljeno leposlovno prozo in neobjavljene spise o slovstvu, na koncu pa poglavje z naslovom O sebi in ustvarjanju, kjer je objavljen edini Župančičev pravi intervju.

Kot pri vseh knjigah zbranega dela ima tudi ta knjiga Župančičevih proznih spisov urednikove opombe, ki so pri taki izdaji njen bistven sestavni del. Ni bistveno, da te obsegajo skoraj 150 strani. Bolj pomembna je vsekakor njih vsebina. Urednikove opombe prinašajo izjemno zanimivo gradivo o Župančiču kot prozaistu, kritiku in uredniku in dopolnjujejo njegovo pesniško podobo. Pri tem je treba vedeti, da je bil Župančič v času med obema vojnama osrednja slovenska umetniška osebnost in da je bil zato njegov odnos do najrazličnejših kulturnih pojavov, izražen v esejih, kritikah, člankih ali priložnostnih govorih temeljnega pomena za razvoj slovenske kulture v tistem času. Zato pomenijo tudi urednikove kritične in pojasnilne opombe, ki so seveda bistveno nekaj drugega kot le navadne opombe, košček slovenske kulturne zgodovine in dopolnjujejo Župančičeva obravnavanja posameznih kulturnih, zlasti slovstvenih pojavov. Sedma knjiga Župančičevega zbranega dela pomeni torej ne samo prelomnico v zbranem delu temveč v mnogočem in za marsikoga odkritje Župančiča, kakršnega doslej nismo poznali.

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Naši Spanci. Zbral in uredil Anton BEBLER. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1978.

Miguel Angel ASTURIAS: *Zeleni papež.* Zbirka Nobelovci 43. Prevedel in spremno besedo o avtorju napisal Janko Moder. Jože Munda je napisal: Asturias pri nas. Opremila Nadja Furlan. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1978.

Paul HEISE: *Izbrane novele.* Zbirka Nobelovci 40. Prevedla Stanka Rendla. Spremno besedo o avtorju napisal Janko Moder. Opremila Nadja Furlan. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1978.

Anatole FRANCE: *Pingvinski otok.* Prevedel in spremno besedo o avtorju napisal Vital Klabus. Zbirka Nobelovci 42. Opremila Nadja Furlan. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1978.

George Bernard SHAW: *Drame.* Zbirka Nobelovci 41. Prevedla Janko Moder in Oton Župančič. Spremno besedo o avtorju napisal Mirko Jurak. Opremila Nadja Furlan. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1978.

Dr. Ernest TURK: *Dobrovoljci proti Avstro-ogrski med prvo svetovno vojno 1914–1918.* Opremil Jani Bavčer. Založila Založba Borec. Ljubljana 1978.